

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

(ВІД СТАРОДАВНІХ ЧАСІВ ДО ХІХ СТОЛІТТЯ)

ІЛЮСТРОВАНА ХРЕСТОМАТІЯ

**ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ**
(від стародавніх часів до ХІХ століття)

ІЛЮСТРОВАНА ХРЕСТОМАТІЯ

За загал. ред. проф. Ю. С. Сабадаш

Київ
Видавництво Ліра-К
2020

УДК 94=161.2:008(076)

*Рекомендована до друку Вченою радою
Маріупольського державного університету
(протокол № 9 від «27» травня 2020 р.)*

Рецензенти:

Герчанівська Поліна Евальдівна – доктор культурології, професор, завідувачка кафедри культурології та культурно-мистецьких проєктів Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв;

Петрова Ірина Владиславівна – доктор культурології, професор, завідувачка кафедри івент-менеджменту та індустрії дозвілля Київського національного університету культури і мистецтв.

Історія української культури (від стародавніх часів до XIX століття): ілюстрована хрестоматія. У 3-х частинах. / За загал. ред. проф. Ю. С. Сабадаш. – Ч. I. – Київ: Видавництво Ліра-К, 2020. – 320 с.

ISBN 978-617-7910-48-9

Хрестоматія підготовлена на підґрунті чинної робочої програми та відповідно до вимог Міністерства освіти і науки України щодо навчальної дисципліни «Історія української культури» як обов'язкової для студентів закладів вищої освіти.

До хрестоматії залучені уривки документальних, наративних та зображальних джерел, наукових публікацій та літературних творів вітчизняних і зарубіжних авторів, багатий ілюстративний матеріал, що відображає генезу та особливості розвитку української культури від первісного суспільства до кінця XIX ст.

Хрестоматія розрахована на студентів усіх спеціальностей денної та заочної форм навчання та усіх, хто цікавиться проблемами української культури.

УДК 94=161.2:008(076)

ISBN 978-617-7910-48-9

© Маріупольський державний університет, 2020

© Видавництво Ліра-К, 2020

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ 1. МИСТЕЦТВО СТАРОДАВНЬОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ.....	5
РОЗДІЛ 2. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ XIV–ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIIст	79
РОЗДІЛ 3. КУЛЬТУРА БАРОКО І ПРОСВІТНИЦТВА УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛ. XVII–XVIII ст.)	107
РОЗДІЛ 4. УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА XIX ст.....	183
РОЗДІЛ 5. ПОШТОВА МАРКА ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ	264
ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА ЗАСВОЄННЯ МАТЕРІАЛУ	307
СЛОВНИК ТЕРМІНІВ	310
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	316

ПЕРЕДМОВА

Уведення дисципліни «Історія української культури» до навчальних програм підготовки бакалаврів у всіх навчальних закладах України IV рівня акредитації поставило на порядок денний проблему створення відповідних підручників і посібників. Однак, у великому числі означеної навчальної літератури, що побачила світ останніми роками, бракує хрестоматій, які вкрай потрібні студентам для підготовки до практичних занять і виконання завдань із самостійної роботи. Вирішити цю проблему у Маріупольському державному університеті повинна допомогти «Хрестоматія з історії української культури», підготовлена на кафедрі культурології та інформаційної діяльності.

Видання відповідає державним вимогам щодо рівня викладання гуманітарних дисциплін, зокрема, програмному обсягу навчальної дисципліни «Історія української культури» у Маріупольському державному університеті та має винятково важливе значення, оскільки збагачує духовний світ і значною мірою впливає на формування світогляду студентів, заохочуючи їх науково визначати особливості культурного процесу в Україні від давнини до сьогодення.

Хрестоматія складається із двох частин. У першій – подані матеріали з історії української культури від первісної доби до кінця XIX ст. У другій – репрезентовані письмові джерела, присвячені етапам розвитку вітчизняної культури XX ст. та після проголошення незалежності України.

Текстовий матеріал супроводжує значна кількість тематичних ілюстрацій, які дають змогу читачам зрозуміти й досягнути велич досягнень української спільноти у сфері духовної культури, визначити її внесок до скарбниці світової культури. Такий підхід вповні відповідає актуальному для будь-якої системи навчання принципу проблемності, а також є оптимальним способом допомогти студентові налаштуватися на уявний діалог з іншою епохою, митцями та з розумінням поставитися до культурних здобутків минулого і сучасності України.

Хрестоматія може бути використана з метою закріплення та повторення вивченого матеріалу, задля контролю і перевірки знань, а окремі розділи – як роздатковий матеріал. На думку упорядників, знайомство із джерелами та ілюстраціями має здійснюватися у процесі вивчення відповідних тем за текстами лекцій або підручника. Ця книга допоможе викладачам дисципліни у вирішенні методичних проблем, а студентам – у самостійній роботі задля систематизації програмного матеріалу під час підготовки до практичних занять і підсумкового контролю.

Книга стане у пригоді не тільки студентам закладів вищої освіти, а й учням загальноосвітніх шкіл, абітурієнтам, учителям, усім, хто цікавиться культурою нашої країни.

РОЗДІЛ 1.

МИСТЕЦТВО СТАРОДАВНЬОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Первісна культура на території України розвинулася у період пізнього кам'яного віку (палеоліту) приблизно 35–40 тис. р. тому. Відомо близько 200 стоянок цієї доби. Найбільшу цінність мають виявлені під час розкопок витвори давніх митців: жіночі статуетки та фігурки тварин, виготовлені з бивнів мамонта, унікальні браслети з мамонтових кісток, оздоблені складними різьбленими орнаментами, прикраси з бивнів мамонта і мушлів, тощо.

У добу нового кам'яного віку (неоліту), яка для Східної Європи датується VI–IV тис. до н. е., культура населення українських земель виразно розподіляється на два типи: автохтонну мисливську та зайшлу землеробську.

Видатною пам'яткою духовної і матеріальної культури прадавнього населення України означеного періоду є Кам'яна могила, розташована у степу поблизу с. Терпіння Мелітопольського району Запорізької області. У її гротах виявлено більше 1000 малюнків, на яких зображені 15 видів тварин, різноманітні сцени полювання.

У епоху мідного віку (енеоліту) – IV–III тис. до н. е., землі України почали розподілятися на зони трьох господарських типів. Правобережжя стало колискою трипільської землеробської культури. Степовий Південь – скотарства, яке пов'язане з племенами так званої ямної культури, які вели кочовий спосіб життя в степах від Дністра до Уралу. У лісах і лісостепових зонах поруч із мисливцями і рибалками траплялися носії скотарських культур.

Найбільшого розвитку в цей час досягла трипільська культура. Вона була відкрита українським археологом В. Хвойкою у 1893 р. поблизу с. Трипільля на Київщині. Носії трипільської культури заселили величезну територію: майже всю Правобережну Україну та землі сусідніх країн – Польщі, Молдови, Румунії. Трипільці мешкали протягом IV–III тис. до н. е. в селищах, що склалися з кількох десятків, а інколи й сотень невеликих будинків, зроблених із дерева і обмазаних глиною. Ці будинки розташовувались концентрично, хоча зчаста зустрічалися селища невеликого типу. Стали відомими поселення, які можна вважати протомістами – вони склалися з понад двох тисяч будинків (Майданецьке городище на Черкащині).

Основою господарства трипільців було перелогове рільництво, що передбачало використання ділянок землі доти, доки не вичерпувалась їхня родючість. Трипільці сіяли ячмінь, просо, пшеницю, вирощували майже всі нині відомі в Україні садово-городні культури. Землю обробляли дерев'яною мотикою з кам'яним або кістяним наконечником, а згодом – ралом. Тягловою силою слугували воли. Урожай збирали кістяним або кам'яним серпом. Зерно переробляли на борошно кам'яними зернотерками. Розводили велику рогату худобу, кіз, свиней, овець.

Окрім житлових будинків, на поселеннях знаходились споруди ритуального призначення, так звані майданчики. У них археологи знаходять обгорілі кістки, глиняні фігурки, посуд, жіночі статуетки із зображенням богині-матері, діви-лева. Це свідчить про матріархат трипільців на ранньому етапі розвитку. Згодом вони переходять до патріархату.

Трипільці користувалися великою кількістю різноманітного за призначенням посуду. Його виробляли з глини, яку часто вкривали монохромними або поліхромними розписами. Ці розписи склалися з рослинного або геометричного орнаменту, інколи – зображень тварин. На уламках посуду лишилися сліди сонячних символів (коло, хрест, різновиди свастики). У цей період люди поклонялись сонцю як верховному божеству Всесвіту. Такі вірування отримали назву солярних. Окремі дослідники тлумачать позначки на кераміці трипільської доби як літери і навіть роблять спроби розшифрувати написи.

Трипільська культура плідно розвивалася. Вона досить близько сягнула до рівня ранніх світових цивілізацій Єгипту, Близького Сходу та Індії. Феномен трипільської культури полягає в тому, що вона своєрідно поєднала антропологічні, етнокультурні, суспільні, ідеологічні та господарські системи найдавніших людських спільнот Півдня, Центру і Сходу Європи. Традиції матеріальної і духовної культури трипільців разом із осілим способом життя стають вирішальними при визначенні майбутнього культурного розвитку народів на наших землях, зокрема праслов'янських.

Знаходячись на західному крилі великого євразійського степу, в епоху раннього залізного віку (I тис. до н. е.), українські землі були об'єктом впливу кочової культури кіммерійців, скіфів і сарматів. Найбільше вони сприяли розповсюдженню обладунку для коней та військового спорядження, яке часто являло собою витвори унікального за своєю красою мистецтва: фігурні пряжки, кольчуги, прикрашені орнаментами з ромбів, квадратів, спіралей, що утворювали довершений геометричний стиль. Кіммерійці вже оволоділи таїнами виготовлення зброї із заліза, знали ковальську справу і володіли навичками ковальського зварювання металів.

Услід за кіммерійцями у VII ст. до н. е. на українських землях з'явилися скіфи (скити). Більшість учених вважають їх іраномовним народом. У VII ст. до н. е. ці племена стають відомими під назвою «ашкузі» та «ашкеназі» у країнах Малої і Передньої Азії. Геродот свідчить, що самі скіфи називали себе скелотами за іменем свого царя. Столицею Скіфії у V ст. до н. е. було Кам'янське городище на правому березі Дніпра біля сучасного Нікополя. Скіфська знать столиці жила у цитаделі-акрополі у кам'яних будинках. Навколо на великій площі жили ремісники і торговці в наземних кам'яних та дерев'яних будинках зі стовпами, а частково – і в землянках. Переважним заняттям населення міст Скіфії та їхньої округи було виготовлення залізних та бронзових виробів на продаж, ткацтво, гончарство, скотарство, землеробство.

Своїх знатних людей скіфи ховали в курганах, у яких було знайдено чимало предметів розкошів, виконаних у так званому «звіриному стилі». За Геродотом, скіфи шанували сімох богів, але не робили з них ніяких зображень. Пантеон скіфів очолювала богиня Табіті. Вона була богинею домашнього вогнища і вважалася матір'ю першої людини-царя та небесною богинею.

У IV–II ст. до н. е. у Скіфію вторглися сармати (савромати). У легендах залишилися згадки про їхню мужність і рішучість у бою. З кінця I ст. н. е. частина сарматів активно переходить до осідлого способу життя і поступово змішується зі слов'янським землеробським населенням сучасного українського лісостепу. За окремими повідомленнями хроністів Нового часу, одне із племен сарматів – роксолани – були пращурами етнічних українців, а Україну в XVI–XVII ст. у Західній Європі часто називали Роксоланією.

Із VII ст. до н. е. до I ст. н. е. південні землі України перетворились на арену розповсюдження грецької античної культури. Разом із грецькою колонізацією на Північне Причорномор'я і Подніпров'я прийшла культура шанування олімпійських богів, містобудування, писемність, література, театр, музика, живопис, скульптура. У I–III ст. н. е. грецькі міста-держави (поліси) підкорилися Римській імперії. У провінції Нижня Мезія місцева слов'янська культура зазнала впливів римської античності: утверджуються культи римських імператорів, фракійських, малоазійських, єгипетських божеств, будуються цитаделі, у містах відкриваються терми, поширюється латинська поезія. У першій половині IV ст. у Північному Причорномор'ї розповсюджується християнство. До його ранніх пам'яток у Пантікапеї та Херсонесі належать надгробки і склепи із зображеннями хрестів.

Східних слов'ян, які розселилися у I–II ст. в українських землях, римські, візантійські і готські автори V–VI ст. називали антами. Культурним центром антів було Правобережне Подніпров'я, звідки вони розширили свої володіння у різних напрямках. Сферою їхньої культури були знання, набуті у процесі тривалого спостереження за явищами природи, виробничого та життєвого досвіду. Вирощування зернових культур вимагало різноманітних знань про клімат, стан ґрунту, ботаніку рослин. Головним у слов'ян був поділ року на чотири пори – зиму, весну, літо, осінь. Менші відрізки часу визначали за проведенням сільськогосподарських робіт: «як орали», «як сіяли», «як жали» тощо. Доба мала свій вимір та визначення. Серед них основними було: «рано», «в обід», «увечері», «на зорях». Згідно з давніми космогонічними уявленнями, світ складався із Землі, Сонця, Місяця і Неба, де у відповідному порядку розташовані усі світила. Це було і місце перебування богів: Даждьбога, Перуна, Ярила, Сварога, Хорса, Велеса, Мокоші та багатьох інших.

Різноманітна господарська діяльність сприяла культурній еволюції тих слов'янських племен, які розселилися біля Дніпра та його найбільших приток. Помітно посилилася їхня військова могутність, здатність об'єднати та очолити

сусідів. Одним із таких центрів і став Київ, що згодом перетворився на столицю однієї із наймогутніших і культурно розвинених держав середньовічної Європи – Київську Русь.

У X–XIII ст. Київська Русь підтримувала різносторонні зв'язки з багатьма країнами Європи і Азії, засвоюючи розвинену візантійську культуру, надбання європейської і східної культур, виявляючи власну самобутність і неповторність.

Культурний розвиток Київської Русі піднявся на новий щабель після прийняття у 988 р. християнства. Воно стало ідейним підґрунтям для розвитку феодалних відносин, сприяло її входженню до європейського культурного світу. Однак, Київська Русь не втратила слов'янської самобутності і своєрідності в усіх галузях культури, що у XIV ст. стане головним фактором у процесі формування української національної культури.

Осередками розповсюдження кириличної писемності, освіти, літописання, науки, книгозбірнями і центрами творення мистецьких цінностей у Київській Русі були храми та монастирі. Прикладом слугують собор Святої Софії і Печерський монастир у Києві. Християнство сприяло розвитку і поширенню церковної і світської літератури, оригінальних творів місцевого характеру, а також перекладів.

Блискучою пам'яткою лицарської літератури XII ст. є «Слово о полку Ігоревім». Цей твір є унікальною світовою пам'яткою історії, культури і літератури.

Феномен культури Київської Русі виявляється у приматі естетичного моменту над філософським в усній народній творчості, літописанні та мистецтві, в архітектурі, фресках, мозаїках, іконах. Не силіогізми і дефініції, а видимі прояви творчої краси взяли на себе функції, які в інших культурах належали абстрактному мисленню.

Давньоруські зодчі талановито зводили складні дерев'яні та кам'яні споруди церковного і світського призначення, що вражали сучасників своїми розмірами, пропорційністю та красою оздоблення. В Україні збереглися споруди часів розквіту Київської Русі: Софійський і Михайлівський собори, Золоті ворота в Києві, храми й палацові споруди Чернігова, Переяслава, Галича та інших міст. Розвиток архітектури дав поштовх поширенню образотворчого і монументального мистецтва (фреска, мозаїка, іконопис), художнього різьблення по каменю, майоліки.

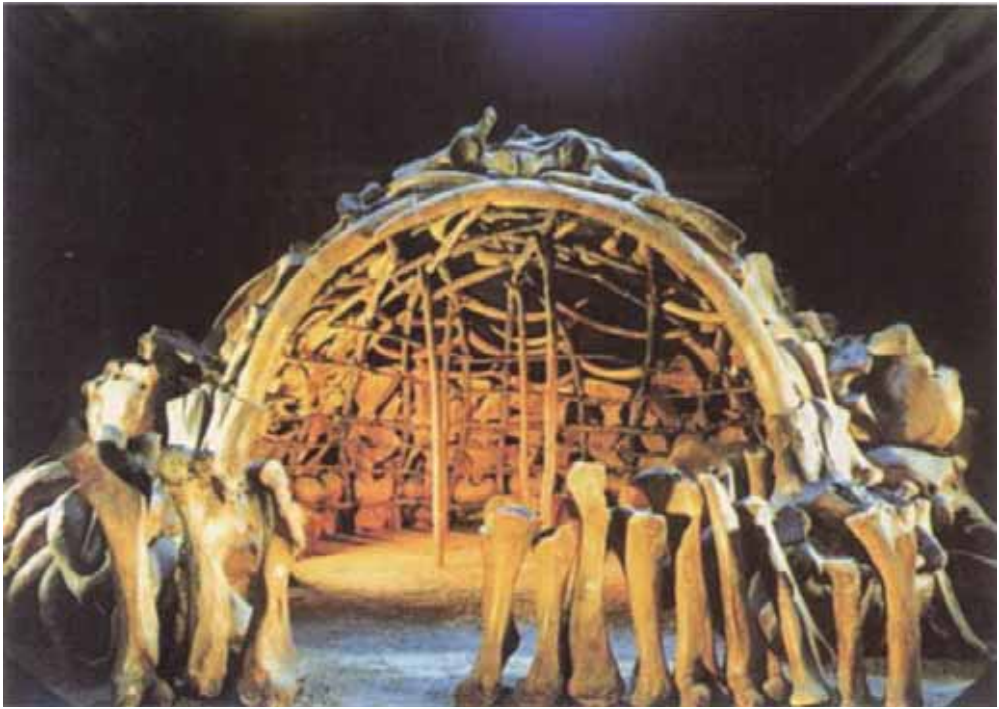
Високого рівня розвитку досягло у Київській Русі ужиткове мистецтво. Керамічне ремесло представлене широким розмаїттям кухонного і столового посуду, який оздоблювали візерунками та декоративними плитками для оформлення інтер'єрів споруд. Особливо ушавленими були київські ювеліри за своє витончене карбування, золочення, гравірування, техніку скані, емалі та зерні.

Важливими елементами давньоруської духовної культури були музика, пісня, танок. Мелодії звучали під час свят, на князівських бенкетах і в походах, при виконанні обрядових дій та у церковній службі. Наші предки знали нотну систему, що свідчить про високий рівень розвитку музичної культури.

Досягнення культури Київської Русі мало значний вплив на розвиток культур сусідніх народів. В усіх сферах вона виявила яскраву самобутність і заклала підвалини для подальшого розвитку культури України у добу Ренесансу.

МИСТЕЦТВО СТАРОДАВНЬОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Житло з кісток мамонта доби пізнього палеоліту зі стоянки Межиріч Канівського р-ну Черкаської області (реконструкція І. Г. Підоплічка)

Орнаментований браслет із мамонтової кістки, знайдений у 1908 р. на верхньопалеолітичній стоянці Мізин (Чернігівська область)

Кам'яна могила Пагорб, що тисячоліттями слугувала людям вівтарем для відправлення релігійних обрядів
Доступно з: http://library.kiwix.org/wikipedia_uk_all/A/Кам'яна%20могила.html

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА¹

Серед енеолітичних племен на території сучасної України провідне місце посідали хліборобські племена трипільської культури. Поширена на території від Верхньої Наддністрянщини і Південної Волині до Середньої Наддніпрянщини і Причорномор'я, ця культура розвивалася протягом IV–III тис. до н. е. і досягла високого, як на той час, рівня розвитку. Назву отримала від дослідженого наприкінці X–IX ст. українським археологом В. Хвойкою поселення поблизу с Трипілля на Київщині. Утворилася трипільська культура на основі давніх автохтонних (із грец. – місцевих, корінних) культур та неолітичних культур Балкано-Дунайського регіону і зберегла в собі традиції перших землеробських протоцивілізацій Близького Сходу та Південної Європи. В Україні виявлено понад тисячу пам'яток трипільської культури. Вони згруповані у трьох районах: найбільше – в Середній Наддністрянщині, Надпрутті та Надбужжі, менше – у Наддніпрянщині. Яскрава, витончена кераміка, розписана багатобарвними фарбами, глиняні скульптури, що зображують людей, тварин, птахів, моделі будинків, човнів, саней і багато інших виробів трипільців являють собою унікальний внесок у світову скарбницю старожитностей. Розквіт цієї культури припадає на період між 3500 та 2700 рр. до н.е. Її племена займають у цей час велику територію від Карпат до Дніпра. Розміри поселень і кількість населення трипільців збільшуються. Окремі поселення за розмірами схожі на міста (250–400 га); вважається, що в них проживало не менше 10–20 тис. чоловік. Цікавим є також те, що декілька дрібних поселень концентруються, зазвичай, навколо одного великого. Отже, можна припустити, що у трипільців вже існувала певна державна система. Трипільські племена використовували знаряддя праці не тільки з каменю, а й з міді, проте цей метал так і не витіснив каменю. Пізні трипільські поселення були добре укріпленими і розташовувались у важкодоступних місцях. Причини зникнення цієї культури на рубежі 2 000 р. до н.е. до кінця не з'ясовані, але вочевидь, їй почали загрожувати зі степу войовничі кочівники.

¹ Греченко В. А., Кислюк К. В. *Історія української культури*: навч. Посібн. Для студ. вищ. навч. закладів / В. А. Греченко, К. В. Кислюк. К. : Кондор-Видавництво, 2013. С. 44.;

Кочерга Н.К., Передерій І.Г., Мартинюк В.М. *Історія української культури*. Конспект лекцій для студентів усіх спеціальностей і форм навчання. Полтава : ПолтНТУ, 2010.170 с.

<http://litopys.com.ua/encyclopedia/trip-llya/trip-lska-kultura-na-ukra-n/>

Модель житла трипільського поселення. Ворошилівка (Вінничина)
Кінець 4 тис. до н. е.

**Біноклеподібна посудина
(«Бінокль») трипільців**
Глина. 4-3 тис. до н. е.
Кліщів Таврівського району
(Вінницька область)

**Амфора з трипільського
поселення Кліщів**
Тиврівського району (Вінничина)
(друга пол. 4 тис. до н. е.)

Стилізована жіноча статуетка,
що слугувала символом
плодючості, берегині-заступниці.
Знайдена в Буші (Вінничина)

КІМЕРІЙЦІ

Кімерійці. Зображення на етрусській вазі VI ст.,
копія з більш ранньої грецької роботи

Гомер про кімерійців (пер. Бориса Тена)²

Одіссея XI 13-19

Врешті дістались ми течій глибоких ріки Океану.

Там розташовані місто й країна людей кімерійських,

Хмарами й млою вповиті. Ніколи промінням ласкавим

Не осяває їх сонце в блакиті ясній світлодаїне,

Чи від землі воно йде у зоряні неба глибини,

Чи повертається знов до землі з неосяжного неба, -

Ніч лиховісна там вічно нещасних людей окриває.

²² **Історія України: Хрестоматія** / Упоряд. В. М. Литвин; Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. К. : Наукова думка, 2013. 1056 с. URL:<https://history.vn.ua/book/xrestomatia/2.html>

Геродот про розселення скіфських племен (V ст. до н. е.)³

[...] 17. Від гавані борисфенітів (бо вона розташована якраз посередині приморської частини всієї Скіфії), від неї і далі перший народ, котрий можна зустріти, це калліппіди, які є напів елліни і напів скіфи, над ними є інший народ, що називається алізонами. Вони і калліппіди взагалі мають такий спосіб життя, як і скіфи, але сіють і їдять пшеницю і цибулю та часник і сочевицю та просо. Над алізонами живуть скіфи оратаї, які сіють пшеницю не для їжи, а на продаж. Ще далі над ними живуть неври, а далі на північ від неврів, наскільки я знаю, є незалюднена країна. Оці народності живуть уздовж ріки Гіпанія на заході від Борісфена.

18. Якщо перейти Борисфен, ідучи від моря, то спершу буде Гілея, а якщо йти ще вище, там живуть скіфи-землероби, яких елліни, що живуть уздовж ріки Гіпанія, називають борісфенітами, а самих себе ті елліни називають ольвіополітами. Отже, ці скіфи-землероби живуть на сході на відстані трьох днів шляху, і до ріки, що називається Пантікап, а на півночі на відстані, якщо пливати одинадцять днів, там джерела Борісфена. Далі країна, що над ними, це пустеля великих розмірів. За пустелею мешкають андрофаги, які є окремою народністю, яка не належить до скіфів. А далі за ними вже справжня пустеля і, наскільки я знаю, там нема іншого народу.

19. На схід від цих скіфів-землеробів, якщо перейти ріку Пантікап, у тій країні мешкають кочовики також скіфи, які нічого не сіють і не обробляють землі. Вся ця країна позбавлена дерев, за винятком Гілеї. Ці кочовики живуть на схід на відстані чотирнадцяти днів шляху і доходять до річки Герра.

20. За Герром простягається країна, що називається царською, і скіфи, які в ній живуть, найхоробріші та найчисленніші і вони вважають інших скіфів своїми невільниками. Вони на півдні сягають аж до Тавріки, а на схід – до рову, що як я сказав, прокопали народжені від сліпих, і до гавані на Маєтідському озері, що називається Кремни. Деякі інші частини їхньої землі доходять до ріки Танаїда. Вище на північ від царських скіфів мешкають меланхлайни, це вже інша народність, не скіфська. Вище від меланхлайнів, наскільки я знаю, є болота і незалюднена країна.

21. Якщо перейти ріку Танаїд, там уже не Скіфія, але перша її частина належить савроматам, які живуть у країні, що починається від затоки Маєтідського озера і простягається на північ на відстань п'ятнадцяти днів шляху, і вся ця країна позбавлена дерев і диких, і культурних. Над ними живуть будіни в країні, що вся заросла різними деревами.

22. Вище над будінами на півночі спершу простягається пустеля на відстань семи днів шляху, а за пустелею, якщо трохи ухилитися на схід, мешкають тиссагети, окрема і численна народність. Вони живуть полюванням.

³ Геродот. Історії в дев'яти книгах. Київ, 1993. С. 191.

Поряд із ними живуть у тій самій країні ті, що називаються іорки. І вони живуть полюванням, а полюють ось як. Дерев у них дуже багато в усій їхній країні і мисливець злізає на дерево і очікує. Кожен там має призвичаєного коня, що лягає на живіт, щоб не звертати на себе уваги. І кінь очікує так само, як і собака. Щойно мисливець побачить із дерева дичину, він стріляє в неї з луку, скочує на коня і переслідує її разом із собакою. Вище від них, якщо трохи ухилитися на схід, мешкають інші скіфи, які відокремилися від царських скіфів і згодом прийшли до цієї країни.

23. Отже, до країни цих скіфів, яку я описав, уся земля рівна з жирним ґрунтом, але далі вона кам'яниста і нерівна. [...]

Геродот про культуру, звичаї, вірування й побут скіфів(V ст. до н. е.)⁴

46. [...] серед племен у припонтійських краях ми не можемо назвати жодного, що було б відоме своєю мудрістю, і не знаємо нікого, хто б уславився своїм розумом, крім скіфської народності і Анахарсія. Скіфське плем'я дуже розумно винайшло щось, чого нема в інших, вельми важливе для життя людей, наскільки я розумію. Що ж до всього іншого, то я їм не заздрю. Це найважливіше, що вони винайшли, а саме, що ніхто з тих, які нападали на них, не врятувався, і ще, коли вони не хочуть, щоб їх знайшли завойовники, скіфів неможливо зустріти. І справді, люди, що не мають ні міст, ні фортець, але кочують, будучи вершниками і лучниками, які не займаються землеробством, а скотарством, житла яких на возах, як можуть такі люди бути переможеними, як можна до них наблизитися? [...]

59. [...] Богів вони шанують лише таких: найбільш за всіх – Гестію, потім Зевса і Гею, яку вважають за дружину Зевса. Після цих – Аполлона, Афродіту, Уранію і Арея. Цих богів шанують усі скіфи, а ті, що називають їх царськими скіфамц приносять жертви ще й Посейдонові. Скіфською мовою Гестія називається Табіті, Зевс, дуже правильно на мою думку, називається Папай, Гея називається Апі, Аполлон – Ойтосір, Афродіта Уранія – Аргімаса, а Посейдон – Тагімасад. Статуй, жертovníків і храмів вони за звичаєм не споруджують, за винятком Арея: для нього вони це роблять.

60. Жертвоприношення всі вони роблять однаково під час усіх свят у такий спосіб. Жертвна тварина стоїть із двома зв'язаними передніми ногами, а жрець стоїть позаду від тварини, тягне за кінець мотузки, перекидаючи тварину, коли та падає. Він звертається до божества, якому приносить жертву, а потім обкручує навколо шиї тварини зашморг, устромляє в нього ціпок, крутить у всі боки і так задушує, не запалюючи вогню, не посипаючи борошном і не роблячи зливань. І коли він вже задушить тварину і обдере шкуру, починає куховарити.

⁴Геродот. Історії в дев'яти книгах. Київ, 1993. С. 193–197.

61. Оскільки в скіфській землі не вистачає дров, то тамтешні мешканці вигадали ось що, щоб варити м'ясо. Коли вони остаточно обдеруть шкуру тварини, знімуть м'ясо з кісток, потім, якщо вони мають казани, а тамтешні казани дуже нагадують лесбоські кратери, лише вони далеко більші за них, кидають в них м'ясо і після цього розпалюють під казаном кістки жертвних тварин і варять м'ясо. Але коли вони не мають казанів, то закладають усе м'ясо в шлунки тварин, наливають туди води і під шлунками запалюють кістки. Вони горять дуже добре, а в шлунках уміщується все м'ясо без кісток. І в такий спосіб сам бугай варить своє м'ясо, а також і всі інші тварини кожна варить своє м'ясо. Коли звариться м'ясо, тоді той, що приносить жертву, як присвяту богові, кидає перед собою якусь частину м'яса і тельбухи. Приносять вони в жертву й інших тварин і переважно коней.

62. Отже, так приносять вони жертви всім богам і всяких таких тварин, але Ареєві вони приносять жертви в інший спосіб. В центрі області кожного народу існує священна споруда для Арея, яку вони роблять ось як: накладають в'язанки хмизу завдовжки і завширшки до трьох стадій, але не дуже високі. На них влаштовують чотирикутну площадку, три сторони якої стрімчасті, а на четверту можна зійти. Щороку вони накладають на цю споруду сто п'ятдесят возів хмизу, бо через непогоду вона постійно осідає. В таку купу хмизу кожен народ встромляє старий залізний меч, який є символом Арея. Цьому мечу вони щороку приносять у жертву овець та коней, крім тих жертв, що вони їх приносять іншим богам. А йому вони приносять ще таку жертву. Із кожної сотні ворогів, узятих у полон живими, вони вибирають одного і приносять його в жертву, але не так, як овець. Спершу вони ллють вино на голови, а потім ріжуть людей над посудиною і відносять кров на вершину тієї купи хмизу і обливають кров'ю меч. Туди наверх вони відносять кров, а внизу біля священної споруди роблять таке. В усіх зарізаних людей вони відрубують разом із плечем правицю і кидають відрубане в повітря і, закінчивши всі обряди, відходять. А рука, куди впаде, там і лежить, а окремо від неї труп зарізаної людини.

63. Отакі в них бувають жертвоприношення, але свиней вони не приносять у жертву і навіть не розводять їх у своїй країні.

64. Щодо їхніх звичаїв на війні, то встановлено таке: першого ворога, якого вб'є скіф, він п'є його кров, а скількох інших він ще вб'є в битві, то приносить до царя їхні відтітні голови. За кожну голову йому дозволяється одержати щось із трофеїв, а якщо не принесе голови, це йому не дозволяється. Ось як скіф здирає шкіру з голови ворога: він надрізує шкіру навколо голови там, де вуха, бере голову, трусить її, щоб відокремити від черепа, потім бере бичаче ребро і розгладжує шкіру. Після цього він використовує її як рушник і для вуздечки свого коня, на якому він їздить, вішає її і пишається нею. Бо той, у кого більше таких рушників, вважається за найвідважнішого воїна. Багато

хто з них із шкіри ворогів шиють собі плащі і носять їх як шкіряний одяг. Багато із них із шкіри мертвих ворогів, здертої з правиці з нігтями, роблять собі чохли для сагайдаків. Адже людська шкіра досить щільна і блискуча і мабуть від усіх інших вирізняється своїм блиском і білим кольором. Багато хто здирає шкіру з усієї людини, натягає її на дерев'яну раму і возить її з собою, гарцюючи на коні.

65. Отже, такі в них встановлено звичаї. А з головами не всіх ворогів, але з найненависніших, вони роблять таке. Кожен із них, відпилявши все, що нижче від бровей, очищує череп. І якщо цей скіф бідняк, він лише обтягує ззовні череп сирицевою бичачою шкірою і використовує його як чашу, а якщо він багатий, то він також іззовні обтягує шкірою, а зсередини позолочує його і використовує як чашу для вина. Роблять вони так і з черепами своїх родичів, коли вони посваряться між собою і хтось із них на суді в царя візьме гору над іншим. Коли приходять гості, яких шанують господарі, то їм підносять ці черепи і кажуть, що хоча ті були їхніми родичами, але їм довелося з ними воювати і господар вийшов із війни переможцем. Така перемога вважається в них за подвиг.

66. Один раз на рік кожен правитель області, змішавши вино з водою в кратері, дає пити тим скіфам, які повбивали ворогів, а ті, хто цього не зробили, не п'ють цього вина, але, присоромлені, сидять осторонь: бо для скіфів це найбільша ганьба. А ті, які повбивали дуже багато ворогів, тримають аж два келихи і з обох п'ють.

67. У Скіфії є багато ворожбитів, які ворожать із горстками лозин, а саме: приносять їх дуже багато, розкладають на землі, розв'язують ці горстки і, поклавши кожен окремо, пророкують і, продовжуючи пророкування, знову збирають їх по одній і складають до купи. Такий спосіб ворожити успадковано ними від предків. А енареї, андрогіни, твердять, що мистецтву ворожби їх навчила Афродіта. Вони ворожать із липовою корою. Спершу розрізують її на три смуги, а потім накручують їх на пальці, розкручують і так ворожать.

68. Коли захворює скіфський цар, він кличе до себе троїх ворожбитів із найбільш ушавлених, і вони ворожать так, як я сказав. І після того роблять переважно такий висновок, ніби такий чи такий порушив клятву, яку виголосив біля царського вогнища, і називають когось із громадян. У скіфів існує звичай присягатися біля царського вогнища, якщо йдеться про дуже важливу присягу. І одразу хапають названого і відводять туди, де скажуть, що він порушив свою клятву, і ворожба ясно показує, що він, заприсягавшись біля царського вогнища, порушив присягу і через це захворів цар. Проте він уперто заперечує, що порушив присягу, і категорично протестує. Отже, коли він заперечує, цар запрошує інших ворожбитів. І коли й вони, подавившись на свої прутики, визнають його за порушника клятви, тоді йому негайно відрубують голову, а його майно за жеребом розподілюють перші ворожбити. Проте, якщо

ворожити, що прийшли потім, виправдовують його, приходять ще й інші ворожити. Отже, коли більшість із них визнають його невинуватим, тоді виноситься рішення вбити тих перших ворожитів.

69. Ось в який спосіб їх умертвляють. Наповнюють віз купою хмизу і запрягають у нього биків. Потім зв'язують ворожитам руки за спиною, затикають їм роти і засовують їх у хмиз, підпалюють його і женуть биків, налякавши їх. Звичайно, багато биків згорають разом із ворожитами, але багато врятується, хоч і підпалені, коли згорає дишел, до якого їх запряжено. У такий описаний мною спосіб спалюють ворожитів і з інших причин, називаючи їх лжепророками. Кого засудить на смерть цар, то і їх дітей не щадить, синів убиває, а дочок залишає живими.

70. Коли скіфи складають угоди з клятвами, то роблять це в такий спосіб: наливають у великий глиняний глек вина і змішують його з кров'ю із стегнів обох, що складають угоду. Так роблять вони, злегка надрізаючи тіло вістрям або дряпаючи ножом. Потім занурюють у глек меч, стрілу, сокиру і дротик і, зробивши це, кажуть багато молитов і нарешті п'ють із глека і ті, що складають угоду, і найзнатніші з тих, що їх супроводжують.

71. Могили їхніх царів розташовано в місцевості Геррів, в тому місці, до якого Борісфен судноплавний, пливучи від моря. Там, коли помирає їхній цар, вони викопують у землі велику чотирикутну яму, беруть уже підготовленого померлого, вкривають його тіло воском (перед тим очищують від нутрощів його черево), наповнюють його перетертим купрієм; кмином, насінням селери, кропом, потім зашивають черево, кладуть покійника на віз і перевозять його до іншого племені. Ті, до яких привозять померлого, роблять те саме, що й царські скіфи: відрізають кінчик вуха, стрижуть на голові волосся, дряпають в різних місцях рамено, вкривають синцями лоб і ніс і проколюють стрілою ліву руку. Звідти на возі труп царя перевозять ще далі до підвладного їм племені, а ті, до яких його перед тим привозили, супроводжують його. І коли так вони об'їздять із покійником усі племена, вони прибувають у країну Геррів, яка є областю останнього підвладного їм племені і місцем поховання царів. Потім, помістивши покійника на підстилку в могильному склепі, встромлюють у землю з усіх боків від покійника списи, а над ними кладуть деревини і вкривають його очеретяними матами. В просторому приміщенні склепу ховають одну з його наложниць, яку перед тим задушили, його чашника і куховара, конюха, особистого слугу, вісника і його коней, а також певну частину його речей і так само золоті чаші (срібла та міді вони зовсім не використовують). Коли вони все це зроблять, то насипають землю і споруджують великий курган, намагаючись зробити його найвищим.

72. Коли минає рік, вони влаштовують нове святкування. Вибирають найкращих слуг із тих, що залишилися (всі вони скіфи з народження, бо ті, що служать цареві, він їх сам обирає собі, а рабів він собі не купує), отже, з цих

слуг п'ятдесят вони задушують і до того ще п'ятдесят коней із найкращих. У них виймають шлунок, очищують його всередині, наповнюють соломною і зашивають. Ставлять на дві деревини половину колеса внутрішньою стороною доверху, а іншу половину кладуть на інші дві деревини. І таких деревин вони встромлюють у землю багато. Потім пропускають крізь тіло коня товсту жердину аж до шиї і підіймають коня на колеса так, щоб передні колеса підтримували плечі коней, а задні біля стегнів підтримували черево. Обидві ноги звисають, не досягаючи землі. На коней нав'язують віжки та вуздечки, тягнуть наперед і прив'язують до колів.

Після того тих п'ятдесят задушених юнаків, про яких я казав, саджають кожного на коня в такий спосіб: кожному покійникові вздовж хребта встромлюють пряму жердину аж до шиї. Внизу частина цієї жердини стирчить, і її вставляють у дірку в жердині, якою простромили коня. Цих вершників розміщують навколо кургану і йдуть геть.

73. Так вони ховають своїх царів, а інших скіфів, коли ті помирають, найближчі родичі кладуть на вози і перевозять їх до домів приятелів. І кожен із них приймає їх і частує всіх, хто супроводжує померлого, водночас підносячи йому всі ті страви, якими частує і живих. Отак сорок днів возять незнатних людей, а вже потім їх ховають. Після похорону скіфи очищуються. Спершу вони змазують голову якоюсь мастю, змивають її, а після того очищують і все тіло: ставлять три жердини, нахиляючи одну до одної і обгортають їх товстою вовняною тканиною, закривають нею все навколо, ставлять усередину такого намету з жердин і тканини посудину, а в неї кидають розпечені камені.

74. В їхній країні добре ростуть коноплі, схожі на льон, хоч не дуже товсті й високі. Порівняно до льону ці коноплі кращі, їх сіють, але вони і самі виростають. Із них фракійці шиють собі одяги, зовсім схожі на льняні. І той, хто не має досвіду, не зможе розрізнити, чи ці одяги з льону, чи з конопель. А той, хто ніколи в своєму житті не бачив конопляну тканину, повірить, що одяг зроблено з льону.

75. Отже, насіння цих конопель беруть скіфи, потім залізають під вовняні тканини і сиплять насіння на розпечене каміння і насіння, падаючи на каміння, горить, димить і дає пару таку густу, що подібної до неї не буває в жодній еллінській паровій лазні. І скіфи, задоволені паровою лазнею, кричать, радіючи. Отака в них лазня, бо вони, звичайно, зовсім не миють свого тіла водою. Їхні жінки змочують шерехатий камінь і на ньому розтирають кипарисову деревину, також кедрову деревину та ладан і потім цією густою рідиною змазують усе тіло та обличчя. І від цього вони, по-перше, приємно пахнуть, а по-друге, коли вони потім знімають шар цієї масті, їхня шкіра стає чистою і блискучою. [...]

Гіппократ про спосіб життя і звичаї скіфів (V ст. до н. е.)⁵

В Європі є скіфський народ, що живе тепер навколо озера Меотіди і відрізняється від інших народів. Назва його савромати. Їх жінки їздять верхи, стріляють з луків і кидають дротики, сидячи на конях, і б'ються з ворогами, поки вони дівчата; а заміж вони не йдуть, поки не заб'ють трьох ворогів, і оселяються жити з чоловіками не раніш, як принесуть звичайні жертви. Та, що вийде заміж, перестає їздити верхи, поки не прийде потреба поголовно виступати в похід. У них немає правих грудей, бо ще в ранньому дитинстві матері їх, розпикши приготований саме з цією метою мідний інструмент, прикладають його до правої груді і випалюють так, що вона втрачає здатність рости, і вся сила і достаток соків переходять у праве плече і руку. [...] Так звана «Скіфська пустиня» являє собою рівнину, багату на траву, але позбавлену дерев і помірно зрошену: по ній течуть великі ріки, які відводять воду з степів. Ось тут і живуть скіфи: звуться вони кочовниками, бо в них немає хат, а живуть вони в кібітках, з яких найменші бувають чотириколісні, а інші шестиколісні; вони кругом закриті повстю і зроблені подібно до домів: одні з двома, інші з трьома відділами; вони непроникні ні для води (дощової), ні для снігу, ні для вітрів. У ці вози запрягають по дві і по три пари безрогих волів, роги в яких не ростуть від холоду. В таких кібітках перебувають жінки, а чоловіки їздять верхи на конях; за ними йдуть їхні стада овець і корів і табуни коней. На одному місці вони залишаються стільки часу, поки вистачає трави для стад, а коли її не вистачить, переходять в іншу місцевість. Самі вони їдять варене м'ясо, п'ють кобиляче молоко і їдять «іпаку» (це сир з кобилячого молока). Такий спосіб життя і звичаї скіфів. [...]

⁵ Історія України в документах і матеріалах. Т. 1: Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII ст. Київ, 1939. С. 14.

СКІФСЬКЕ МИСТЕЦТВО

Скіфська золота пектораль із кургану Товста Могила
(Дніпропетровська область)

Золотий гребінь з кургану Солоха
(Запорізька область)

Срібна амфора з кургану Чортотлик
(Дніпропетровська область)

Чаша. Срібло з позолотою. IV ст. до н.е. Курган Солоха
(Запорізька обл.)

Статуя скіфського воїна.
Перша половина V ст. до н. е.,
с. Нововасилівка Миколаївської обл.
АМ НАНУ

Скіфи. Промальовка зображення на посуді з Куль-Оби

Йосиф Флавій. Іудейська війна. Сьома книга. Розділ четвертий. Про сарматів, що напали на Мезію (I ст. н. е.)⁶

[...] До римлян дійшла звістка про скіфську зухвалість. Ті з скіфів, що звуться сарматами, у великій кількості потай переправились через Дунай у Місію і потім, кинувшись з великою силою, внаслідок цілковитої несподіваності нападу, забивають багатьох з римлян, які стояли гарнізоном, і умиряють консульського легата Фонтея Агріппу, що виступив їм назустріч і хоробро бився; вони пролетіли по всій переможеній країні, вивозячи й виносячи все, що здобали. Веспасіан, дізнавшись про те, що трапилось, про пограбування Місії, відряджає Рублія Галла покарати сарматів; під час його нападу багато з них було забито в боях, а ті, що залишились, з страхом тікали в свою країну. Поклавши край цій війні, полководець подбав і про безпеку надалі: саме, оточив місце великими по кількості й складу гарнізонами, щоб для варварів перехід через Дунай був зовсім неможливий.

⁶ Доступно з: <https://bibliograph.com/ua>

МИСТЕЦТВО САРМАТІВ

Сармат із чашею та мечем, поруч – меч із царського поховання біля с. Пороги (Вінничина)

Бронзова посудина з фігурками людей і тварин, знайдена на річці Кальміус (Донецька область), I – II ст. н. е.

Сарматські царські поховання. Золота гарнітура парадних поясів (Пороги. Вінничина)

Прокопій Кесарійський про державу, культуру, вірування, звичаї та побут східних слов'ян (VI ст. н. е.)⁷

Ці народи, слов'яни й анти, не підлягають одній людині, а з давніх-давен живуть у демократії; тому про все, що для них корисне чи шкідливе, вони міркують спільно. І майже в усьому іншому обидва варварські народи здавна живуть однаково. Єдиного бога, громовержця, визнають вони владикою всього світу і в жертву йому приносять биків і всякого роду священних тварин. Долі вони зовсім не знають і не приписують їй ніякого впливу на людей. Коли їм загрожує смерть, під час хвороби чи на війні, вони дають обітницю, що, коли врятуються від смерті, то йегайно принесуть за врятування життя жертву богу, – і коли небезпека минула, приносять жертву і вважають, що цим купили своє врятування. Поклоняються також рікам інімфам, і іншим божествам, і всім їм приносять жертви; під час цих жертвоприношень ворожать.

Живуть вони в убогих хатинах, далеко розташованих одна від одної, і часто міняють місця проживання. Вирушаючи на війну, багато хто з них іде на ворога піший, тримаючи в руках невеликий щит і дротики; панцерів вони не носять; деякі виходять у бій без хітона і без трибонія [без верхнього і спіднього одягу], в самих коротких штанах, і б'ються в шароварах, щозакривають лише частину тіла.

У тих і других варварів одна мова, проста і варварська; не відрізняються вони одні від одних і зовнішнім виглядом. Усі ці люди високі на зрісті надзвичайно сильні. Колір обличчя в них не зовсім білий, волосся не русеї не переходить у чорне, а рудувате і, до того ж – в усіх. Подібно до массагетів, і вони живуть бідно і грубо, і так само, як ті, перебувають повсякчасу грязі. Підступства чи лукавства в них зовсім мало, але при всій їх простоті норови в них гунські. І ім'я слов'янам і антам було споконвіку одно; тихі других стародавність називала опорами; думаю, що вони жили розсіяно [розкидані тут і там] і займали великі простори. Більша частина земель заІстром належить їм. [...]

⁷ Історія України в документах і матеріалах. Т. І: Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII ст. Київ, 1939. С. 30.

Візантійський імператор Маврикій про культуру східних слов'ян (VI ст. н. е.)⁸

⁸ Історія України в документах і матеріалах. Т. I: Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII ст. Київ, 1939. С. 31–32.

Племена слов'ян і антів живуть укупі, і життя їх однакове: вони живуть вільно і не дають нікому поневолити себе або підкорити. Їх дуже багато в їх країні, і вони дуже витривалі, зносять легко і спеку, і холод, і дощ, і наготу тіла, і убозтво. До тих, хто приходить до них і користується гостинністю, вони ставляться ласкаво і по-приятельському, привітно зустрічають їх і проводжають потім від місця до місця, охороняючи тих, хто потребує цього. Коли буває гостеві яка-небудь шкода з вини хазяїна, через його недбалство, – той, хто йому довірив гостя, здіймає проти нього війну і вважає своїм священним обов'язком помститись за гостя. Тих, хто перебуває в них у полоні, вони не держать у рабстві безстроково, подібно до інших народів, а обмежують їх рабство певним строком, після чого відпускають їх, якщо вони хочуть, за деяку винагороду в їх землю, або ж дозволяють їм оселитися з ними, але вже як вільним людям і друзям. Цим вони здобувають їх любов. Є в них і безліч усяких плодів, складених купами, і найбільше – проса.

Жінки їх розумніші, ніж це властиво людській природі: багато хто з них визнають смерть чоловіків немов кінцем власного життя і самі добровільно дають задушити себе, не вважаючи за життя перебування у вдівстві.

В лісах і на болотах, посеред рік і стоячих озер живуть вони, неприступні стороннім; у житлах своїх улаштовують вони багато виходів, щоб можна було врятуватись у разі небезпеки, а небезпека, як це й природно, їм звідусіль загрожує. Все необхідне їм для життя закопують вони в землю, в потайних місцях, ховаючи від очей усе, що тільки здобувають, і життя ведуть прямо розбійницьке. Ворогів люблять вони підстергти в лісовій гущавині, в ущелинах і на кручах; користуються в достатній мірі засідками, нападами зненацька і хитрощами, і вночі і вдень винаходячи всякі способи боротьби. Краще за будь-кого вміють вони переправлятися через ріки і можуть довго залишатись у воді. В разі небезпеки вони покидають свої житла і поринають у глибину води, тримаючи в роті довгі, порожністі всередині стебла очерету, приготовлені саме для цієї мети; лежачи навзпак у глибині річки, вони виставляють кінці очеретини назовні і дихають крізь них. В такому положенні вони багато годин можуть залишатися у воді, так що ніхтоїх там і не помітить. Якщо навіть трапиться, що кінці очерету буде видно зовні, то люди, які не знають, у чому справа, подумають, що то очерет росте в воді. Але хто знає про цей спосіб, тому не трудно догадатися, і тоді він може проткнути їм рот очеретиною або ж висмикнути її з води, так що нічим буде дихати і доведеться вилізати назовні.

Всі чоловіки озброєні в них невеликими дротинками, по два на кожного, а в декого, крім того, чудові щити, тільки занадто важкі, які утруднюють рух. Є в них і дерев'яні луки і стріли, намазані отрутою; ця отрута діє сильно, і врятуватись від неї можна, лише прийнявши вчасно яку-небудь протиотруту або якийсь інший засіб, відомий знаючим лікарям; або ж треба вирізати уражене отрутою місце, щоб вона не поширилась по всьому тілу. В них нема

спільної влади, вони завжди ворогують одні з одними і вбою не знають правильного строю, але намагаються битися в бойовому порядку, і так само не люблять показуватися на рівних, відкритих звідусільмісцях. Коли трапиться їм зважитися на рукопашний бій, вони гуртом здійсмають крик і повільно просуваються вперед; якщо противник почне відступати перед їх криком, то наступають сильніше; якщо ж ні, – повертають назад, не намагаючись випробувати силу ворога в рукопашній, і ховаються в лісі, де в них є надійний захист; отак вони примушують ворога битися в тісних місцях. Часто, несучи з собою здобич, вони кидають її при найменшій тривозі і втікають у лісові хащі; потім, коли вороги оточують здобич, вони знов на них нападають і завдають їм шкоди. Так майстерно вони заманюють ворогів.

Вони надзвичайно віроломні і невірні, коли йдеться про додержання договорів, але поступаються більше перед страхом, ніж перед дарами. Часто розходяться в думках і не можуть домовитися до спільного рішення; якщо й вирішають що-небудь спільно, негайно ж порушують ухвалені рішення, бо всі додержуються протилежних думок і ніхто не хоче поступитися іншому.

Нападати на них слід більше взимку, коли дерева безлисті і [вороги] не можуть легко ховатись, а на снігу залишаються їхні сліди. Зимом і сім'ї їх бідують, і вони самі беззахисні, і річки замерзають, а це полегшує переправу [...] Остерігатися якомога, щоб не ходити на них вузькими, непрохідними місцями, під час літньої спеки, коли вороги збираються великими юрбами, – перше ніж вигнати їх кіннотою або піхотою [...]

Через те, що в них буває багато чвар, доречно декотрих з них притягти до себе словами або дарами, – особливо тих, що живуть ближче до кордону, і вести боротьбу з рештою, не допускаючи, щоб вони всі з'єднались і підкорились спільній владі. Втікачів, що з'являються від них, треба остерігатися і пильно стежити за ними. І ті з них, котрі самі, з часом, стали римлянами і забули про свою землю, все ж виявляються співчуваючими ворогові. Але хто із них зберігає вірність, тим треба робити добро; коли почнуть шкодити, слід їх карати [...] Багатств, які виявляються в сусідніх країнах, не слід знищувати без потреби, а треба постаратися доставити їх на в'ючних тваринах і на суднах у власну країну; їх ріки впадають у Дунай, і можна влаштувати доставку водою [...]

Землі слов'ян і антів лежать уздовж ріки, поряд одні за одними; вони суміжні одна з одною, і нема між ними порожнього місця, про яке варто було б говорити. Близько від них ліси, болота і порослі очеретом місця; тут їм легко влаштувати заставу, коло самого кордону, і сховати тут же свої загони, а решта воїнів, зібравшись у сусідньому лісі, будуть стежити звідти за їх рухами і допоможуть їм вигнати ворога з лісу. Їх молоді люди можуть зненацька напасти на наших воїнів. При таких умовах неможливо буде завдати їм шкоди [...]

Розпочинаючи проти них походи, не треба щадити ворогів, здатних учинити опір, а всіх зустрічних убивати і не баритися з тими, хто найбільше чинить опір, не гаяти часу [...]

«Повість минулих літ» про розселення слов'ян⁹

По довгих же часах сіли слов'яни по Дунаєві, де єсть нині Угорська земля і Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по Землі і прозвалися іменами своїми, – [од того], де сіли, на котрому місці. Ті, що, прийшовши, сіли по ріці на ймення Морава, і прозвалися моравами, а другі чехами назвалися. А се – ті самі слов'яни: білі хорвати, серби і хорутани. Коли ж волохи найшли на слов'ян на дунайських, і осіли між них, і чинили їм насильство, то слов'яни ті, прийшовши, сіли на Віслі і прозвалися ляхами. А від тих ляхів [пішли одні, що] прозвалися полянами, другі ляхи [прозвалися] лютичами, інші – мазовшанами, ще інші – поморянами.

Так само й ті ж слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші – деревлянами, бо осіли в лісах; а другі сіли межі Прип'яттю і Двіною і назвалися дреговичами; а інші сіли на Двіні і назвалися полочанами – од річки, яка впадає в Двіну і має назву Полота; од сеї [річки] вони прозвалися полочанами. Слов'яни ж, [що] сіли довкола озера Ільменя, прозвалися своїм іменем – [словенами]; і зробили вони город, і назвали його Новгородом. А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і назвалися сіверянами.

І так розійшовся слов'янський народ, а від його [імені] й дістали [свою] назву слов'янські письменна...

Поляни, що жили особно, як ото ми сказали, були з роду слов'янського і назвалися полянами, а деревляни теж [пішли] від слов'ян і назвалися древлянами... І жили в мирі поляни, і древляни, і сіверяни, і радимичі, і вятичі, і хорвати. Дуліби тоді жили по Бугу, де нині волиняни, а уличі [й] тиверці сиділи по [другому] Бугу і по Дніпру; сиділи вони також поблизу Дунаю. І було множество їх, бо сиділи вони по Бугові й по Дніпру аж до моря, і єсть городи їх і до сьогодні. Через те називали їх греки «Велика Скіфія».

⁹ **Повість врем'яних літ:** Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В.В. Яременка. К. : Рад. Письменник, 1990. – С. 10–12.

«Повість минулих літ» про слов'янські звичаї

[Усі племена] мали ж свої обичаї, і закони предків своїх, і заревіти, кожне – свій норів. Так, поляни мали звичай своїх предків, тихий і лагідний, і поштивість до невісток своїх, і до сестер, і до матерів своїх, а невістки до свекрів своїх і до діверів велику пошану мали. І весільний звичай мали вони: не ходив жених по молоду, а приводили [її] ввечері; а назавтра приносили [для її родини те], що за неї дадуть. А деревляни жили подібно до звірів, жили по-скотськи: і вбивали вони один одного, [і] їли все нечисте, і весіль у них не було, а умикали вони дівчат коло води. А радимичі, і вятичі, і сіверяни один обичай мали: жили вони в лісі, як ото всякий звір, їли все нечисте, і срамослів'я [було] в них перед батьками і перед невістками. І весіль не бувало в них, а ігрища межі селами. І сходилися вони на ігрища, на пляси і на всякі бісівські пісні, і тут умикали жінок собі, – з якою ото хто умовився. Мали ж вони по дві і по три жони. А коли хто вмирав – чинили вони тризну над ним, а потім розводили великий вогонь і, поклавши на вогонь мерця, спалювали [його]. А після цього, зібравши кості, вкладали [їх] у невеликий посуд і ставили на придорожньому стовпі, як [це] роблять вятичі й нині.

Сей же обичай держали і кривичі, й інші погани, не відаючи закону божого, бо творили вони самі собі закон.

«Повість минулих літ» про слов'янські вірування¹⁰

І поставив він [Володимир] кумири на пагорбі, поза двором теремним: Перуна дерев'яного, – а голова його [була] срібна, а вус – золотий, – і Хорса, і Дажбога, і Стрибога, і Сімаргла, і Мокош. І приносили їм [люди] жертви, називаючи їхбогами, і приводили синів своїх і жертвували [їх цим] бісам, і оскверняли землю требами своїми. І осквернилася жертвами їхніми земля Руськая і пагорб той.

Язичницьке капище на Старокиївській горі відкрите у 1908 р. археологом Вікентієм Хвойкою (мал. початку ХХ століття та сучасна реконструкція). Сам В. Хвойка так описував знахідку: “Серед залишок різноманітних споруд очевидно найдавнішими є рештки кам'яного фундаменту якоїсь загадкової споруди. Фундамент цей складався з різних за величиною каменів сірого піщаника, які іноді мали наскрізні отвори. Камені ці були складені на глині, утворюючи еліптичну фігуру (4,2 x 3,5м), що мала з чотирьох боків по одному чотирикутному виступу (70–80 см завдовжки), які були орієнтовані за сторонами світу”. Також навколо було знайдено черепи та кістки домашніх тварин. З північного боку до жертовника примикав ще один стовп, де обпалена глина чергувалася з прошарками попелу та вугілля.

¹⁰ **Повість врем'яних літ:** Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В.В. Яременка. К.: Рад. Письменник, 1990. – С. 22–24.

Язичницький жертovníк у східних слов'ян.

Фотографія дощечки № 16 Велесової книги

Велесову книгу сию посвящаем Богу нашему, который есть нашеприбежище и сила. В оны времена был муж, и был он благ и доблестен, и назвали его отцом тиверцев. И тот муж жену и двоих дочерейимел, а также скотину, коров и множество овец. И жили они во степях, где не было мужей для дочерей его... И молил он богов о том,чтобы род его не пресекся.И Дажьбог услышал мольбу ту и по мольбе дал ему измоленное, таккак настало для того время. И вот прошел он между ними и началворожить. И наворожил ясну тучу. И тут бог Велес принес отрока.И мы пошли к Богу нашему и стали Ему возносить хвалу: «Будьблагословен, вождь наш, и ныне, и присно, и от века до века!» Изречено это кудесниками. Они прочь уходили и назад возвратились.¹¹

¹¹ Доступно з: <https://lib.misto.kiev.ua/HISTORY/RUSSIA/veles.dhtml>

КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Запровадження християнства та його вплив на розвиток культури Київської Русі. Реформа щодо запровадження християнства як державної релігії була проведена Володимиром Великим (літописна дата – 988 р.). Утвердження єдиної віри стабілізувало політичну систему в державі, обґрунтувало право князя-імператора на владу.

Із прийняттям християнства Київська Русь входить як рівна до співдружності європейських країн, прилучається через зв'язки з Візантією до античної культурної спадщини. Вона активно вбирає кращі культурні надбання Європи: кам'яну архітектуру, живопис, книгописання, писемну літературу, шкільництво. Створюються монастирські осередки як своєрідна концентрація інтелектуального потенціалу.

Але не слід забувати й того, що християнська релігія прийшла на Русь у «готовому» вигляді з Візантії. Вона насаджувалася згори, зустрічаючи тривалий опір широких мас населення, яке дотримувалося віри батьків і дідів. Та й сама централізована княжа влада, відстоюючи державну самобутність Русі, часто підтримувала давні слов'янські традиції. Звідси активна взаємодія християнства і язичництва, яка була характерною для давньоруської традиції майже протягом усього її існування. Поступово складався світоглядний синкретизм (поєднання), відбулося злиття народної релігії та церковного християнства при визначальній ролі першої.

Християнізація поступово набирала чинності в усіх галузях суспільного життя. Церкви та собори перетворювалися на головні осередки громадського й освітнього життя. При церквах та монастирях засновувалися школи, переписувалися й зберігалися книги, творилися літописи. Духівництво впливало на все суспільне життя: єпископи брали участь у радах князів, а князі шанували їх за великий розум і кмітливість; митрополити часто керували київським віче і мали більший вплив на їхні рішення, ніж слабосилі київські князі другої половини XII ст.

Християнізація Русі відіграла прогресивну роль у історичному розвитку українського народу, сприяла зміцненню єдності держави, всебічному збагаченню культури, встановленню та зміцненню державно-політичних і культурних зв'язків Київської Русі з країнами Близького Сходу й Західної Європи.

Архітектура Київської Русі¹²

Архітектура Київської Русі починає активно розвиватись у старокняжу добу X–XIII ст., коли Київська Русь почала жити повноцінним державним і

¹² Кочерга Н.К., Передерій І.Г., Мартинюк В.М. Історія української культури. Конспект лекцій для студентів усіх спеціальностей і форм навчання. –Полтава: ПолтНТУ, 2010. 170 с.

культурним життям. Архітектурний образ міст і сіл Київської Русі визначався насамперед дерев'яними будівлями. Із дерева зводились укріплення давньоруських міст – кліті, заборола, башти, а також церкви. Але традиційна дерев'яна архітектура на певному етапі розвитку Київської Русі вже не відповідала уявленням про престижність. Вихід її на міжнародну арену, знайомство з візантійською культурою, а потім і впровадження християнства зумовили з'яву монументальної кам'яної архітектури. Саме з нею київські князі асоціювали державну міць країни, а також власну велич. Перші кам'яні споруди на Русі зводились, безперечно, під керівництвом візантійських зодчих. Масштабні роботи зі створення ансамблю монументальних споруд князівського центру в Києві розпочалися в кінці X – на початку XI ст. Кращою будівлею ансамблю «міста Володимира» була *Десятинна церква*, збудована у 989–996 рр. грецькими майстрами. Церкву прикрашали 25 куполів. Новий етап розвитку монументальної архітектури на Русі охоплює 30 – 50-і роки XI століття. Це був час будівничої діяльності Ярослава Мудрого. Головною особливістю споруд стає об'ємнопросторовий центричний характер їхніх композицій і багатоповерхове завершення (*Спасо-Преображенський собор*). У цей час було побудовано *Софійський собор* – величезну п'ятинефну хрестовокупольну споруду з 13-ма банями, оточену з північної, західної та південної сторони двома рядами відкритих галерей.

Друга половина XI ст. характерна поширенням культового (церковного) кам'яного будівництва в багатьох давньоруських центрах. У цей час масово засновуються монастирі, у яких зводяться нові кам'яні храми. В Києві – це собори *Михайлівського Золотоверхого*, *Видубицького*, *Печерського* монастирів. Був вироблений новий тип монастирського храму, який поширився згодом по всій Русі і став особливо характерним для XII ст. У кінці XII – на початку XIII ст. монументальна архітектура Русі розвивалась шляхом ускладнення зовнішніх форм. Будівлі цього часу мають висотні композиції, нагадують башти (*Церква Святого Пантелеймона*). Особливу увагу архітектори приділяли профільованим пілястрам, вертикальні лінії яких надають храмам незвичайної стрункості, а також порталам. У цих елементах, вочевидь, виявився вплив давньоруської дерев'яної архітектури.

Крім культової, розвивалася також палацова архітектура та взагалі світська. Вона вирізнялася міцністю й монументальністю. Часто виконувала і певні фортифікаційні (оборонні) функції. Спорудою, що є одночасно і фортифікаційною, і монументальною, вважаються славнозвісні *Золоті Ворота* у Києві. Вони були споруджені Ярославом Мудрим на зразок константинопольських воріт, після того, як князь обніс місто земляними валами, попередньо розширивши його на південь і захід. Земляний вал був у основі товщиною 30 метрів, а у висоту сягав 14 метрів. Ширина ровів, які теж

опоясували місто, дорівнювала 13 – 15 метрам. Палацова архітектура, починаючи з X – XI ст., була виключно кам'яна.

Літопис про хрещення киян (988 р.)¹³

И когда пришел год, в 6496 году пошел Владимир с войском на Корсунь, город греческий, и затворились корсуняне в городе. И стал Владимир на той стороне города у пристани, в расстоянии полета стрелн от города, и сражались крепко из города. Владимир же осадил город. Люди в городе стали изнемогать, и сказал Владимир горожанам: «Если не сдадитесь, то простою и три года». Они же не послушались его. Владимир же, изготовив войско свое, приказал присипать насыпь к городским стенам. И когда насыпали они, корсунци, подкопав стену городскую, викрадивали подсыпанную землю и носили ее себе в город и ссыпали посреди города. Воини же присипали еще больше, и Владимир стоял. И вот некий муж корсунянин, именем Анастас, пустил стрелу, так написав на ней: «Перекопай и перейми воду, идет она по трубам из колодцев, которне за тобою с востока». Владимир же, услншав об этом, посмотрел на небо и сказал: «Если сбудется это, – крешусь!» И тотчас же повелел копать на перерез трубам и перенял воду. Люди изнемогли от жажды и слались. Владимир вошел в город с дружиною своею и послал к царям Василию и Константану сказать: «Вот взял уже ваш город славный. Слышал же, что имеете сестру девицу; если не отдадите ее за меня, то сделаю столице вашей то же, что и этому городу». И, услышав это, опечалились цари. И послали ему весть такую: «Не пристало христианам выдавать жен за язычников; если крестишься, то и ее получишь, и царство небесное воспримешь, и с нами единовверен будешь. Если же не сделаешь этого, то не сможем видать сестру за тебя». Услышав это, сказал Владимир посланщм к нему от царей: «Скажите царям вашимтак: я крешусь, ибо еще прежде испьггал закон ваш и люба мне вера вашаи богослужение, о котором рассказали мне посланные нами мужи». И радибыли цари, услышав это, и упросили сестру свою, именем Анну, и послали к Владимиру, говоря: «Крестись и тогда пошлем сестру свою к тебе». Ответил же Владимир: «Придите с сестрою вашею и тогда крестите меня». Ипослушались цари, и послали сестру свою, сановников и пресвитеров. Она же не хотела ийти, говоря: «Йду, как в полон, лучше бы мне здесь умереть». И сказали ей братья: «Может быгть, обратит тобою бог Русскую землюк покаянню, а Греческую землю избавишь от ужасной войнѣ. Видишь ли, сколько зла наделала грекам Русь? Теперь же, если не пойдешь, то сделают и нам то же, что в Корсунѣ». И едва принудили ее. Она же села в корабль, попрощалась с ближними своими с плачем и отправилась через море. И пришла в Корсунь, и вишли корсунци

¹³ Відома і чута в усіх кінцях землі. Друга половина IX – перша половина XII ст. Київ, 1993. С. 298–303.

навстречу ей с поклоном, и ввели ее в город, и посадили ее в палате. По божественному промислу разболелся в то время Владимир глазами и не видел ничего. И скорбел сильно, и не знал, что сделать. И послала к нему царица сказать: «Если хочешь избавиться от болезни зтой, то крестись поскорей; если же не крестишься, тоне избудешь недуга своего». Услышав это, Владимир сказал: «Если вправдуисполнится это, то поистине велик бог христианский». И повелел крестить себя. Епископ же корсунский с царициними попами, огласив, крестил Владимира. И когда возложил руку на него, тотчас же прозрел Владимир.

Владимир же, ощутив свое внезапное исцеление, прославши бога: «Теперь узнал я истинного бога». Многие из дружинников, увидев это, крестились.

Крестился же он в церкви святого Василия, а стоит церковь та в городе Корсуни посреди града, где собираются корсунцы на торг; палата же Владимира стоит с края церкви и до наших дней, а царицына палата – за алтарем. По крещении же привели царицу для совершения брака. Не знающие же истины, говорят, что крестился Владимир в Киеве, иные же говорят в Васильеве, а другие и по-иному скажут. Когда же Владимира крестили и научили его вере христианской, сказали ему так: «Пусть никакие еретики не прельстят тебя, но веруй, говоря так: “Верую во единого бога отца вседержителя, творца неба и земли” – и до конца зтот символ веры» [...] После всего зтого Владимир взял царицу, и Анастаса, и священников корсунских с мощами святого Климента, и Фива ученика его, взял и сосуды церковные, и иконы на благословенне себе. Поставил [Владимир] ицерковь в Корсуне на горе, которую насипали посреди города, выкрадивая землю из насипи; стоит церковь та и донине. Отправляясь, захватил он и двух медных идолов и четырех медных коней, что и сейчас стоят за церковью святой Богородицы [Десятинной] и про которые невежды думают, что они мраморные. Корсунь же отдал [Владимир] грекам как вено за царицу, а сам вернулся в Киев. И когда пришел, повелел опрокинуть идолы, – одних изрубить, а других сжечь. Перуна же приказал привязать к хвосту коняи волочить его с горы по Боричеву взвозу к Ручью, и приставил двенадцатьмужей колотить его жезлами. Делалось зто не потому, что дерево что-нибудь чувствует, но для поругания беса, который обманывал людей в зтомобразе, – чтобы принял он возмездие от людей. [...] Когда влекли Перуна по Ручью к Днепру, оплакивали его неверные, так как не приняли они ещесвятого крещения. И, притащив, кинули его в Днепр. И приставил Владимир к нему людей, сказав им: «Если пристанет где к берегу, отпихивайтеего. А когда пройдет пороги, тогда только оставьте его». Они же исполнили, что им было приказано. И когда пустили Перуна и прошел он пороги,выбросило его ветром на отмель, и оттого прослышо место то Перуныя отмель, как и до сих пор зовется. Затем послал Владимир по всему городу

сословами: «Если не придет кто завтра на реку – будь то богатый или бедный, или нищий, или раб – да будет мне враг». Услышав это, с радостью пошли люди, ликуя и говоря: «Если бы не было это хорошим, не приняли бы это князь наш и бояре». На следующий же день вышел Владимир с попами царицыными и корсунскими на Днепр и сошлось там людей без числа. Вошли в воду и стояли там одни до шеи, другие по грудь, молодые же у берега по грудь, некоторые держали младенцев, а уже взрослые бродили, попы же совершали молитвы, стоя на месте. И была видна радость на небе и на земле по поводу стольких спасаемых душ [...] Люди же, крестившись, разошлись по домам. Владимир же был рад, что познал бога сам и людей его [...] И поставил церковь во имя святого Василия на холме, где стоял идол Перуна и другие и где творили им требы князь и люди. И по другим городам стали ставить церкви и определять в них попов, и приводить людей на крещение по всем городам и селам. Посылал он собирать у лучших людей детей и отдавать их в обучение книжное. Матери же детей этих плакали о них; ибо не утвердились еще они в вере, и плакали о них, как о мертвых.

Когда отданы были в учение книжное, то тем самым сбылось на Руси пророчество, гласившее: «В те дни услышат глухие слова книжные и ясен будет язык косноязычных» [...]

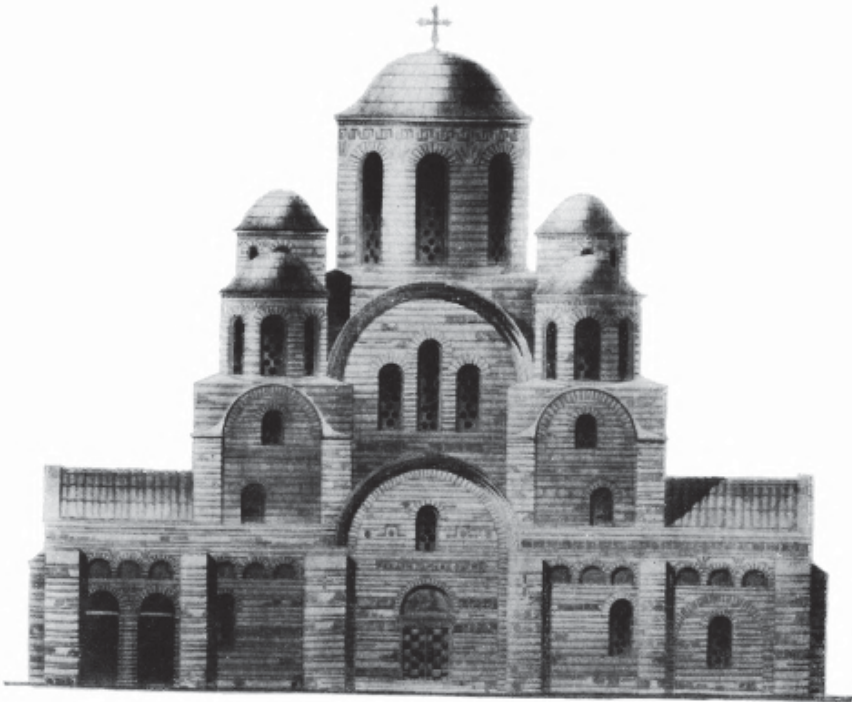
Літопис про розвиток меценатства та благодійності за князя Володимира (90-ті рр. X ст.)¹⁴

У рік 6499 [991]. Потім же, коли Володимир жив у законі християнському, надумав він спорудити камінну церкву святої Богородиці, і, пославши [послів], привів майстрів із Греків, [і] почав зводити. А коли скінчив споруджувати, прикрасив він її іконами, і поручив її Анастасові-курсунянину, і поїв курсунських приставив служити в ній. Він дав сюди все, щовзяв був у Корсуні, — ікони, і начиння церковне, і хрести [...]

У рік 6504 [996]. Коли ж Володимир побачив, що церкву завершено, він, увійшовши до неї, помолився богу, говорячи: «Господи боже! Поглянь із небес, і побач, і одвідай сад свій, і зроби, [щоб те], що насадила десниця твоя, люди сії новії, серце яких ти навернув єси до істини, [могли] пізнати тебе, істинного бога. І поглянь ти на церкву оцю, що її спорудив я, недостойний раб твій, на честь матері, яка породила тебе, і приснодіви Марії богородиці. І якщо помолиться хто в церкві сій, то почув ти молитву його і одпусти всі гріхи його благання ради пречистої богородиці». А коли він помолився, то сказав так: «Осе даю церкві сій, свягій Богородиці, од маєтності своєї і од моїх городів десятю частину». І, написавши, положив він присягу в церкві сій, [і] сказав: «Якщо се одмінить хто, – хай буде проклят». І дав він десятину Анастасові-

¹⁴ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. – Київ: Дніпро, 1989. – С. 67, 70.

курсунянину, і справив тоді празник великий у той день боярам, і старцям городським, і вбогим роздав багато добра. Після цього ж прийшли печеніги до Василева, і Володимир з невеликою дружиною вийшов супроти них. А коли зступилися вони, не зміг Володимир устояти проти [натиску їх]. Підбігши, став він під мостом і ледве укритися од противників. І тоді обіцявся Володимир поставити у Василеві церкву святого Преображення, бо був празник Преображення господнього в той день, коли сталась ця січа. Оскільки Володимир уник [небезпеки] сеї, він поставив церкву і справляв празник, зваривши триста перевар меду. І скликав він бояр своїх, і посадників, і старійшин, по всіх городах, і людей многих, і роздав триста гривень убогим. І празникував князь Володимир тут вісім днів, і вертався до Києва на Успіння святої богородиці. І тут знову він празник світлий справляв, скликаючи незчисленне множество народу. Він бачив же, [що] люди є християнами, [і] радувався душею і тілом. І так в усі літа він чинив. Він бо любив книжнії слова і одного разу почув читане в Євангелії: «Блаженні милостивії, бо вони помилені будуть». І ще: «Продайте маєтності ваші і дайте убогим». І ще: «Не ховайте собі скарбів на землі, де ото міль жере і злодії підкопують, а збирайте собі скарби на небі, де ані міль [не] жере, ні злодії [не] крадуть». І Давида [він слухав], який говорить: «Добрий чоловік милує і дає». І Соломона він слухав, який говорить: «Той, хто бідним дає, богу в позичку дає». Це почувши, повелів він усякому старцеві і вбогому приходити на двір на княжий і брати всяку потребу – питво і їжу, і з скарбниць кунами. Урядив він також і це. Сказавши: «Немічні й недужі не можуть дійти до двору могого», – він повелів спорядити вози і накладав [на них] хлібів, м'яса, риби, і овочів різних, і мед у бочках, а в других квас. [І стали це] возити по городу, запитуваючи: «Де недужі чи старці, що не можуть ходити?» І тим роздавали [все] на потребу.

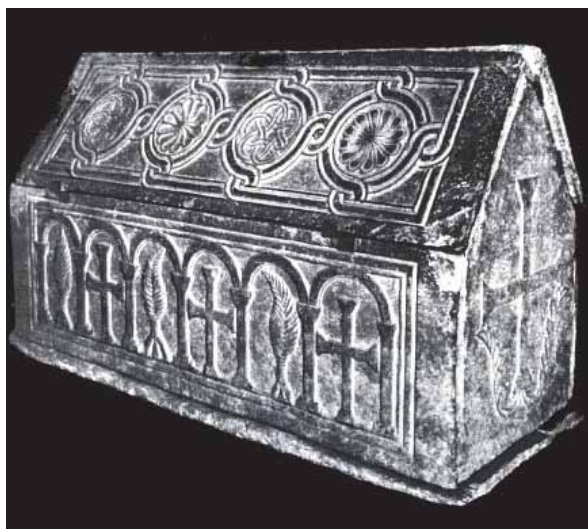
Десятинна церква св. Богородиці (Київ, 989–996 рр.), побудована великим князем київським Володимиром Великим. Реконструкція Ю. Асєєва

Загальний вигляд фундаменту Десятинної церкви

**Рельєф богоматері
Одигитрії з Десятинної
церкви у Києві. Кін. X ст.**

**Шиферний саркофаг із
Десятинної церкви у Києві.
Кін. Xст.–XIст.**

Літопис про внесок Ярослава Мудрого в розбудову Давньоруської держави та розвиток її культури (перша половина XI ст.)¹⁵

У рік 6545 [1037]. Заложив Ярослав город – великий Київ, а в города сього ворота є Золоті. Заложив він також церкву святої Софії, премудростібожої, митрополію, а потім церкву на Золотих воротах, кам'яну, Благовіщення святої богородиці. Сей же премудрий великий князь Ярослав задлятого спорудив [церкву] Благовіщення на воротах, [щоб] давати завше радістьгороду сьому святым благовіщенням господнім і молитвою святої богородиці та архангела Гавриїла. Після цього [він звів] монастир святого Георгія[Побідоносця] і [монастир] святої Орини.

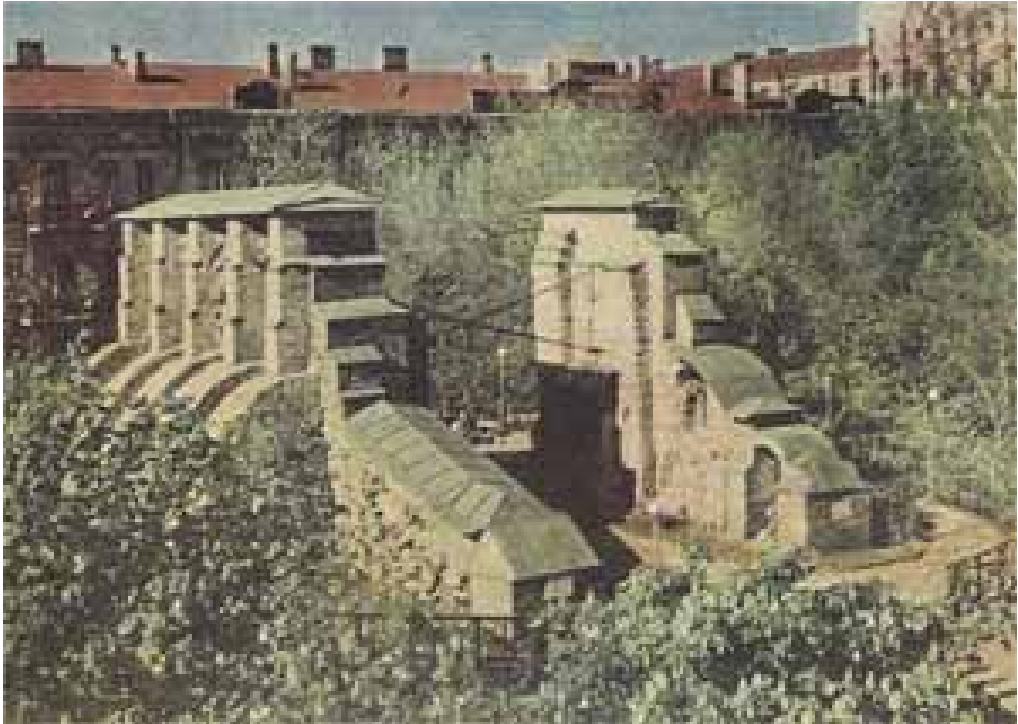
І при нім стала віра християнська плодитися в Русі і розширяться, і чорноризці стали множитися, і монастирі почали з'являтися. І любив Ярослав церковні устава, і попів любив він велико, а понад усе любив чорноризців. І до книг він мав нахил, читаючи [їх] часто вдень і вночі. І зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і письмо [святеє], і списали багато книг. І придбав він [книги], що ними поучаються віруючі люди і втішаються ученням божественного слова. Бо якото хто-небудь землю зоре, а другий засіє, а інші пожинають і їдять пожину вдосталь, – так і сей. Отець бо його Володимир землю зорав і розм'якшив, себто хрещенням просвітив, а сей великий князь Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаєм, учення приймаючи книжнеє.

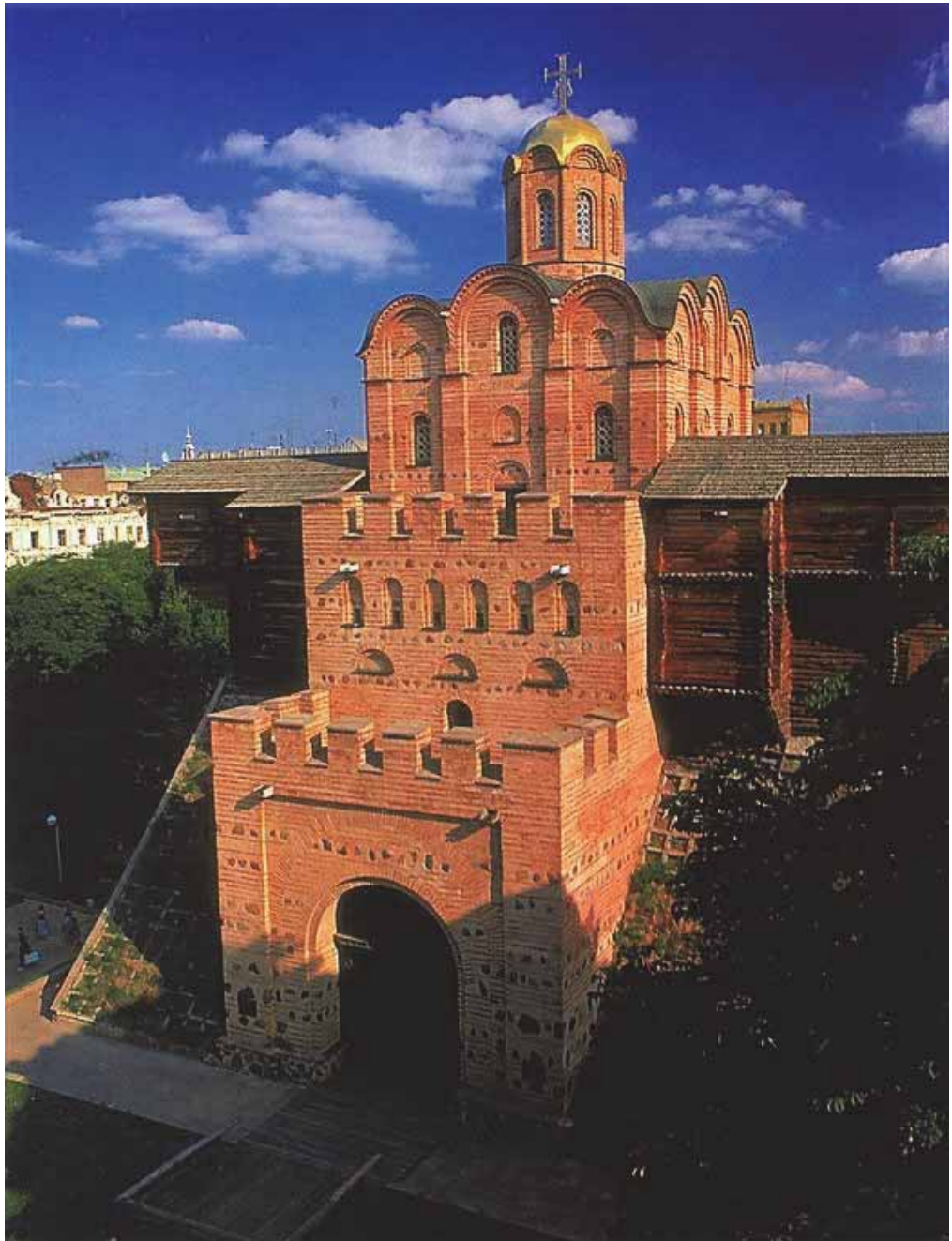
Велика бо користь буває людині од учення книжного. Книги ж учать і наставляють нас на путь покаяння, і мудрість бо, і стриманість здобуваємо ми із словес книжних, бо се є ріки, що напоюють весь світ увесь. Се є джерела мудрості, бо є у книгах незмірна глибина. Ними бо в печалі ми втішаємось, вони є уздою стриманості. [...] Якщо бо пошукаєш ти в книгах мудрості пильно, то знайдеш ти велику користь душі своїй. Бо коли хто часто читає книги, то бесідує він із богом або зі святыми мужами. Читаючи бесіди пророків, євангельські повчання і апостольські, і житія святих отців, знайде душі він користь велику.

Ярослав же сей, як ото ми сказали, любив книги і, многі списавши, положив [їх] у церкві святої Софії, що її спорудив він сам. І прикрасив він її іконами многоцінними, і злотом, і сріблом, і начинням церковним. У ній же належні співи воздають богам в належні часи. І інші церкви ставив він по городах і по містах, настановляючи попів і даючи їм частку майна свого і велячи їм повчати людей і приходити часто до церков; попові бо часто належить повчати людей, оскільки це йому поручено богом. І умножилися пресвітери і люди християнські, і радувався Ярослав вельми, бачачи багато церков і люду християнського. [...]

¹⁵ Літопис руський.– С. 89–92.

Золоті ворота (Київ)

Умовне відтворення. Зовнішній фасад

**Уривок зі «Слова о Законі і Благодаті» митрополита Іларіона з похвалою
Володимиру Великому і Ярославу Мудрому
(перша половина – середина XI ст.)¹⁶**

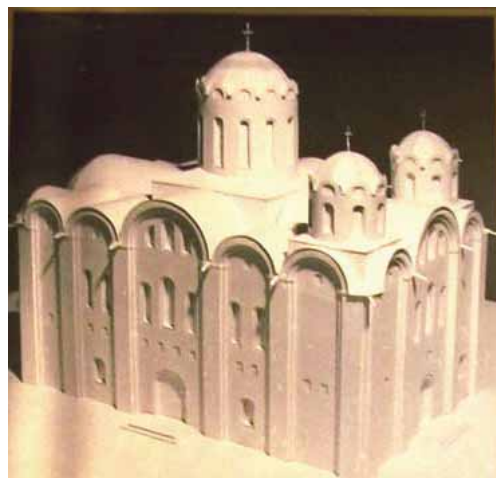
А що перше? Закон (Біблія) чи благодать (сам Христос)? Перше є закон, потім благодать. Найперше подібність, потім істина. Закон бо предтеча є і слуга благодаті й істині; істина ж і благодать слуги майбутньому віку, життю нетлінному. Спершу праця, потім свобода. І як розуміє, то і шанує. Віра бо благодатна по всій землі поширилась і до нашої мови руської дійшла, і природне озеро наповнила, євангельське джерело наводнилося і, всю землю покривши, і до нас пролилося. Це бо вже і ми з усіма християнами славимо Святу Трійцю; всі країни, і міста, і люди шанують і славлять повсякчас їх учителя, який навчив православної вірі. Похвалімо ж і ми, по силі наших, малими похвалами – великі і дивні творіння нашого вчителя і наставника, великого князя нашої землі, Володимира, внука старого Ігоря, сина же славного Святослава, що в свій час владарював, мужністю і хоробрістю відомий в країнах багатьох, і перемогами і силою згадується нині і славиться. Не в поганій бо, і не в невідомій землі володарював, але в руській, яка відома і чується в усіх кінцях землі. [...] Іще дім Божий великий святий Його Премудрості створив на святість і освяту граду твоєму, іще з усякою красою прикрасив, золотом і сріблом і камінням дорогим, і судіннями чесними, а ще церкви дивні і славні всім навколишнім країнам, які лише не вертяться в усій півночі земній, від сходу до заходу, і славне місто твоє Київ величчю, ніби вінком, обклав, віддав людей твоїх і місто святе всеславне, швидко на поміч християнам, святій Богородиці, також і церкву на великих воротах створив в ім'я першого Господнього святого Благовіщення, як же чесноту Архангел дасть дівиці, буде і місту цьому. До неї бо: радуйся, обрадована, Господь з тобою: До міста же: благовірний граде, Господь з тобою. [...]

¹⁶ Історія української культури: Збірник матеріалів і документів. Київ, 2000. С. 58–59.

Церква святих Бориса і Гліба (Вишгород, 1021 р.)

Будівництво собору в ім'я святих Бориса і Гліба (вгорі). Мощі св. князів переносять у храм. Мініатюра з Сільвестрівського збірника. 2-га пол. XIV ст.

Реконструкція храму св. Бориса і Гліба, виконана в 1997 р. архітекторами Д. Антонюком, О. Кругляк, за консультацією Ю. Асєєва

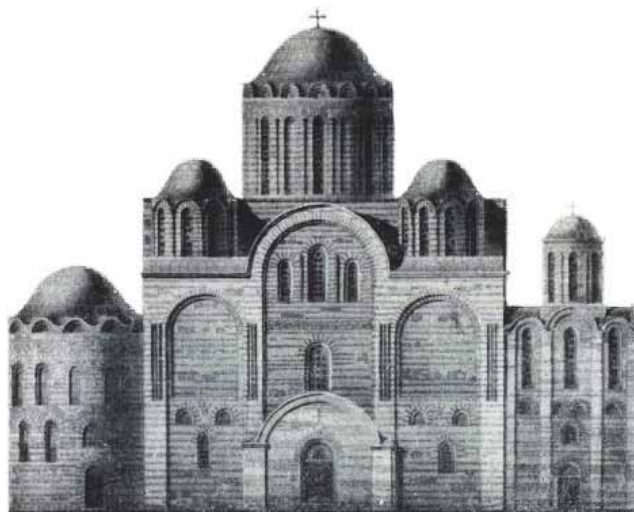
Із «Сказання» про вбивство св. князів Бориса та Гліба(середина XI ст.)¹⁷

Горе мені, ти світ моїх очей [батько],
сяння та зоря мого зору,
підтримка моєї молодости!
Наука моєму нерозумові!
Горе мені, мій батьку та мій пане!
На кого я мушу дивитись, до кого
звернутись?
Де мені узяти таке добре виховання,
де повчання твого розуму?
Горе мені, горе мені!
Все проходить і є гіпше павутиння.
Чого досягнув мій батько та мої
брати?

Де їх життя і слава цього світу?
Де їх пурпур та шовки,
Золото та срібло,
вина й меди,
солодкі страви та хуткі коні,
гарні та великі будови,
численні мастки,
численні прибутки та почесні,
їх гордість своїми боярами?
Це все зникло, ніби й ніколи й не
було,
все зникло разом з ними [...]

¹⁷ Історія української культури. Мюнхен; Львів, 1994. С. 55–56.

Спасо-Преображенський собор (Чернігів, бл. 1036 р.), збудований князем Мстиславом Володимировичем

Реконструкція Ю. Асєєва

Сучасний вигляд собору

Софійський собор у (Київ, 1037 р.[або 1011р.]

Софійський собор в XI ст. Реконструкція Ю.Асєєва, В.Волкова, М. Кресального.

Софійський собор – сучасний вигляд

Внутрішній інтер'єр Софійського собору в Києві

МОЗАЇКИ ТА ФРЕСКИ СОФІЙСЬКОГО СОБОРУ В КИЄВІ

Живопис Київської Русі був представлений фрескою, мозаїкою та іконописом. *Мозаїка* – вид монументального образотворчого мистецтва, що являє собою зображення, виконане на стіні чи підлозі з різнокольорових шматочків смальти (непрозорого скла).

Техніка мозаїки має свої витоки зі Стародавнього Єгипту. В Київську Русь вона прийшла з Візантії. Виконання мозаїчного зображення дуже копітке. За один день роботи досвідчений майстер міг викласти мозаїкою не більше ніж 3,5 кв. м площі. Величні мозаїчні зображення були виконані у Софії Київській. Вони прикрашали головний вівтар і купол собору. *Фрески* (від італ. «свіжий», «вологий») – вид монументального живопису, що являє собою малюнок на вогкій, щойно потинькованій стіні водяними фарбами. Зразки фресок тієї доби знову ж таки знаходимо у Софії Київській. Фрески покривали всі стіни собору.

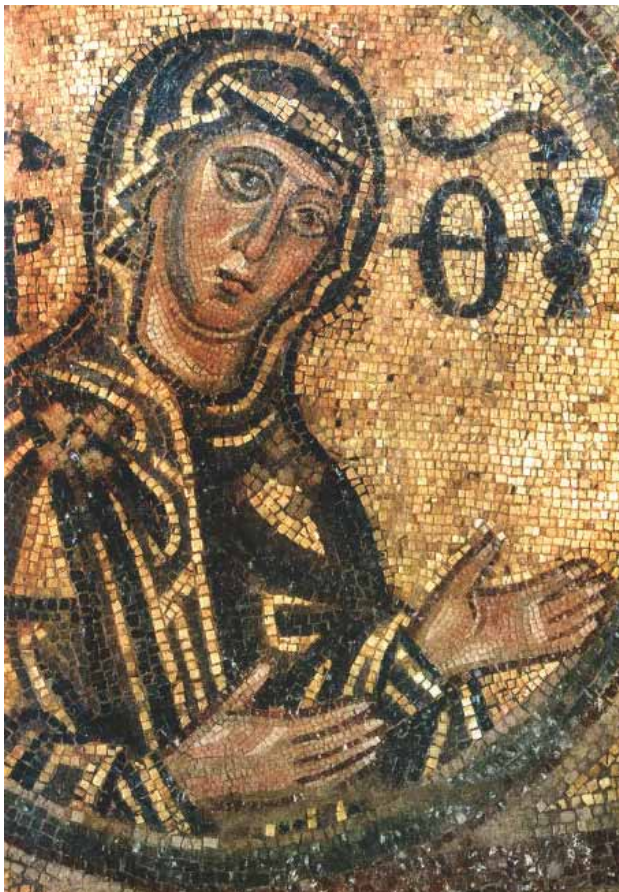
«Христос-Вседержитель» (Христос-Пантократор).
Мозаїка в центральному куполі

Богоматір Оранта
(мозаїчна композиція з використанням смальти)

«Деісус». Вівтарна арка

Богоматір із мозаїчної композиції «Деісус»

Мозаїчна композиція «Благовіщення»

«Благовіщення». Архангел Гавриїл.
Стовп передвітарної арки

«Благовіщення». Діва Марія.
Стовп передвітарної арки

Портрет сім'ї Ярослава Мудрого, південна половина. Фреска XI ст.

Орнаменти. Головний вівтар Софіївського собору

Плити огорожі хорів. Різьблення по каменю. XI ст.

Мозаїчна підлога, фрагмент, XI ст. Мальовничість древнього інтер'єру Софії посилювала барвиста мозаїчна підлога.

**Видубицький чоловічий монастир (Київ, 1070–1077 рр.),
побудований князем Всеволодом Ярославичем**

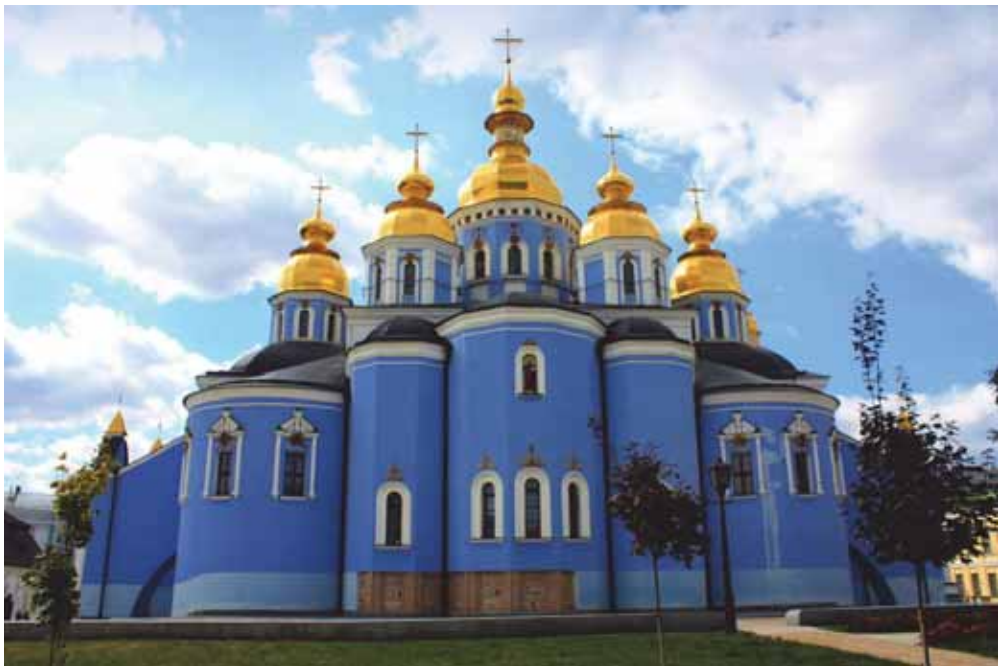

Сучасний вигляд

**Михайлівський Золотоверхий собор (Київ, 1108–1113 рр.),
побудований князем Святополком Ізяславичем**

Реконструкція

Сучасний вигляд

Мозаїка Св. Дмитрія Солунського, встановлена Святополком у Михайлівському соборі на честь святого покровителя свого батька

**Мозаїчна композиція «Євхаристія». Михайлівський
Золотоверхий собор**

**Уривок із «Поучення дітям» Володимира Мономаха
(початок XII ст.)⁴⁵**

Я [...] дітям моїм у доброчесності домогтись успіхів бажаючи, се пишу поучення вам, улюблені [...]

«Не наслідуй лиходіїв, не завидуй тим, що творять беззаконня, бо лиходії винищені будуть, а ті, що надіються на господа, заволодіють землею. Бо іще трохи і не стане нечестивого. Шукатиме він місця свого – і не знайде [його]. А кроткії унаслідують землю [і] радуватимуться у тривалому мирі. [...]

[...] [треба мати] душі чисті, непорочні, тіла худі, лагідну бесіду і в міру слово господне; при їді і питті без галасу великого бути, при старих – мовчати, премудрих – слухати, старшим – покорятися, з рівними і меншими – приязнь мати; без лукавства розмовляти, багато розуміти; не лютувати словом, не хулити розмовою, не надміру сміятися, соромитися старших; до жінок недостойних не говорити; долу очі мати, а душу – вгору; уникати, нестаратися повчати легковажних; вдасть же – ні за що мати, як [і] од усіх честь. Якщо ж хто [з] вас може іншим помогти – от бога нагороди нехай той сподівається і вічними благами він пораює. [...]

У нікчемному сьому житті научися, віруючий чоловіче, діяти благочестиво, научися, за євангельським словом, «очима управляти», язик здержувати, ум смиряти, тіло упокорювати [...]

⁴⁵ Літопис руський.– С. 454–458.

Усього ж паче – убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступіться самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винного не вбивайте [і] не повелівайте вбити його [...]

Паче всього – гордості не майте в серці і в умі [...] Старих шануй, як отця, а молодих – як братів.

У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться. Не покладайтесь на тивуна, ні на отрока, щоби не посміялися ті, які приходять до вас, ні з дому вашого, ні з обіду вашого. [...]

На війну вийшовши, не лінуйтеся [...]

Лжі бережися, і п'янства, і блуду, бо в сьому душа погибає і тіло.

А куди ви ходите в путь [за даниною] по своїх землях, – не дайте отрокам шкоди діяти ні своїм [людям], ні чужим, ні в селах, ні в хлібах, а не то клясти вас начнуть. [...]

Жону свою любіте, але не дайте їм, [жінкам], над собою власті.

А се вам основа всього: страх божий майте вище над усе.

Якщо забуваєте [се] все, то часто перечитуйте: і мені буде без сорома, і вам буде добре.

А коли добре щось умієте – того не забувайте, а чого не вмієте – то того учітесь, так же, як отець мій. Удома сидячи, він зумів знати п'ять мов, – а за се почесть єсть од інших країв. Лінощі ж – усьому [лихому] мати: що [людина] вміє – те забуде, а чого ж не вміє – то того не вчиться. [...]

Уривок зі «Слова о полку Ігоревім» (бл. 1187 р.)⁴⁶

Не лепо ли ны бяшетъ, братие, начяти старыми словесы трудных повестий о шгьку Игорове, Игоря Святъславлича? Начати же ся тѣй песни по былинамъ сего времени, а не по замышлению Бояню! Боян бо вещий, аже кому хотяше песнь творити, то растекашется мыслию по древу, серым вълком по земли, шизым орлом под облакы. Помняшетъ бо, рече, първых времен усобице. Тогда пушашеть 10 соколовъ на стадо лебедей: который дотечаше, та преди песнь пояше старому Ярославу, храброму Мстиславу, иже зареза Редедю пред пълкы касожьскымы, красному Романови Святъславличю. Боян же, братие, не 10 соколовъ на стадо лебедей пушаше, и своя веща прѣсты на живая струны въскладаше; они же сами князем славу рокотаху.

Почнем же, братие, повесть сию от стараго Владимира до нынешняго Игоря, иже истягну умъ крепостию своею и поостри сердца своего мужеством, наплънивися ратнаго духа, наведе своя храброя плькы на землю Половецкую за землю Рускую.

Тогда Игорьъ възре на светлое солнце и виде от него тьмою вся своя воя прикрыты. И рече Игорьъ к дружине своей: «Братие и дружино! Луце ж бы потяту быти, неже полонену быта. А всядем, братие, на свои бръзья комони, да позрим синего Дону». Спала князю умъ похоти, и жалость ему знамение заступи искусити Дону великаго. «Хошу бо, рече, копие приломити конецъ поля половецкаго; с вами, русици, хошу главу свою приложите, а любо испити шеломом Дону».

О Бояне, соловию стараго времени! Абы ты сия плькы ущекотал, скача, славию, по мыслену древу, летая умом под облакы, свивая, славию, оба полы сего времени, рища в тропу Трояню, чрез поля на горы. Пети было песнь Игореви, того внуку: «Не буря соколы занесе чрез поля широкая, галици стады бежать к Дону великому». Чили въспети было, вещей Бояне, Велесовъ внуче: Комони ржуть за Сулою, звенить слава в Кыеве. Трубы трубять в Новеграде, стоять стязи в Путивле». Игорьъ ждет мила брата Всеволода. И рече ему буй тур Всеволод: «Один брат, один свет светлый ты, Игорю, оба есве Светъславличя! Седлай, брате свои бръзьи комони, а мои ти готови, оседлани у Курье ка напереди. А мои ти куряни сведоми къмети: под трубами повити, под шеломы възлелеяны, конецъ копия въкръмлени: пути им ведоми, яругы им знаеми, луци у них напряжѣни, тули отворени, сабли въострени; сами скачють, яки серый вльци в поле, ищущи себе чти, а князю славы».

Тогда вступи Игорьъ князь в здат стремень и поеха по чистому полю. Солнце ему тьмою путь заступаше; ношь, стонуци ему грозою, птичь убуди; свит зверин въета; збися Див кличет врѣху древа: велит послушати земли незнаеме – Вльзе, и Поморию, и Посулию, и Сурожу, и Корсуню, и тебе, тьмотораканьскый блъван! А половци неготовами дорогами побегоша к Дону

⁴⁶ Доступно з: <https://history.vn.ua/book/xrestomatia/68.html>

великому: кричат телеги полунощи, рци – лебеди распужени. Игорь к Дону вой ведет. Уже бо беды его пасет птицъ по дубию; вльци грозу въерожат по яругам; орли клетком на кости звери зовут; лисици брешут на чръленья щиты. О Руская земле, уже за шеломянем еси! [...]

О, стонати Руской земли, помянувшe пръвую годину и пръвых князей! Того старого Владимира нельзе бе пригвоздити к горам киевским: сего бы ныне сташа стязи Рюриковы, а друзии Давидовы; и розно ся им хоботы пашут, копия поют.

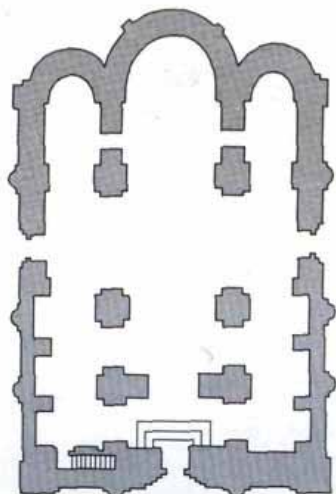
На Дунай Ярославнын глас ся слышит; зегзицею незнаема рано кычать. «Полечю, – рече, – зегзицею по Дунаеви, омочю бeбрян рукав в Каяле реце, утру князю кровавья его раны на жестоцем его теле!» Ярославна рано плачет в Путивле на забрале, аркучи: «О, ветре, ветрило! Чему, господине, насильно вееси? Чему мычeши хиновъекья стрелки на своeю нетрудною крилцю на моя лады вой? Мало ли ти бяшет горе, под облакы веяти, лелеючи корабли на сине море? Чему, господине, мое веселие по ковылию развeя?» Ярославна рано плачeть Путивлю городу на забороле, аркучи: «О Днепре Словетицю! Ты пробил еси каменныя горы сквозе землю Половецкую; ты лелеял еси на себе Святославли насады до плъку Кобякова: възлелей, господине, мою ладу к мне, а бых не слала к нему слез на море рано». Ярославна рано плачет в Путивле на забрале, аркучи: «Светлое и тресветлое слънце! Всем тепло и красно еси. Чему, господине, простре горячимо свою лучю на лады вой, в полебезводне жаждею имь лучи съпряже, тугою им тули затче?»

Прысну море полунощи; идут сморци мъглами. Игореву князю бог путь кажет из земли Половецкой на землю Рускую к отню злату столу. Погасоша вечеру зари. Игорь спит. Игорь бдит. Игорь мыслию поля мерит от великан) Дону до малаго Донца. Комонь в полуночи Овлур свисну за рекою; велить князю разумети. Князю Игорю не быть! Кликну; стукну земля, вышуме трава, вежи ся половецкий подвизашася. А Игорь князь поскочи горностаем к тростаю и белым гоголем на воду. Въвръжeся на бръз комонь и скочи с него бусым вълком, и потече к лугу Донца, и полете соколом над мъглами, избивая гуси и лебеди завтроку, и обеду, и ужине. Коли Игорь соколом полете, тогда Влур вълком потече, труся собою стулену росу: претръгоста бо своя бръзая комоня. [...]

Рек Боян и ходы на Святъславля пестворца стараго времени Ярославля, Ольгова коганя хоти: «тяжко ти головы кроме плечю, зло ти телу кроме головы, Руской земли без Игоря». Солнце светится на небесе, Игорь князь в Руской земли. Девици поют на Дунай, вьются голоси чрез море до Киева. Игорь едет по Боричеву к святей богородици Пирогощей. Страны ради, гради весели.

Певше песнь старым князем, а потом молодым пети слава: Игорю Святъславличю, буй-туру Всеволоду, Владимиру Игоревичу. Здравии князи и дружина, побарая за христьяны на поганья плъки! Князем слава а дружине. Аминь.

Борисоглібський собор (Чернігів, 1120–1123 рр.), побудований князем Давидом Святославичем

План собору

Деталь різьбленого оздоблення фасаду Борисоглібського собору

Загальний вигляд собору з південного сходу

Церква Святого Пантелеймона – єдиний і найстаріший зі збережених храмів Галицько-Волинського князівства (с. Шевченко поблизу сучасного Галича (Івано-Франківська область, 1194 р.), заснований князем Романом Мстиславичем

Сучасний вигляд

ЖИВОПИС КИЇВСЬКОЇ РУСІ⁴⁷

Живопис Київської Русі був представлений фрескою, мозаїкою та іконописом. *Мозаїка* – вид монументального образотворчого мистецтва, що являє собою зображення, викладене на стіні чи підлозі з різнокольорових шматочків смальти (непрозорого скла).

Техніка мозаїки має свої витоки зі Стародавнього Єгипту. В Київську Русь вона прийшла з Візантії. Виконання мозаїчного зображення дуже копітке. За один день роботи досвічений майстер міг викласти мозаїкою не більше ніж 3,5 кв. м площі. Величні мозаїчні зображення були виконані у Софії Київській. Вони прикрашали головний вівтар і купол собору. *Фрески* (від італ. «свіжий», «вологий») – вид монументального живопису, що являє собою малюнок на вогкій, щойно потинькованій стіні водяними фарбами. Зразки фресок тієї доби знову ж таки знаходимо у Софії Київській. Фрески покривали всі стіни собору. Поряд зі стінним (монументальним) живописом значне місце на Русі посідало *іконописання* – різновид станкового живопису, твори якого присвячувалися зображенню біблійних героїв і виконувалися на дошках, укритих особливим ґрунтом, до складу якого входили клей та крейда, темперними фарбами (тобто розведеними яєчним жовтком).

Твори давньоруського іконопису збереглися в поодиноких примірниках, хоча мали значне розповсюдження. Ними прикрашали храми, каплиці, палаци, житла бояр, купців. Перші ікони на Русь привозили з Візантії і Болгарії, пізніше з'явилися і власні. Найвідомішою іконописною майстернею в кінці XI – на початку XII ст. була Печерська. Тут творив уже згадуваний Алімпій, який навчався у Константинополі. Рештки іконописних майстерень виявлено також під час розкопок на території Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві, а також у Новгороді.

Іконопис був підпорядкований суворим канонам. Не кожен художник мав право писати ікони. Митець повинен був спершу пройти спеціальну духовну підготовку, бути твердим послідовником православної віри, добре вивчити канони (правила) та символіку цього виду образотворчого мистецтва. Особливого значення іконописці надавали кольору: білий і золотий символізували світло, перемогу, радість; чорний – горе; червоний – муку, біль, пролиту кров; синій і блакитний – колір неба, святості, вічного плину часу; зелений – юність і силу. Символіка кольорів була розроблена християнськими мислителями й на багато століть стала правилом для іконописців. Давні українські майстри опановували мову кольорів та вміли тонко нею послуговатися для вираження тих чи інших почуттів.

⁴⁷ Кочерга Н.К., Передерій І.Г., Мартинюк В.М. Історія української культури. Конспект лекцій для студентів усіх спеціальностей і форм навчання. Полтава: ПолтНТУ, 2010. 170 с.

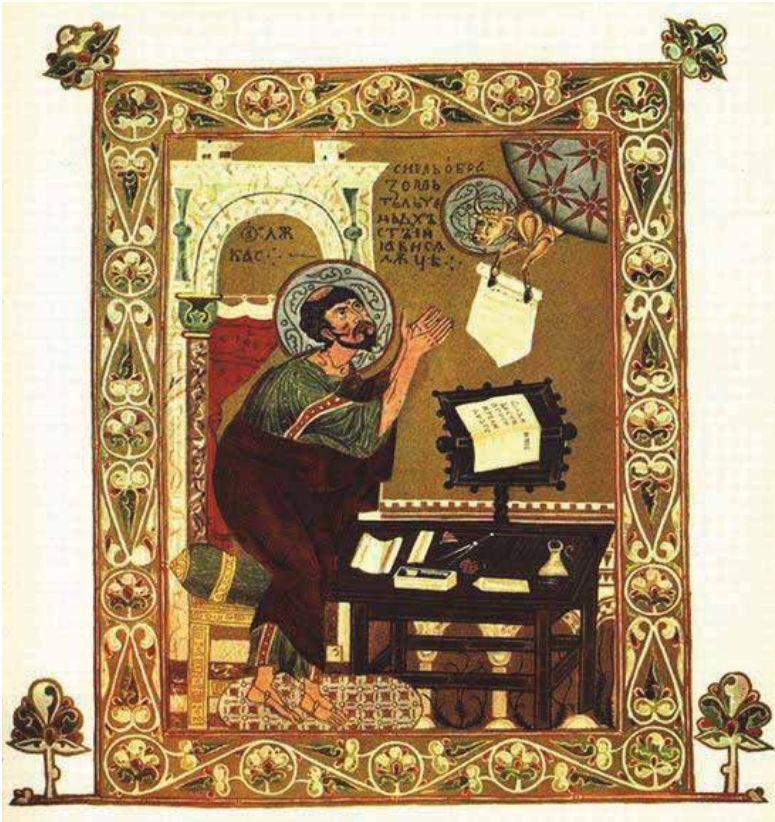
Велика Панагія (Оранта). Ікона початку ХІІст.

КНИЖКОВА МІНІАТЮРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ⁴⁸

Осібним видом мистецтва Київської Русі була *книжкова мініатюра*, з'ява і розвиток якої пов'язані з поширенням писемності та книг. Цей вид живопису був окрасою давньоруських рукописних книг. Книгу на Русі любили й шанували. Рукописні книги були дуже дорогими, їх переплітали в міцні оправки з металевими замками, прикрашали численними ініціалами, заставками, мініатюрами. До наших днів збереглося кілька рукописних книг XI – XII ст., переписаних та оздоблених київськими майстрами. Найдавніша з них – «Остромирове Євангеліє», написане у 1056–1057 рр. «Виконував» цю книгу диякон Григорій. Це урочистий, великий фоліант, написаний на пергаменті гарним урочистим шрифтом – так званім уставом. Переписано її з болгарського оригіналу, прикрашено численними ініціалами, заставками та трьома великими, на весь аркуш, мініатюрами із зображенням євангелістів Іоанна, Марка й Луки.

Для мініатюри Стародавньої Русі характерна площинність, графічна манера письма. Часто зустрічалися силуети храмів, геометричний і стилізований рослинний орнамент. Орнамент також пов'язаний з мотивами ювелірного та декоративно-ужиткового мистецтва. Заставки оточені численними зображеннями людей, тварин, птахів.

⁴⁸ Кочерга Н.К., Передерій І.Г., Мартинюк В.М. Історія української культури. Конспект лекцій для студентів усіх спеціальностей і форм навчання. Полтава: ПолтНТУ, 2010. 170 с.

Остромирове Євангеліє. Євангеліст Лука (Київ, 1056 –1057 рр.)

Сторінка «Остромирового Євангелія»

Ізборник Святослава. Отці церкви. Фрагмент (Київ, 1073 р.)

**Мініатюра Трнського псалтиря (1078–1087 рр.). Христос
вінчає князя Ярополка та княгиню Ірину.**

Князь Володимир у 980 році віддає розпорядження біля ідола Перуна (мініатюра, кінець XV століття)

Будівництво Києва за Ярослава Мудрого. Мініатюра з Радзивілівського (Кенігсберзького) літопису. XV ст.

Доступно з: http://www.pslava.info/Kyiv_140-1,150594.html

Бій полку Ігоря Святославича Новгород-Сіверського з половцями.
Доступно з: <http://asp.mmc.nsu.ru/?db=ART&int=VIEW&el=728&templ=VIEW>

Літературу доби Київської Русі прийнято поділяти на *перекладну* (створену за кордоном – у Візантії, Болгарії, Греції – й перекладену давньоруською мовою) та *оригінальну* (написану вітчизняними авторами). Усю князівську добу переважала перекладна література. Потреба у ній диктувалася насамперед тим, що язичницька Русь повинна була скористатися давно виробленими видами церковно-християнської літератури, без якої неможливою була пропаганда нового віровчення і нового світогляду. До основних видів перекладної літератури відносяться: біблійна, агіографічна (житійна) література, апокрифи. Окрім багатой різножанрової перекладної літератури, писемність доби Київської Русі характеризується наявністю власної, оригінальної літератури, що сформувалася і розвивалася далі на місцевому, національному ґрунті. Вона також представлена різними жанрами (літописи, ораторська література, або церковна проповідь, житійна, повчальна, або педагогічна, паломницька та художня література).

ЮВЕЛІРНЕ МИСТЕЦТВО КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Про декоративно-прикладне мистецтво Київської Русі найповніше уявлення дають ювелірні вироби з коштовних металів. Руські майстри знали різноманітні технічні прийоми обробки кольорових металів – зернь, скань, карбування, чернь, художнє литво та інкрустацію і, нарешті, перебірчасті емалі. Вони широко застосовувалися при виготовленні різних прикрас.

Велике поширення мали в Київській Русі срібні вироби з черню – чорної пасти на зразок емалі. У цій техніці у поєднанні з іншими прийомами виготовлялося багато різних ювелірних речей: весільних сережок – колтів, перснів, зап'ясть, хрестів, браслетів, чар, кубків, діadem. У подібних виробах раннього часу тло зображень цілком вкривалося черню, пізніше, у XII ст., набула поширення так звана техніка контурної черні, за якої малюнок наводився чорною лінією, а срібне тло залишалося відкритим або золотилося.

Перебірчастою емаллю прикрашалися зазвичай коштовні вироби із золота: діадема, колти, ланцюжки у вигляді медальйонів, рясни, бляшки, що нашивалися на одяг, хрести, ікони, обкладинки книг тощо. Серед цих предметів найбільш відомі сюжетні емалі на колтах, які найчастіше зображують віл-русалок та «дерево життя», різних птахів, жіночі голівки, стилізовані рослинні орнаменти, рідше – постаті святих.

Унікальним виробом з перебірчастою емаллю є золота діадема XII ст. із с. Сахнівки Черкаської області. Вона складається із семи кіотців, на середньому з яких зображено «Вшестя» Александра Македонського – загальносередньовічний сюжет, що втілював у собі ідею звеличення влади імператора. Сюжет імпонував честолюбству феодалів та князя і тому часто використовувався у творах давньоруського мистецтва, що призначалися для знаті. Решта кіотців діадема прикрашена стилізованим рослинним орнаментом. Інша діадема XII ст. з Києва теж зроблена з семи кіотців, на яких зображено святих (так званий «Деїсус»). У більш розширеному вигляді ця ж композиція виконана у техніці перебірчастої емалі.

**Золотий колт із
перегородчастою
емаллю.
XI – XIIст.**

**Вознесіння Александра
Македонського. Деталь
золотої діадеми
(с. Сахнівка Черкаської
області, XI – XIIст.)**

Дигеніс та дівчина Євдокія. Рельєф на срібній чаші з Чернігова. Кінець XIIст.

РОЗДІЛ 2.

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ XIV – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

Під Ренесансом (від франц. *Renaissance* – «Відродження») слід розуміти перехідну епоху в розвитку європейської культури від Середньовіччя до Нового часу, що охоплює період першої половини XIV–початку XVII ст. включно. Термін «Відродження», перш за все, стосується Італії другої половини XIV–XVI ст. Саме тут ця культура набуває характеру цілісного, всеосяжного явища. Водночас Ренесанс – загальноєвропейське надбання. Вплив італійської культури означеного часу різною мірою відбився у розвитку культури усіх європейських країн.

Ренесанс в українській культурі був своєрідним, і як історичний етап хронологічно не збігався з італійським або західноєвропейським Відродженням. Ренесанс почав торувати свій шлях в українських землях вже на початку XVI ст. Однак лише в другій половині XVI–першій половині XVII ст. прояви Ренесансу стали значними. Причиною певного відставання була насамперед монголо-татарська навала, під час якої були знищені головні культурні центри і втрачена культурна еліта Київської Русі. Упродовж усього XV ст., коли в Західній Європі розквітав Ренесанс, українська культура із заходу зазнавала загрози західнохристиянської асиміляції, з півдня – відвертого ісламського геноциду з боку Османської імперії та Кримського ханства. Проте слід зазначити і певний позитивний західний вплив та поширення ідей Відродження у землях України, що були на той час у складі Речі Посполитої, особливо у період Реформації.

Спільними здобутками тут можна вважати формування нових рис гуманістичної шляхетської культури, досягнення у галузях містобудування, архітектури, скульптури, живопису. Водночас специфічна ренесансність української культури кінця XVI–першої половини XVII ст. полягала власне у прагненні звільнитись від католицького впливу на духовність українського народу, у формуванні культури національного відродження, що так яскраво виявилось у діяльності братств, у розвитку полемічної літератури, православної освіти та книгодрукування.

Вплив містобудівної та архітектурної практики європейського Відродження позначився на українських землях вже на початку XVI ст. Кращі умови для цього були в західноукраїнських землях, де відбудовуються старі та закладаються нові міста, фундаментом для яких часто слугували магнатські фортеці, такі як Бережани, Броди, Жовква, Меджибож, Тернопіль та інші. Планування забудови українських міст відповідно до ренесансних вимог є характерним насамперед для розвитку Львова і Кам'янець-Подільського.

Із глибоким розумінням засад ренесансного мистецтва була оновлена у другій половині XVI ст. архітектура середньовічного замку в м. Острозі, який

перетворився на справжній культурний центр у Східній Європі і заслужено називався «волинськими Афінами».

На початку XVII ст. європейські, переважно італійські та французькі архітектори, зводять для магнатів України нові типи укріплених резиденцій, у яких поєднуються оборонні і репрезентативні функції. На 70–90-ті роки XVI ст. припадає найбільший розквіт громадянського та культового будівництва в ренесансному стилі у Львові. Створюється ансамбль будинків на площі Ринок, перлиною якого вважається «Чорна кам'яниця» (1588–1589 рр., архітектор П. Римлянин), Успенська (Волоська) церква (1591–1629 рр., архітектори П. Римлянин, А. Прихильний, В. Капінос), вежа Корнякта (1572–1578 рр., архітектори П. Барбон, П. Римлянин), каплиця Трьох Святителів (1578–1591 рр., архітектор А. Підлісний). Із новою архітектурою був пов'язаний розвиток українського кам'яного різьблення.

Надгробок в усипальницях королів, магнатів, шляхтичів, заможних городян стає одним із характерних зразків реалістичної ренесансної скульптури як у Західній і Центральній Європі, так, згодом, і в Україні. З XVI ст. була вироблена навіть певна структура надгробного монумента, що складався зі скульптурного зображення померлого, який ніби спочиває, лежачи на саркофазі, обрамленому вибагливими архітектурно-орнаментальними композиціями. До кращих зразків такої скульптури належать надгробки родини магнатів Сенявських у Замковій каплиці–усипальниці у м. Бережани, які упродовж 1619–1636 рр. виконав скульптор Й. Пфістер, та князя К. Острозького, що знаходився в Успенському соборі Києво-Печерської лаври (1579 р., С. Чесек).

У другій половині XVI ст. ренесансні впливи стають відчутними і в українському малярстві. У цей час основними його різновидами залишаються настінний розпис, іконопис і трунний портрет, однак поряд із ними виникають нові жанри – портрет, історичний живопис; в іконах та фресках зростає інтерес художника до реалістичного зображення персонажів, змалювання побутових сцен, краєвиду.

Справжніми шедеврами українського мистецтва початку XVII ст., пов'язаними з ідеями Відродження, є іконостаси П'ятницької і Успенської церков у Львові та церкви Святого Духа в Рогатині. У створенні обох львівських іконостасів, імовірно, брали участь видатні українські майстри Л. Пухало і Ф. Сенькович.

Портретний живопис другої половини XVI ст. поступово посідає одне з провідних місць у малярстві. Серед відомих світських портретів, виконаних у традиціях Ренесансу, – портрет польського короля С. Баторія (1576), львів'янина Стефановича, портрети воеводи І. Даниловича (1620), двох знатних городян Львова з роду Корняктів (20–30 роки XVII ст.) невідомих

майстрів. Шедеврами київської художньої школи 40-х років XVII ст. є портрети П. Могили, З. Копистенського, Є. Плетенецького.

Характерною ознакою ренесансного часу був розвиток графічного мистецтва, тісно пов'язаного з друкарством, що набуло свого розвитку в Україні останньої чверті XVI ст. Мистецтво книжної графіки розвивається у друкарнях Львова, Острога, Дермані, Києва, Крилоса, Унева, Стратина.

Поширенню культури Ренесансу в українських землях сприяв розвиток освіти. Наприкінці XV–XVI ст. зростає кількість українців, які здобули освіту в університетах Центральної та Західної Європи – Краківському, Празькому, Болонському та інших. А Ю. Дрогобич, П. Русин та С. Оріховський стали видатними європейськими гуманістами XV–XVI ст.

Наприкінці XVI–першій половині XVII ст. розгорнули свою діяльність братства, створені у містах українськими ремісниками на ниві збереження православної духовності, розвитку освіти, науки, книгодрукування з метою протидії окатоличенню та полонізації.

Першим в Україні постало Успенське братство Львова, розквіт діяльності якого припадає на 80-ті роки XVI ст. У напрямку національно-духовного відродження активно діяли братства, створені у Галичі, Києві, Комарному, Луцьку, Меджибожі, Перемишлі, Рогатині, Холмі.

Київське Богоявленське братство у 1615 р. відкрило школу, якою у різні часи опікувалися гетьман реєстрового козацтва П. Сагайдачний, православні церковні ієрархи П. Могила та І. Борецький, просвітники М. Смотрицький і К. Сакович та інші діячі української освіти і культури доби Ренесансу, які взяли активну участь у її реформуванні в Київський (пізніше – Києво-Могилянський) колегіум (1632). За системою навчання він був наближеним до західноєвропейських університетів. Київський колегіум у першій половині XVII ст. став центром згуртування найкращих національних сил у православній духовності, освіті, науці, літературі, філософії, мистецтві.

Відомим в Україні та за її межами був просвітницько-культурний центр у м. Острозі, створений у 1576 р. за сприяння православного магната і мецената Костянтина-Василя Острозького (1526–1608). Центр складався з колегіуму – «тримовного ліцею», друкарні та науково-літературного гуртка. У підґрунтя діяльності колегіуму було закладене традиційне для тогочасної Європи вивчення «семи вільних наук», або «семи вільних мистецтв» (лат. *septim artes liberalis*), до складу яких входили граматика, діалектика, риторика (т. зв. науки тривіуму) та арифметика, геометрія, астрономія, музика (науки квадривіуму). Проте новостворений навчальний заклад відрізнявся від західноєвропейських використанням греко-візантійської культурної спадщини та виразним українським національним спрямуванням.

В Острозькому просвітницько-культурному центрі прагнули відродити в дусі Реформації ідеї східного християнства та слов'яно-руської духовності й

культури. Активна ідейна діяльність центру пов'язана з протидією підготовці й впровадженню Брестської церковної унії (1596), яка була ініційована Реччю Посполитою та Ватиканом із метою знищення православ'я в Україні та Білорусі.

Потребам центру відповідала друкарня, яка, за європейською традицією, створювалась при школі вищого типу та науково-літературному осередку вчених. Для потреб школи друкарня під керівництвом І. Федорова підготувала в 1578 р. видання греко-церковно-слов'янської «Азбуки» (Букваря), у 1580 р. – Нового Завіту та Псалтиря, у 1581 – «Хронології» А. Римши – навчального посібника, у якому містився перелік назв місяців року церковнослов'янською та старосврейською мовами. Вершиною діяльності Острозького культурно-освітнього центру стало друкування Біблії (1581) мовою, наближеною до сучасної української. У 1636 р. центр був ліквідований онукою князя К.-В. Острозького католичкою А.-А. Ходкевич.

Європейська гуманістична думка XV–XVI ст. мала значний вплив на формування поглядів прогресивних діячів українського письменства. Мотивами ренесансного гуманізму пройнята творчість таких письменників-полемістів, як І. Вишенський, З. Копистенський, Г. і М. Смотрицькі, В. Суразький, Х. Філалет. Вони протистояли духовному наступу католицизму на український народ. Полеміка між православними і католиками досягла своєї кульмінації в період підготовки і підписання Брестської унії 1596 р. Питання літургії в цій полеміці були другорядними, на перший план виходило відстоювання прав українців на православному віру, українську мову, освіту і культуру. Поряд із полемічною літературою розвивається поезія. У кращих поетичних творах, що належать П. Беринді, К. Саковичу, М. Смотрицькому, Т. Ставровецькому, передається краса людських почуттів, із великою силою звучать патріотичні мотиви.

Ренесанс в Україні став результатом складного і тривалого процесу взаємодії вітчизняної та зарубіжної культур. Українські гуманісти та митці творчо переробили і розвинули кращі досягнення Ренесансу у Центральній і Західній Європі та в процесі трансформації використали їх у культурі національного відродження Нового часу.

Літописні записи про розвиток культури в Галицько-Волинській державі (до другої половини XIV ст.)⁴⁹

[...] Город же Холм так був споруджений, за божим велінням. Коли ото Данило княжив у Володимирі, спорудив він город Угровськ і поставив у ньому єпископа [Іоасафа]. Але [якось], коли він, [Данило], їздив по полю і діяв лови,

⁴⁹ Літопис руський. – С. 418–419; 447–448.

то побачив він на горі гарне і лісисте місце, оточене навкруги його полем, і запитав тамтешніх жителів: «Як іменується се місце?» І вони сказали: «Холм йому ім'я є». І, уподобавши місце те, надумав він, що поставить на ньому невеликий городок. Він дав обітницю Богу і святому Іоанну Златоусту, що спорудить на честь його церкву. І поставив він невеликий городок, та, побачивши, що Бог помічником йому, а Іоанн підпомагачем йому є, спорудив він інший город, що його татари не змогли взяти, коли Батий всю землю Руську захопив. Тоді й церква святої Трійці запалена була і знову була споруджена. Коли ж побачив се князь Данило, що Бог сприяє місцю тому, став він прикликати приходнів – німців і русів, іноплемянників і ляхів. Ішли вони день у день. І юнаки, і майстри всякі утікали [сюди] од татар – сидельники, і лучники, і сагайдачники, і ковалі заліза, і міді, і срібла. І настало пожвавлення, і наповнили вони дворами навколо города поле і села. Звів також [Данило] церкву святого Іоанна [Златоустого], красну і гожу. І споруда її була така: склепінь чотири; з кожного вугла – склепіння, і стояли вони на чотирьох головах людських, вирізьблених одним умільцем; троє вікон прикрашені [були] склом римським; при вході в олтар стояли два стовпи з цілого каменя, і на них – склепіння; а верх же вгорі прикрашений [був] зорями золотими на лазурі; внутрішній же поміст її був вилитий з міді і з чистого олова, так що блищав він, як дзеркало. Дверей же її двоє [були] прикрашені каменем тесаним – галицьким білим і зеленим холмським; різьблені одним умільцем Авдієм горорізьби [їх були] всяких барв і золоті; спереду ж їх [на західних дверях] був зроблений Спас, а на північних – святий Іоанн [Златоустий], так що всі, хто дивився [на них], дивувалися. Прикрасив [Данило] камінням дорогим, бісером і золотом також ікони, які він приніс із Києва, і образ Спаса і пресвятої Богородиці, що їх йому сестра Федора дала з [київського] монастиря [святого] Феодора; приніс він також ікону Стрітення з [города] Вручого од отця його [Мстислава Мстиславича]. Диву подібні [були] образи сі, що погоріли в церкві святого Іоанна; один [архангел] Михаїл зостався [з] чудових тих ікон. І дзвони [Данило] приніс із Києва, [а] інші тут вилити. Усе це вогонь спалив. І вежа [стояла] посеред города висока, щоб бити з неї докола города. Знизу зведена з каменя п'ятнадцять ліктів у висоту, а сама зроблена з тесаного дерева і вибілена, як сир, сяяла вона на всі сторони. Близь неї був студенець, тобто колодязь, що мав тридцять і п'ять сажнів. Храми [були] прекрасні, і мідь від вогню повзла, як смола. Посадив він також сад гарний і спорудив церкву на честь святих безмедників Кузьми [і] Дем'яна; має вона чотири стовпи, витесані з цілого каменя, що держать верх; з таких же [каменів витесані] і другі [стовпи]; а в олтарі перед бічними дверима стоїть також гарний [образ] пресвятого Дмитрія [Солунського], принесений здалеку. За поприще од города [Холма] стоїть також башта кам'яна, і на ній – орел кам'яний вирізьблений; висота ж каменя – десять ліктів, а з верхівками і з підніжжями – дванадцять

ліктів. [...] [...] Князь же Володимир за княжіння свого багато городів поставив, після отця свого. Він поставив Берестій, а за Берестієм поставив город на пустому місці, що називається Лосна, і назвав його ім'ям Кам'янець, – тому що [там] була кам'яна земля. Спорудив він також у нім башту кам'яну, заввишки сімнадцять сажнів, гідну подиву всім, хто дивиться на неї, і церкву поставив Благовіщення святої Богородиці, і прикрасив її іконами золотими, і начиння служебне викував срібне, і Євангеліє апракос, оковане сріблом, [і] Апостола апракос, і Паремію, і Соборник отця свого тута ж положив, і хреста воздвижального положив. Так само і в Більську спорядив він церкву іконами і книгами. У Володимирі ж розписав він увесь [храм] святого Дмитрія [Солунського], і начиння служебне срібне викував, і ікону пресвятої Богородиці окував сріблом, з камінням дорогим, і завіси [придбав], золотом шиті, а другі – оксамитні, з дрібним жемчугом, і всяким узороччям оздобив він його. В єпископії ж, у [церкві] святої Богородиці, образ Спаса великого він окував сріблом, [і] Євангеліє, списавши, він окував сріблом і дав святій Богородиці, і Апостола списав апракос [і] святій Богородиці дав і начиння служебне позолочене з камінням дорогим Богородиці-таки він дав, [і] об раз Спаса, окований золотом, з дорогим камінням, поставив він у святій

Богородиці на пам'ять про себе. У монастир у свій [святих] Апостолів він дав Євангеліє апракос, і Апостола, сам списавши, тута ж положив, і Соборник великий отця свого, і хреста воздвижального і Молитовника дав.

В єпископію перемишльську він дав Євангеліє апракос, оковане сріблом, з жемчугом, яке сам був списав. А до Чернігова послав він у єпископію Євангеліє апракос, золотом розписане, а оковане сріблом, з жемчугом, і посеред нього [на оправі зроблено] Спаса, з емаллю.

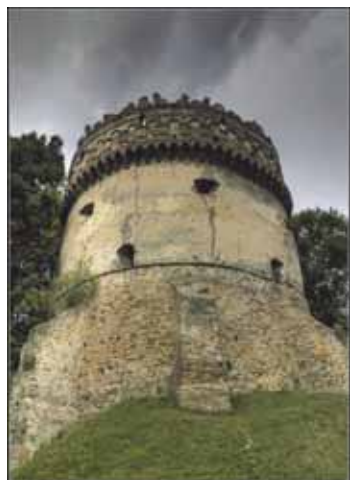
В луцьку єпископію дав він хреста великого срібного позолоченого, зчесним деревом. Спорудив він також і церков багато. [...] Євангеліє він списав апракос, окував його все золотом, і камінням дорогим із жемчугом [оздобив], і Деїсуса на ньому викувано із золота, образки великі, з емаллю, чудовні навигляд; а друге Євангеліє, теж апракос, обтягнуто золототканним едвабом, і образок він положив на нього з емаллю, а на ньому – два святі мученики – Гліб і Борис; Апостола апракос, Пролог списав він [на] дванадцять місяців, [де] викладено життя святих отців і діяння святих мучеників, як вони діставали нагороду за кров свою, [пролиту] за Христа, і Мінєї [на] дванадцять [місяців] списав, і Тріоді, і Октай, і Єрмолай; списав він також і Службник [церкві] святого Георгія, і молитви вечірні і заутрені списав, окрім Молитовника; Молитовника ж він купив у жони протопопи, і дав за нього вісім гривень кун, і оддав святому Георгію; кадильніці дві – одну срібну, а другу мідяну, і хрест воздвижальний він дав святому Георгію; ікону також він написав на золоті, намісну, святого Георгія, і гривну золоту возложив на неї, з жемчугом; і святу

Богородицю написав він, теж на золоті, намісну, і возложив на неї намісто золоте з камінням дорогим; і двері вилив мідяні.

Почав він також був розписувати її, і розписав усі три олтарі, і шия вся розписана була, та не скінчена, бо постигла його болість. Вилив він також і дзвони дивного звуку. Таких ото не було в усій землі.[...] І багато інших добрих діянь учинив він за живоття свого, які славляться по всіх землях. [...]

Острозький замок у сучасності.

Острог. Кругла вежа XVI ст.

Острог. Фрагмент рельєфу

**Кам'янець-Подільська фортеця
(друга половина XIVст.)**

Папська Башта є найбільшою і наймогутнішою вежею фортеці.

Лянцкоронська башта і башта Рожанка

Церква Різдва Христового (Галич, кінець XIVст.)

Внутрішній інтер'єр собору

Хотинська фортеця. м. Хотин, Чернівецька область, початок 1400 рр., збудована на місці поселення Київської Русі XI ст.

Церква Покрови Пресвятої Богородиці
(Сутківці, Хмельницька область, 1476 р.)

Вежа Корнякта (Львів, 1572–1578 рр.), побудована на кошти львівського купця грецького походження Костянтина Корнякта

Каплиця Трьох Святителів (Львів, 1578–1591 рр.),
побудована архітектором Петром Красовським у 1578–1591 роках на кошти
львівського купця Костянтина Корнякта

Каплиця Боїмів (Львів, 1609–1615 рр.)

Каплиця Боїмів (фрагмент фасаду)

Каплиця Кампіанів (Львів, 1584 –1629 рр.)

Каплиця Кампіанів (фрагмент фасаду)

РОЗВИТОК КНИЖКОВОЇ СПРАВИ

Сторінка з «Київського Псалтиря», написаного в 1397 році у Києві

«Апостол» (Львів, 1574 р.), створена першодрукарем І. Федоровим, став першою книгою, надрукованою в Україні.

**Лист брацлавської шляхти королю Стефану Баторію про видання
королівських указів не польською, а українською мовою
(1576 р., 7 липня)⁵⁰**

Видані листи через дворянина вашої королівської милості пана Оршевського братії нашій, найменшим слугам і підданам вашої королівської милості, письмом польським писані, що викликають нас перед маєстат вашої королівської милості, нашого милостивого пана. Хоч, найясніший милостивий королю, за ухвалою унії листи з канцелярії вашої королівської милості не іншим, а тільки руським письмом мають бути видані, але, найясніший милостивий королю [...], це нам над право і над вольності наші діється, що листи з канцелярії вашої королівської милості до нас письмом польським видають. Про що і наперед вашої королівської милості, нашого милостивого пана покорними нашими просьбами просимо, щоб ваша королівська милість при привілею і свободах наших нас залишити і до нас листи з канцелярії вашої королівської милості руським письмом видавати наказати благоволив. [...] Писаний у Брацлаві, місяця липня 7 дня.

⁵⁰ *Історія України: Хрестоматія* / Упоряд. В. М. Литвин; Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. К. : Наукова думка, 2013. 1056 с. URL : <https://history.vn.ua/book/xrestomatia/>

СКАЗАНИЕ • КАКО СОСТАВИ
СЪТЪ И КНИГАЪ ФИЛОСОФЪ
АЪЗЪ БУКЪ , ПОИЗЫКЪ
СЛОВЕНЬСКЪ . И КНИГИ ПР
ВЕДЪ , ШГРЕЧЕВСКЪ НА
СЛОВЕНЬСКИ ИЗЫКЪ .

ПРЕЖДЕ ОУДО СЛО
ВЛНЕ ЕЩЕ СУЩЕ
ПОГАНН , НЕ И
МАХЪ ПИСМЕ
НЪ . ПО ЧЕРТАМ И НАРЪ
ЗАНЬМИ ЧИТАХЪ И ГАД
ХЪ . КРЪТНВШЕЖЕЛ ,

Проголошення унії між православною і католицькою церквами на Берестейському соборі (1596 р., жовтня 8/18)⁵¹

[...] Року Божого 1596-го, восьмого дня місяця жовтня, за старим календарем, Ми, в Бозі зібрані на черговім соборі в Бересті, в соборній церкві Св. Миколая, митрополит і єпископи грецького обряду, нижче підписані, на вічну пам'ять проголошуємо: Ми, бачачи як одна влада Божої Церкви в Євангелії й устами Господа нашого Ісуса Христа є заснована та утверджена, щоб Христова Церква на одному Петрі, немов на камені, стояла твердо та була розпоряджувана одним і ним ведена, щоб в одному тілі була одна голова і в одному домі був один господар і розподілювач Божих ласк, поставлений над Божою челяддю, і щоб дбав про лад і роздумував про благо всіх; і цей-то лад Божої Церкви, який почався від апостольських часів, тривав завжди. Тому-то всі патріархи зверталися завжди у справах навчання віри і в прийманні духовної влади, в єпископських судах й у відкликах, до одного наслідника Петра святого, римського папи, як це видно з соборів і з Правил святих отців та й наші слов'янські писання, перекладені в давнині з грецької мови, це задовільно показують, а давні святі отці Східної церкви засвідчують. Всі вони визнають цей святий престол Петра, його першенство і його владу над єпископами всього світу. Не менше також і царгородські патріархи, від яких ця руська країна перейняла святу віру, немалий час визнавали цю зверхність Римського престолу св. Петра та йому підлягали, і від нього брали благословення. Й хоча від цього престолу вони багато разів відступали, але щоразу з ним з'єднувалися і поверталися до послуху йому. А останньо це сталося на Флорентійському соборі, року Божого тисяча чотириста тридцять восьмого, за патріарха Йосифа і царгородського імператора Івана Палеолога, які цілковито повернулися до -цього послуху, визнаючи, що римський папа є батьком, учителем і завідувачем усього християнства і правним наступником святого Петра. [...] А коли царгородські патріархи знову відступили від того церковного об'єднання, то за той свій гріх відступства й розірвання церковної єдності попали під турецьку поганську владу, з чого постало багато фальшив і лихих учинків та й занедбання правного нагляду над цими руськими країнами, а звідси – і багато закралося огидного святокупства і поширилися ересі, які майже всю Русь опанували, знищуючи Божі церкви й пошкоджуючи Божу славу. Тому ми, не бажаючи бути учасниками такого великого гріха і поганської неволі, яка за тим прийшла на царгородських патріархів, і не хочачи їм помагати в розколі й розірванні святої церковної єдності, і запобігаючи спустошенню церков і спасінню людських душ, через ті ересі, що зараз постали, маючи все те на совісті, а й небезпеку власного спасіння та всього духовного стада, від Бога собі дорученого, – ми вислали минулого року

⁵¹ Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. Львів, 2000. С. 347–349.

послів до святішого отця Климентія Восьмого, наших братів – велебних у Христі єпископів Іпатія Потія, прототронія, володимирського і берестейського єпископа, і Кирила Терлецького, екзарха, єпископа луцького і острозького, за відома, згодою і спонукою нашого найяснішого володаря, його милости польського короля і великого князя литовського Жигмонта

Третього, [...] просячи, щоб – як найвищий пастир вселенської католицької Церкви прийняв нас під свій послух та визволив від зверхності царгородських патріархів і розрішив нас, зберігаючи за нами обряди і звичаїсхідних Церков, грецьких і руських, не роблячи жодних змін у наших церквах; але щоб залишив їх за переданням святих грецьких отців навіки. [...]

З послання Івана Вишенського до вищого українського духовенства (кінець XVI ст.)⁵²

Покажите ми убо, о згоду вяжучии, где который з вас первый степень сам собою выполнил и в вере, основаной в непорущенном фундаменте, со исполненными заповедми ся знашол? Не ваши милости ли веру дела злыми наперед еще разорили? Не ваши милости ли прагнення лихоимства пенезного и достатку мирского жерело похотий в себе ропустили и насититися никакож не можете и еще болшею алчбою и жаждою, свецких достатков прагнучи, оболели есте? Покажете ж ми, о згоду вяжучии, где который з вас, в мирском житии будучи, оных шест заповедей, от Христа узаконених, сам собою исполнил, то ест алчных прекормил, жаждных напоил, странных упокоил, нагих одеял, болних послужил, в темницах навежал? Не ваши милости ли тих шест заповедей не толко в мирском чину разорили есте, але и ныне, в мнечаючемся духовном, непрестанно разоряете? Не ваши милости ли алчных оголодневаете и жаждными чините бедных подданных, той же образ Божий, што и ви, носячих; на сироты церковные и прекормлене их от благочестивих христиан наданих лупите и з гумна стоги и обороги волочите; сами и з своими слуговинами ся прекормлюете, оных труд и пот кревавий, лежачи и седячи, смеючися и граючи, пожираете, горелки препущаные курите, пиво трояковыборное варите и в пропасть несытнаго чрева вливаете; сами и з гостми ся своими пресыщаете, а сироты церковные алчут и жаждут, а подданные бедные в своей неволи рочного обходу удовлети не могут, з детми ся стискают, оброку себе уймают, боячися, да им хлеба до пришлого урожаю дотягнет. [...] [...] Не ваши милости ли в темницах за правду затворяете и беди людем христианским терпети еднаете? Не ваши милости ли и Никифора добре посетили и в темницу затворити исходотаили есте, яко да со лжею беспечне пануете и обличения на свое отступление со папою своим от оного уст не относите? Але так ведайте, если и язык человекий умолкнет, але зрител видит

⁵² Доступно з: <https://history.vn.ua>

от горе долних, и узрите все свое нынешнее тогда, егда, таинство жизни сея выполнивши, в страну будущего века отидете [...] Покажете ми, о згду вяжучии, где который з вас оставил дом, села, имения, маетност, сородство и мирское житие господа ради. Не ваши милости ли того ради и бискупства ся докопали, яко да сокровище болшее именей, маетност, скарбов пеняжных и прибытков в церкви Божой найдете, слуг личбою двояко и трояко, нежли перво есте мели, умножите; славою века сего коронуетеся, в достатках безпечалних и роскошных, як в масле, плывааете, дочки богатим венем бискупским обвенуете, зятей панами пишногордшими почините и своих повинних церковним, сиротским, убозским и следа Христова держачихся добром обогатели есте, титули им славнейшие у света сего починили есте, от войских на подкоморих, от подкоморих на судей, от судей на каштеляни, от каштелянов на староста, от старост на воєводи переворочаете?

Лист гетьмана Івана Петрижицького і Війська Запорозького про доцільність об'єднання Лаврської і Братської шкіл у колегіум (1632 р.)⁵³

Ми, Іван Петрижицький – гетьман, осавули, полковники і все військо його королівської милості запорозьке, бачачи, що їх милості панове отці і пастирі наші, все духовенство православне разом із старшим і зверхнійшим своїм його милістю паном отцем митрополитом кір Ісаєм Копинським, а також їх милості панове шляхта, громадяни воєводства Київського і всі інші, вписані до братства Київського православного, що підлягає святійшому архієпископові константинопольському патріархові вселенському, при церкві святого Богоявлення в Києві уфундованого, однодушно і одностайно просили превелебного його милість пана отця кір Петра Могилу, воєводича земель Молдавських, що в цей час є архімандритом Печерського Київського [монастиря], щоб школи, які його милість у монастирі Печерському Київському на підтримку всього православ'я східного заснував, і вчителів, що в них є, а також братію цього монастиря Печерського Київського перемістити зволив до Києва на місце при церкві святого Богоявлення братській Київській і там їх разом з учителями навіки уфундувати, як при ставропігії святійшого архієпископа константинопольського патріарха вселенського, і як на місці, більш придатному для виховання учнів, визнали також і ми, все вищеназване його королівської милості військо запорозьке, що це була б святолюбива справа і для всієї церкви православної дуже потрібна і корисна; якби відповідно до прохання вищеназваних їх милостей обох станів людей школи ті на місці вищеназваному при церкві братській Київській були засновані. Отже, ми, військо запорозьке, донесли до його милості вищеназваного пана отця архімандрита прохання наше, щоб він погодився на те, про що

⁵³ Доступно з : history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1312-4/978-966-00-1312-4.pdf

вищеназвані їх милості духовенство і шляхта жадали і просили його милість. На яке всіх нас, вищеназваних духовного і світського стану шляхетського і війська запорозького людей, однодушне і для церкви святої східної корисне прохання і бажання його милість отець архімандрит добровільно згодився, але з такою умовою, щоб він сам на названому місці при церкві святого Богоявлення братській Київській, уфундувавши з своїх власних батьківських і дідівських добр [маєтків] школи з їх учителями та братією монастиря Печерського Київського[...] всього цього місця – церкви, монастиря і шкіл, як старший цього братства нашого брат вписаний, довічним дозорцем, опікуном і оборонцем був і всіма на цю церкву, монастир, школи і шпиталь наданими, а також тими, що будуть ким-небудь надані фундаціями і доходами завідував і шафував спільно із старостами щорічними, від усього братства обраними, і з відома та за спільною радою всього братства православного, до цієї церкви вписаного, дбаючи пильно про те, щоб братія з монастиря його милості Печерського Київського туди для управління церквою і монастирем, а також для розмноження наук шкільних була переміщена, під послушенством і благословінням святійшого архієпископа константинопольського патріарха вселенського перебуваючи, побожно і самі жили і інших науками своїми до богобоязливого життя приводили, і щоб пильну спостережливість мали і якнайкраще спостерігали, щоб нічого ніким вірі нашій православної і канонам семи святих вселенських і місцевих соборів, а також стародавнім святоблिवим церкви святої східної звичаям противного і непристойного не діялося. Що ми, вищезгаданий гетьман, осавули, полковники і все військо його королівської милості запорозьке, при вищезгаданих від нас до його милості пана отця архімандрита із згаданими обох станів і кондицій людьми принесених проханнях наших легко і охоче дозволили його милості, як старшомубратові, до цього вищеназваного братства вписаному, тільки ж з такою умовою, щоб це вищеназване управління, нагляд, і опікунство і ведення справ церкви, монастиря, шкіл і шпиталю, а також до них наданими добрими і фундаціями, шафунок і довічне завідування не на уряд архімандритства печерського, а тільки виключно на саму його милості вищеназваного кіра Петра Могили, воєводича земель Молдавських, особу поширювалося і розумілося. А після смерті його милості все це в силі і волі вищезгаданої братії монастиря Печерського Київського, в братстві нашому Київському уфундуваної, з відома і за рішенням усього братства залишатися має, щоб кого вони самі захочуть для цього придатного, благочестивого і до церкви православної зичливого чи духовного, чи світського стану чоловіка за старшого свого на місце вищезгаданого його милості пана отця архімандритана якийсь час обрати, то щоб їм ні від кого заборон і перешкод не було, але щоб це у владі їх самих залишалось. Котрим-то братіям законникам монастиря Печерського, при церкві братській Київській навіки

заснованим, ми, все вищезгадане військо його королівської милості запорозьке, так від імені всіх нас, що тепер є, як і від тих, що потім будуть, полковників наших війська запорозького, заявляємо і обіцяємо в обороні своїй таких самих, як і церкву, монастир, школи, шпиталь і все, що до них належить, від всіляких неприємностей, противників і перешкод міцно боронити, заступатися і за них до смерті своєї заставлятися. На потвердження чого для ліпшої в цьому певності і міцності ми дали його милості панові отцю архімандритові і згаданій братії цей наш військовий лист з печаттю нашою військовою і підписами рук наших.

**Підтверджувальна грамота Владислава IV Львівському
Ставропігійському братству на видання книг кириличним друком
(1639 р., листопада 20)⁵⁴**

[...] За цим привілеєм [надано] всі права руській церкві грецького обряду під титулом Успіння Пречистої Діви Марії, і далі надання чи можливість, здавна друкування книг рукописними літерами у друкарні там [у Львові], з дозволу найясніших наших попередників. [...] І просили нас, щоб ми вважали за гідне погодитися як щодо нашого підтвердження і цією даною [грамотою] щодо вищезгаданої друкарні для вибивання [літер] та друкування, продажу і виставлення книг руськими літерами, як недавно, так і давніше друкованих, щоб ми дали наш дозвіл, і щоб ніхто тут частково не перешкоджав у нашому місті Львові сучасним власникам згаданої друкарні. Таким чином, ми, обстоюючи привілеї божественної пам'яті наших попередників та бажаючи зберегти цілими і непорушними права, імунітети, ласкаво надані нашими попередниками нашим вірним підданам, хочемо зберегти і зберігаємо вищезгадану друкарню-типографію згаданої церкви та братства, встановленого біля неї, у виконанні своєї роботи справно стосовно вільності і можливості друкувати українські книжки та писання як світські, так і духовні, що слугують здійсненню божественних обов'язків; однак так, щоб нічого в тій друкарні не друкувалося, що було б проти гідності нашого королівського маєстату та святої Римо-католицької церкви. [...]

⁵⁴ Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.). Львів, 2000. С. 60–62.

ІКОНОПИС

Волинська Богородиця Одигітрія, злам XIII–XIVст.

Юрій Зміборець. Друга половина XV ст.

Петро і Павло. Кінець XV – початок XVI ст.

Федуско. Благовіщення. Ікона 1579 р.

РОЗДІЛ 3.

КУЛЬТУРА БАРОКО І ПРОСВІТНИЦТВА УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛ. XVII–XVIII ст.)

Українська культура другої половини XVII–XVIII ст. – це одна з найбільш важливих епох національної історії. Вона вирізняється взаємодією середньовічної спадщини, барокової освіченості та елементів ідеології Просвітництва. Порівняно із Західною Європою поширення стилю Бароко в Україні відбулось із певним запізненням. Водночас воно мало і свої особливості, що сформувалися під впливом козацтва та визвольного руху в Україні XVII ст.

Елітарні мотиви в українському Бароко були притаманними лише літературному процесу, всі ж інші види барокового мистецтва – сюжетно досить демократичні, з використанням традицій народної творчості. Українське бароко утверджувало образи, які характеризували колективні, суспільні, національні риси народу загалом. До естетичних особливостей українського Бароко можна віднести багатобарвність, контрастність, мальовничість, посилену декоративність, динамізм, вигадливість форм.

В Україні стиль Бароко найбільше виявився в архітектурі, живописі, літературі та декоративно-прикладному мистецтві. Визначною його рисою було використання традицій народного мистецтва та широка демократизація сюжетів. У цей період в українських землях з'явилися нові міста, значного розвою набули освіта, друкарство, зародилася професійна музика, популярністю користувався шкільний театр.

Центром освітнього, наукового і культурного життя в Україні була Києво-Могилянська колегія. Завдяки сприянню гетьмана І. Мазепи в 1701 р. вона отримала статус академії. У означений період і пізніше кількість студентів (спудеїв) коливалася у межах 500–1200 осіб. Вікових обмежень не було. Академія була демократичним позастановим навчальним закладом. У ній навчалися діти шляхетного походження, духовенства, козаків, селян, міщан переважно з Лівобережжя, але були й вихідці з Правобережної України, Закарпаття, Білорусі, Росії, південнослов'янських країн, Молдавії.

У академії навчали граматиці, риториці, філософії й богослов'ю; слов'янській, українській літературній, класичним та іноземним мовам; драматичному, музичному та образотворчому мистецтву. Велика увага в академії приділялася вихованню студентів на принципах гуманізму і демократичної рівності. У Києво-Могилянській академії працювали видатні вчені, письменники, митці: Л. Баранович, І. Гізель, Г. Кониський, С. Полоцький, Ф. Прокопович, Д. Туптало, В. Ясинський та інші. Її славетними випускниками були державні діячі, полководці, філософи, історики, юристи, медики, поети, композитори, художники.

Серед них І. Гізель, Ф. Прокопович, гетьман України І. Самойлович, Г. Сковорода, М. Ломоносов.

Києво-Могилянська академія була не лише освітнім, а й науковим центром. Велике значення для забезпечення високого рівня навчального і наукового процесу мали бібліотека і друкарня. До книгозбірні надходили видання з Амстердама, Венеції, Відня, Кракова, Лейпцига, Парижа, Риму та інших книговидавничих центрів Європи. Але найбільшу частину книгозбірні становили українські друки. Бібліотека академії у XVIII ст. налічувала 12 тис. друкованих томів і велику кількість рукописної літератури та документів.

В українській архітектурі стиль Бароко поширюється з другої половини XVII ст. і досягає свого найбільшого розквіту у XVIII ст., набираючи яскравих національних рис. Нові форми української архітектури виникли на підґрунті давніх і багатих традицій народної дерев'яної і кам'яної архітектури Київської Русі, увібравши багатство українського зодчества, де козацтво було носієм нового художнього смаку.

У другій половині XVII ст. в Україні виділилися два архітектурні центри, що розвивали традиції мурованого зодчества з яскраво вираженими національними рисами – Київ та Чигирин. Їхній вплив відбився на архітектурних спорудах усього Лівобережжя та Слобожанщини. Тут були зведені храми, муровані світські житлові та адміністративні будинки, навчальні заклади, трапезні. До таких будов належать Троїцька церква в Чернігові (1679), Михайлівський собор (1690–1694) та Братська церква Києво-Могилянської Академії (1695), собор Мгарського Спасо-Преображенського монастиря біля м. Лубни (1682), Георгіївський собор і трапезна (1696–1701) та дзвіниця (1727–1738) Видубицького монастиря у Києві, полкова канцелярія в Чернігові (будинок Я. Лизогуба) (1690), Переяславський колегіум (1753–1757), дзвіниця, трапезна, хлібня (пекарня), палати митрополита, західні ворота (брама Заборовського), монастирський мур, південна в'їзна башта, Братський корпус, бурса Софії Київської (1699–1767), будинок другої Малоросійської колегії у Глухові (1768–1774).

В Україні наприкінці XVII ст. організовуються місцеві й регіональні школи дерев'яного та мурованого зодчества: волинська, подільська, галицька, гуцульська, бойківська, буковинська, наддніпрянська, слобожанська, чернігівська, полтавська тощо. У XVIII ст. формується національна школа українського Бароко в архітектурі. До відомих її майстрів належать, І. Григорович-Барський, І. Зарудний, А. Зерніков, С. Ковнір, Й. Старченко,

Найбільшого розквіту українське Бароко набуло за часів гетьмана І. Мазепи (1644–1709). Саме тоді в архітектурі сформувалося так зване *мазепинське Бароко* – новий тип церкви, архітектура якої виражає ідею української державності. До середини XVIII ст. в архітектурі відбуваються певні стилеві зміни, пов'язані з іменами відомих зарубіжних архітекторів

І. Мічуріна, Ф. Б. Растреллі, Й. Шеделя. Вони поширюють світський або європейський бароковий стиль, збагачуючи українське Бароко елементами монументальності, Рококо, стильовими особливостями північно-східного Бароко та перехідними формами до класицизму. Такими типовими спорудами є Андріївська церква та Маріїнський палац у Києві архітектора Ф. Б. Растреллі. Талановитим здчим у західноукраїнських землях був Б. Меретин, автор собору Святого Юра у Львові (1744–1762).

Стиль Бароко в українському малярстві позначений національною індивідуальністю, що виявився у виникненні особливих жанрів в образотворчому мистецтві, у суто українському відтворенні образів, доборі технічних прийомів. Українські митці продовжили традиції візантійського, давньоруського, староукраїнського, ренесансного живопису. Тематично він залишався релігійним, однак основним його змістом стають гуманістичні ідеї, більш активно розвиваються форми монументального настінного розпису, станкового іконопису, портрета.

Яскраво український портретний живопис виявився у жанрі «парсуна». На портретах такого типу зображувалися ктитори – покровителі монастирів, вихідці з козацької старшини. Його українською особливістю було те, що він зберіг тісний зв'язок з іконописом. Популярними були портрети Б. Хмельницького і козацької старшини, а в Західній Україні – львівських братчиків із атрибутами їхньої діяльності. До відомих творів означеного типу належать портрети П. Могили, М. Маклашевського, полковника І. Сулими та його дружини, генерального обозного І. Родзянка та інших. Видатними майстрами світського портрету були вихідці з України В. Боровиковський і Д. Левицький.

У XVII ст. в Україні зароджується пейзажний та побутовий живопис, а особливим жанром образотворчого мистецтва доби Бароко був іконопис. Одним із вагомих чинників еволюції іконопису в ці часи стало поєднання рис середньовічного мистецтва з ренесансними. Це спостерігається у роботах таких майстрів, як І. Бродлакович, Й. Кодзелевич, М. Петрахович, І. Руткович, Ф. Селькович.

Центром малярства епохи Бароко було м. Жовква на Львівщині. Там згуртувалася плеяда видатних малярів, які поширювали свою діяльність від Подністров'я до Карпат, від Волині до Дніпра. Серед них своїми творами виділялися М. Альтомонте, І. Туткович, Ю. Шимонович. У художній школі Києво-Могилянської академії працювали видатні художники Д. Галятовський, Г. Левицький, І. Мигура, Л. Тарасевич, І. Щирський.

Засновниками української школи граверства був рисувальник, гравер і педагог О. Тарасевич (1640–1727). Із середини XVIII ст. розвивається граверство в Почаєві. Найкращі почаївські гравери брати Гогемські і Т. Стельбицький поєднали західноєвропейські впливи з традиціями українського народного орнаменту.

Друга половина XVII–XVIII ст. в історії української культури є важливою і з огляду на розвиток музичного барокового мистецтва, що увібрало традиції попередніх музичних шкіл. Музичні цехи, як перші професійні об'єднання народних музик, виникли наприкінці XVI ст. в Західній Україні, а впродовж XVI–XVIII ст. діяли майже у всіх великих містах України. В означений період українське професійне музичне мистецтво розвивало традиції церковного мелодійного співу та хорової, без супроводу інструментів, музики для літургії.

Розповсюдження набув багатоголосний акапельний хоровий спів (партесний хоровий концерт), який зацікавив професійних музикантів і слухачів у Центральній і Західній Європі. Теоретичні засади партесного співу розробив український композитор, хоровий диригент і педагог М. Дилецький, який виклав їх у посібнику «Грамматика мусікійська» (1677 р.)

У другій половині XVII–XVIII ст. в Україні склалася мережа музичної освіти. Одним із перших в Україні музичних навчальних закладів була Січова співацька школа у Глухові (остання третина XVII ст.–1709, 1734–1775), де готували фахівців для церковних хорів. Випускником школи був талановитий композитор Д. Бортнянський. У першій половині XVIII ст. центр музичної культури зосереджується у Києво-Могилянській академії. У школі сформувалася чітка система музичної освіти, що поєднала теорію музики і педагогіку. При Києво-Могилянській академії існували хор і оркестр, що визначалися високою професійністю. В академії здобули музичну освіту видатні у майбутньому композитори М. Березовський та А. Ведель. Творчість Д. Бортнянського, М. Березовського та А. Веделя знайшла своїх шанувальників далеко за межами України.

Український театр другої половини XVII–XVIII ст. під впливом західноєвропейського театру набув чітких форм, спираючись на традиції народного театру. Театральне життя XVII ст. насамперед зосереджувалося у школах. В українському шкільному театрі поряд із п'єсами значне місце належало декламаціям та діалогам, що писалися на релігійні та світські теми, уславляючи доленосні події. Студенти і викладачі Києво-Могилянської академії, які володіли технікою **містерій** (релігійна драма, що виникла на основі літургійного дійства) і **мораліте** (повчальна алегорична драма), часто синтезували їх засобами народного мистецтва, що не суперечило естетичним канонам Бароко.

Поширеним жанром була драма. У XVII ст. вона являла собою віршований діалог, що своїм корінням сягав обрядових пісень. Драми називалися шкільними, бо створювалися у навчальних закладах. До середини XVIII ст. в Україні існувало близько 30 драматичних творів: шкільних драм, діалогів, декламацій. Їхніми авторами були викладачі Києво-Могилянської академії та колегумів, духовенство, а виконавцями – студенти. Популярність

мали п'єси різдвяних і великодних циклів, що відбивали звичаї, побут, життя народу. До них відносились драми Г. Кониського («Воскресіння мертвих»), Ф. Прокоповича («Владимир»), Д. Туптала («О причащенні святих тайн»), та інші. Розвинули український бароковий театр у напрямі світської сатиричної комедії вертепні вистави, що були відомими в Україні з XVI ст.

У XVIIIст. набув поширення кріпосний театр, що створювався у маєтках української шляхти. Гетьман Кирило Розумовський утримував при своєму дворі у Батурині власний театр і оркестр, які очолював А. Рачинський.

У другій половині XVII—XVIII ст. українська барокова література набула своєрідності та оригінальності. Насамперед це виявилось у різномовності літературних творів. Поряд зі староукраїнською літературною або церковнослов'янською мовою застосовувалась латина та польська мови. Література цього періоду була різножанровою і різноманітною тематично. Риси барокового стилю віддзеркалилися у полемічних творах, ораторсько-проповідницькій прозі, паломницькій прозі, мемуарно-історичних творах, прозовій новелі, драмі, поезії.

Серед літературних жанрів особливе місце належало козацьким літописам, кращими з яких були твори Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка. Наприкінці XVIII ст. виникла унікальна пам'ятка анонімної мемуарно-історичної прози, заборонена російською імперською цензурою, – «Історія Русів», у якій відображено події в українських землях від давнини до 1769 р.

На перехресті двох історико-культурних епох, які підбивають підсумок українській бароковій культурі й водночас започатковують просвітницький реалізм, розвинений у XIX, велично сяє образ геніального філософа-пантеїста, викладача, поета, композитора і співака Г. Сковороди. Чверть століття він присвятив просвітницькій діяльності серед українського народу, став для нього, за висловом І. Срезневського, «мандрівним університетом і академією». Його справедливо називають «українським Сократом» та «слов'янським Ж. Ж. Руссо». Г. Сковорода писав згідно з традиціями староукраїнської літературної мови, що являла собою суміш української, російської та старослов'янської мов. Спадщина Г. Сковороди є визначним надбанням української та світової культури.

Українська барокова і просвітницька культура другої половини XVII–XVIII ст. не поступалася іншим європейським національним культурам, розширюючи таким чином культурні зв'язки з національними культурами європейських країн.

ЛІТОПИС САМОВИДЦЯ⁵⁵

Літопис Самовидця – одне з найвірогідніших історичних джерел XVII ст., самобутня й оригінальна пам'ятка української мови та літератури. Як історичне джерело, написане очевидцем, літопис містить цінні фактичні відомості з історії українського, білоруського, російського, польського та інших народів другої половини XVII ст. Багато з цих відомостей мають унікальний характер.

«В Чигирині місті мешкал сотник Богдан Хмелницький, козак ростропній в ділах козацких воєнних, и у писмі біглий, и часто у двора королевского в поселстві будучий. И под час бытности своєї с козаком значним переясловским з Іваном Ілляшем (а тот Ілляш барзо зичливим королеві его милости) и упросили писмо, albo привилей, на роблення челнов на море, мимо ведомость гетманов коронных, що и одержавши, тоє скрито держали от полковников в Переясловлю. А под тот час у вишьменованного Хмелницкого подстаростій чигиринській Чаплинській, зостаючій от Конецполского, отнял хутор с пасікою и млином на урочищи Суботові и, полтори милі от Чигирина, и за той хутор посвар стал с подстаростим Хмелницкому. И Хмелницький, видячи, же оного вічистіє добра оному квалтом видрано, старался фортелем, жебы тот привилей, данній от короля от его милости на робленя чолновное волное козаком, достати, що и доказал, бо маючи в дому своем у гостях того Ілляша Ормянчика переясловского и уоного вивідавшись о схованню того привилея, упоївши оного, ключ у пняного узявши, послал своего посланця по тот привилей, данній от короля его милости Владислава Четвертого, которійоному и прив/зл его посланец. И тамз оним привилеем Хмелницький за пороги поишол и козаком ознаймил, же на волности козацкіє м/ет привилей короля его милости, до которого много войскакозацкого почалося горнути. А же на Запорожюзоставати немог задля залогі, которая на тот час с полковниками лядскиміпосполу з жолнграми зоставала, пошол на Низ ку мору, на поля,к Лиману, и там войско ку оному купилося, утікаючи от полковников лядских. Которого Хмелницкого полковникове посилалина тіє поля имати и розгромити, але оній тих посланних лядскихпогромил, а козацтво до оного пристало. И так Хмелницький, видячи, же юже учинил задор з ляхами и своего набитку, albo кгрунтов, жалуючи, вислал своїх посланцов до хана кримского, чинячи з оними згоду и пріймуючи братерство, жеби емупомагали войска лядскіє зносити, що хан кримській з солтанаміордами з радостію на тоє позволив, и, приславши своїх означенних мурз до Хмелницкого, межі собою присягу з обоїхсторон виконали на Низу, и зараз хан посилает з ордамивеликими Тугай бея до Хмелницкого. З которою ордою Хмелницький на Запороже наступил, до которого все войско, зостаючена Запорожю, пристало и Хмелницкого собі за старшого пріяли».

⁵⁵ Літопис Самовидця / Видання підготував Я. І. Дзира. — К.: «Наукова думка», 1971. — 208 с. — С. 47–48.

ЛІТОПИС ГРИГОРІЯ ГРАБЯНКИ

Літопис Григорія Грабянки – один з найяскравіших і найцінніших творів українського літописання. Закінчений у 1710 р., він користувався великою популярністю і тривалий час поширювався у багатьох списках. У центрі уваги Літопису події визвольної війни 1648–1654 рр., яскраві описи козацьких битв.

«Коли і чому козаки повстали на поляків?»⁵⁶

Сгда нікія архіереї в Литовської страні не боящієся бога, ніоткуду не імущі нужди, отрекшися православнія католичеськія віри, собраша собор в Бресті-Литовськом; і на том соборі бі митрополит Михайл Рогоза 24; Іпатій 25 прототроній, єпископ владимирський і брестський; Кирил Терлецький 26, екзарх, єпископ луцький і острозький; Єрмоген, єпископ полоцький і вітебський; Іоанн Гоголь, єпископ пінський і туровський; Діонісій, єпископ холмський і белзьський. На том соборі оставише благословеніє первоначального архіпастиря свого константинопольського патріарха, послаша в Рим к папі Клименту Осьмому, отдающе себе в соединеніє западному костелу. Тогда, видівше благочестивії синове сію новоявлвшуюся химеру, ужасахуся, і отділиша себе от єдиності тих насмников, а не істинних пастирей; розжегся ревностію благочестія, Косинський на ляхов з войськом запорозьким приїде і много замков повоює і ляхов поби, но в року 1594 под П'яткою от ляхов поражен був.

Того ж року гетьман войська запорозького Наливайко 27, повоюєвавши Угри, приїде на Україну і не обрїте в живих Косинського 28; і, яко син православія, ненавидя новоявлвшуюся унію, собра єще от низових козаков больше войська і поїде в Литву; і тамо, сведше многія брани, Слуцьк і Могилев спалил і многих от ляхов уби. На него же гетьман коронний Жолкевський 29 з войськом польським приїде во Україну і в року 1597 под Лубнами-містом на Урочищі Солониці войсько козацькоє ізби і самого гетьмана з полковниками Лободою і Мазепою, живо ємши, до Варшави заведе, ідіже на мідяком волу єго ляхи сожгоша, і от тоя вини война козацькая з ляхами зачася. По сем були гетьмани запорозького войська перво Кушка, по нем Бородавка.

По сем также, в року 1606, Петр Конашевич Сагайдачний 30, гетьман запорозький, озвася, і хотячи ізвідати щастя своего, ходил з войськом запорозьким водними суди под Каїру, турецькоє місто, єго же мощно повоюєвавши і з неволі християн множество висвободивши, з пребагатими користі з Чорного моря возвратися, за что великую ласку і прихильність міл от запорозького войська і поляков. Также року 1608, за Жигмонта, короля польського, не требуючи уже к собі в помощь войска запорозького, собра з України козаков, і потяг гетьман коронний Жолкевський на Цоцору з ляхами і з козаками. Между же іми бі в то время і Михайло Хмельницький сотником над козаками».

⁵⁶ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староук. – К.: Т-во «Знання» України, 1992. – 192 с. – С. 29.

ЛІТОПИС САМІЙЛА ВЕЛИЧКА

Літопис Самійла Величка – одна із найвидатніших пам'яток української прози першої половини XVIII ст., яка містить виклад історичних подій від початку визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. і до 1720 р.; історичні події на Україні висвітлюються в широкому зв'язку з подіями в Західній Європі, на Передньому Сході та ін.

Літопис Самійла Величка про звільнення України з-під влади Речі Посполитої⁵⁷

«Панове поляки ніколи не сподівалися, навіть уві сні їм не снилося, що мали вони віддати й навечно від себе відчужити таку велику й знамениту, що лежить обіруч Дніпра, частину своєї держави, Малу Росію з великою кількістю народу лицарського козако-руського, і то все через одного гетьмана війська Запорозького і всієї України Богдана Хмельницького, часто згадуваного в цій історії. Не міг не спогадати й кримський хан, що був у дружньому союзі з Хмельницьким, що вже надходить близький час і термін розірвання з ним тієї спілки. Тому коли укладався Жванецький договір про мир, не було при тих переговорах ні самого Хмельницького, ні його посланців. Поляки були з того раді: одне, що не було в тих переговорах з боку Хмельницького ніякої перепони, ніяких хитрощів і нових поправок, а друге — вони сподівалися, що тут хан легковажить Хмельницького, і, отже, мали надію, що тільки поправляться, вчинять щось корисне для себе над Хмельницьким і Україною. Але Хмельницький був обережний на всі боки й одурив у тому поляків, бо зовсім не дбав Хмельницький про Жванецький трактат і мир, знаючи із зятяності й непостійності людської, що так само, як було скасовано і знищено Зборовські й Білоцерківські пакти, так не збиралися вони твердо виконувати і Жванецький трактат, тим паче, що король звелів своїм комісарам не потверджувати його присягою. Через те, обтяжившись цією шестирічною війною з поляками і позбувшись надії дійти з ними коли-небудь бажаної згоди й дружби, Хмельницький вирішив, що польську владу треба навечно відкинути [...]»

З листа київського митрополита С. Косова до Посольського приказу з повідомленням про направлення в Москву монахів для вчених занять і з проханням надати допомогу київським школам (1649 р.)⁵⁸

[...] Но понеже господь грех ради наших тесные времена на нас попусти тако, яко и нашим обителем святым, милостинею кормящимся, оскудением благодетелей оскудевати. Наипаче ж, аз, во своем попечении имый

⁵⁷ Величко С. В. Літопис. Т I / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука. – К.: Дніпро, 1991. – 371 с. – С. 127.

⁵⁸ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. Т. 2. Москва, 1953. С. 221–222.

общежительную обитель святых богоявлений храму во граде Кieve, при нем же, храме, прежде мене бивий блаженне памяти митрополит кир Петр Могила: училища различная, благочестием сияющая, к научению благочестивих детей зело полезная, благословением патриаршеским воздвиже, монастырь созда и братию благочестивих иноков, во всяком учения художестве обученных, делу учения приличных, церкви нашей восточной, в православии сущей, зело потребных избра, при том храме утверди и своим иждивением во всяком обилии довольствовати творяще. [...] [...]

Их же, аз, яко паче инех церкви божией потребнейших, зело сожализши, не имий же откуда их скудости руку помощи подати, к пресветлому царскому вашему величеству, яко к общему всех во всем мире сущих православных пастирей, обителей и иноков великому благодетелю, путь показав, надеяся, яко и сих благочестивих иноков, самого святейшаго иерусалимского, зде мало прежде сего бившаго, кир Паисия зело церкви божией потребных благословением свидетельствованных, от благоподатни царския своая десници отринуты царское ваше величество не восхоцет. От них же, иноков, двум честным учителем, по желанию царского вашего величества, священноиноку Арсению и священноиноку Епифанию на службу царскому вашему величеству избранным, третьему же священноиноку Феодосию, учителю и проповеднику слова божия, с молебною грамотою сих учительных иноков послану сущу. [...]

**Інструкція Петра Дорошенка послам Війська Запорозького на
коронний сейм, спрямована на захист православної віри
(1670 р., жовтень)⁵⁹**

Греческая руская старожитная вера тая и такая, з якою старожитная Русь до Корони Полской приступила, аби при своих свободах и правах и волном уживаню набоженства зоставала, поки язык народу руского засягаєт во всяких местах, местечках и селах, так в Короне Полской, яко и в Великом князстве Литовском, также на сеймах, в войсках, на трибуналах, не толко в церквах, але публично в процессиях в навижаню хорих, в причащаню святых тайн, хованю умерлих и во всем згода так, яко набоженства своего стани вери римское волно и публице заживають, кгрунтового потреба постановленя. Той же веры греческой маєть быти моц дана водного становлення и фундованя церквей, монастыров нових, яко и старих, поправованя. А що ся тичет церквей, монастыров и добр, здавна на церкви веры греческой руской старожитной фундованых, при тих мають зоставати не унияты, але вери православно-греческой Русь. Которым церкви, монастыре, епископии, архимандрии, игуменства и иншие власти со всеми до них належными добрами от унеятв

⁵⁹ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). Київ: Львів, 2004. С. 391–397.

отобрани и до владения православним подани будут повинни. Унея зась, которая єсть противна вери греческой православно-русской, и которая незгоду межи полским и руским православним народом множит, жадним обычаем потом обновлятися аби не могла, и всяких церквей, монастыров, фундушов на унею фундовати, будовати и розширяться, так в добрах его королевской милости, яко и в дедичннх духовних и свецких сенаторских и шляхти всякое станов нигде не допущено било. Также панове дедичние, державци и их урядникове вери римское над духовними нашими свецкими и законниками вери православно-русской не унеятцкой жадное юриздикции мети не повинни, опрочь належного им русской православной вери пастнара. [...] Метрополиту киевского аби того, которого все духовний и свецкии руского православного украинского народу стани з гетманом и Войском Запорозким волною елекцією оберут, пастирем потвержено. Иншого засьтакого, на которого Войско Запорозкое и все стани православно-росийскии украинныє не изволяют, жадним обичаем на катедру митрополиикиевской жебн не натручано и за границею украинскою зватися метрополитом киевским никому не допущано, послове наши умовлятися повинны.

Святая Софея, церковь катедральная, яко иншии все церкви и монастыре так в Киеве, яко и по инших местцах будучие, абы подлуг старожитных справ в своих всих, до себе каждой церкви и монастырови належныхдобрах и кгрунтах, без жадного нарушеня и не от кого уймы, вси монастыре и церкви Божии зоставали, варовати надобно. Особливе монастыр Печерский Киевский аби, подлуг давных привилеюв королей их милостей икнязей русских, ненарушне зоставал, просим.

Преизревшися в книзе прошлое конфедерации, в которой не бывали никгды, з жадной такой обрады два пункта противные и шкодливые веры нашей православоу кгреко-русской, не унетцкой, а все злое броити унетом и покой посполитий взрушати, церкви, монастыре, и бенефиция церковные кгвалтовне одеймовати позволяющие: кгда в першом пункте оборону костела рымского варовавши, и той придаток и обряд кгрецкое унеятвов церкви. А на другом местцу, под титулом религеи кгрецкой, другий довод не кгвалтячи правами владицтва Премысского и архимандрией Лещинской в повете Пинском, и где колвек были бы церкви унеятвов втручонныє найшовши, жадним обичаем покою сталого сподеватися не можем: бо абы тыи субъекта униции наложившися, завжди права королями их милостями

Русе православной даний и повагою целого зьезду Речи Посполитое апробований, взрушати тепер за таким о своей своеволе написаним правом мели, церквам и духовним нашим дати покой намней не дуфаем.

Для того ж, якосмо до всей Речи Посполитой о знесенье подлуг першой комиссии Гадяцкой, той колотне унецкой, з которой все злое походит, суплековали на сейм коронацией его короля милости и Речи Посполитой

инструкцією нашою, посилаючи кучыли, так и теперь тии вышпомененнии обидва о них втручений пункта з конфедерацией прошлой, аби албо были цале вымазаны и выкинены, албо на теперешном, даст Бог, сейме конституциею знесеній и напотом в книги прав жадной взасенки о руской унеи абыся писати не важно, але едной Русе неунецкой права давньїи и теперешнии аппробации варовано, домовлятися, и ассекурацию варованую его королевской милости и Речи Посполитой на скасованье тихунетов в конфедерацию втручений неслушне прав послове наши одержати старатимутся. А без того варунку до кгрунтового покою приступити не будет snadно.

Достоинства всякле духовные, в вакованье приходячие, то есть, метрополия, епископии, архимандрии: Печерская, Виленская, Городенская, Жидичинская, Лещинская, Полоцкая, Мстиславская, Супралская, Дерманская, Дубенская, Черейская, Уневская, Слуцкая и иншие монастыре, мужского и женского законов, в добрах королевских и дедичних все в Короне и Великом князстве Литовском будучие, абы, опрочь волное елекцьш без жадного на урожене шляхецкое, або иншее, респекту некому не били даваны, толко подлуг, канонов святых отцов годному, и залецене од его милости отца метрополитм православного киевского маючому чоловеку. А метрополиту после елекцией, сакрою от святейшого патриархи константинопольского утверженому, абыот короля его милости не даваны были, цо жебы вечным правом, в конституцию вписаним, постановлено было, комисаре наши, нашим всего Войска Запорозкого и народу руского именем, упоминатися должны будут. [...]

Феофан Прокопович (1681–1736) – український богослов, письменник, поет, математик, філософ, ректор Київської академії (1710–1716); архієпископ Великоновгородський (1725–1736), Псковсько-Великолуцький та Нарвський (1718–1725). Визначний український діяч епохи Бароко. Різномічність обдарувань, енциклопедичність знань, видатні досягнення в галузі науки, політики, без сумніву дозволяють поставити його в ряд геніїв людства. Праці Ф. Прокоповича стосуються фізики, філософії, математики, астрономії, логіки, наук про державу і право, літератури, поетики, теології.

Драма «Владимир»⁶⁰

ДІЙСТВІЄ 2 ЯВЛЕНІЄ ПЕРВОЄ

Курыяд жрець
Слишіте празнична рога!
День прийде Перуна-бога,
День шумний, бурний, ужасний,
празник громний, велегласний.
Слишіте, рустії люди!
Доми, орудія, труди,
Торги, купля оставіте,
спішно на празник ідіте!

Воли, крови ізбирайте,
толстії жертви давайте!
Он єсть бог молнієлучний,
любить м'яса зіло тучні.
Слишіте празнична рога!
День прийде Перуна-бога,
День шумний, бурний, ужасний,
празник громний, велегласний.

ЯВЛЕНІЄ ВТОРОЄ

Піар з Куроядом
Піар
Курыяде, престани, престани, престани!
Курыяд
Что тако, о Піаре?
Піар
Всує нині страни
Оглашаєш, не будет, не будет днесь
жрома
жертва; не движи людей.
Курыяд
Невіже! Єсть грома
Празник.
Піар
Чесний Жеривол не готов єсть,
Курыяд
Како
Жеривол не готов єсть?
Піар
Не готов єсть всяко.
Курыяд
Ко чему єсть не готов?
Піар
Не готов єсть жерти.
Курыяд
Дадіте ми, о бозі, да аз тако терти
Возмогу кури моя, яко он всеціло
трет воли безмірня! І на сіє діло
Что єсть нужно, молю тя, повіжд.
Піар

Ність удобна
времені, яко вижу.
Курыяд
Річ се неподобна.
Жерти єму ність время? Прелщаєшся,
друже,
і віруєш; аз же ні, но чаю, что уже
Он би хотіл, даби бил празник
непрестанний,
Дивну вещь реку: видіх, когда напитанный
Многими он жертвами лежаше во хладі,
а чрево єго бяше превеликой кладі
Подобное; обаче в ситості толикой
знаменіє бі глада і алчби великой:
Скрежеташе зубами, на мнози без міри
движи уста і гортань. І достойно віри
Слово твоє, Піаре: «Время не імієт».
І во сні жрет Жеривол.
Піар
Се не розумієт
Любимий мой Курыяд Піарева слова!
Ріх «не імаєт времені», видя, не готова
Єго бити.
Курыяд
Мню, зубов не ізостри іли
не іспразни стомаха.
Піар
Ругаєшся; ні ли
Во гріх не вміняєши дерзок сміх творити
з мужа толь велебного! Что ж імієт бити,

⁶⁰ *Історія України: Хрестоматія* / Упоряд. В. М. Литвин; Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. К. : Наукова думка, 2013. 1056 с. URL : <https://history.vn.ua/book/xrestomatia/>

Увіси потом.
Курояд
Почто празника не творить?
Піар
Нині сіє довлієт.
Курояд
То он нас поморить
Гладом,
Піар
Нужда терпіти.
Курояд
Но молю тя, кая
нужда се необична?
Піар
Аз, дрова збирая
На жертву, ходя нині сквозі ліс
пустинний,

і се біжаше скорий, простовлас,
безчинний
Жеривол і, от землі вихром подносимий,
не позна мя при путі, но неударимий
Біг творя, пушчаше вопль в дебрі
необичний,
от всіх же стран пустині страшні і
различні
Отповідаху гласи, і свисти, і кихти.
Курояд
Скорб нікую імієт.
Піар
Сего ради ріх ти,
Яко ність готов жерти.
Курояд
Убо потерпімо,
что се будет. Но се он, се он біжить сімо!

Мелетій Смотрицький (1577–1633) – письменник, церковний і освітній діяч Речі Посполитої, український мовознавець, праці якого вплинули на розвиток східнослов'янських мов. Автор «Граматики слов'янської» (1619), що систематизувала церковнослов'янську мову.

ЕПІТАФІОН

Тута зложив кость в тіле
Муж праведний, ач сміле,
Смерте, береш, що ть дано,
Не озьмеш больш, заслано
Пред тобою до неба,
Где жив, там бив, так треба.

З землі мертвих, з вигнання,
По пелкгримстві, з мешкання
Мізерного, в палаци
Небеснії, по праці,
На розкоші одходить,
В землю живих заводить

Мислі наші. Рукою
Держить квіток, другою
Книгу, там же кадило.

«Так умереть мні мило», –
Мовить до нас. Як к богу
Жертва святих дорогу

Берет. Живот нетрвалий
Значить тот квіт опалий,
Книга чистость сумнення
Кажет міти, збавення
В добрих ділех чекати,
За ним в небо ступати.

Тіло його дол земний
Покриваєт, незмений
Квіток душі у бога.
І нам там же дорога
З його молитв готова
Єст запевне, дость слова.

Лазар Баранович (1620–1693) – поет, проповідник, полеміст, епістолограф, організатор літературного життя, церковний і політичний діяч.

ЧИТАЧУ ЛАСКАВИЙ, ПИЛЬНО ЗВАЖ СІ СПРАВИ ⁶¹

Пробач, що просто я взявся писати,
Перо в звичайне чорнило вмочати;
Якби наваживсь у мозок вмочити,
Надлюдські мав би писання створити,
А що чорнила перу вистачало,
Писати мозком кебети не стало;
Чинив, як люди – всі люди на світі
Папір інкавстом навикли чорнити,
Перо у мозок не пхав із них жоден –

Із того шляху зійти я не годен.
Читай же, прошу, мою ти роботу,
Хоч і нездала, не зменшуй охоту,
Бо, як на мене, твоє я читав би,
Коли б ти взявся і так написав би.
Молись до бога за мене, читачу,
Хай я сі вірші на небі побачу.
За ту молитву дам добру раду:
Свій гріб згадав я, і ти свій згадуй.

Семен Климовський (1705–1785 рр.)– козак Харківського полку, філософ, поет, автор пісні «Їхав козак за Дунай».

ЇХАВ КОЗАК ЗА ДУНАЙ

Їхав козак за Дунай,
Сказав: – Дівчино, прощай!
Ти, конику вороненький,
Неси да гуляй.
Постій, постій, козаче,
Твоя дівчина плаче;
З ким ти мене покидаєш –
Тільки подумай!
– Білих ручок не ламай,
Ясних очок не стирай,
Мене з війни зо славою
К собі дожидай.

– Не хочу я нічого,
Тільки тебе одного,
Ти будь здоров, мій миленький,
А все пропадай!
Свиснув козак на коня
– Зоставайся, молода!
Я приїду, як не згину,
Через три года.
Тебе ж, мила, не забуду,
Поки жив на світі буду.
Коли умру на війні –
Поплач обо мні!

Головатий Антон Андрійович (1744–1798) – був старшиною і писарем нової Запорізької Січі, капітаном російської армії, військовим суддею і отаманом Чорноморського козацького війська.

Ой боже наш, боже, боже милостивий,
Що ми народилися в світі нещасливі.
Служили вірно в полі і на морі,
Та остались убогі, босі й голі;
Старались землю заслужити,
Щоб в вольності нам віку дожити.
Да й дав же гетьман од Дністра до Бугу,
Границя по Бендерську дорогу,
Дністровий і Дніпровий обидва лимани,
В них добувати рибу, справляти каптани.

Прежнюю взяли да й сю одбирають,
А нам дати Тамань обіщають.
Ми б туди пішли, аби б нам сказали,
Аби не загубить козацької слави.
Устань батьку, великий гетьмане!
Будь милостивий, вельможний наш пане!
Устань, Грицьку, промов до нас слово,
Проси цариці, все буде готово:
Дасть грамоту на вічність нам жити,
А ми і їй вірніше будем служити.

⁶¹ *Історія України: Хрестоматія* / Упоряд. В. М. Литвин; Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2013. 1056 с. URL: <https://history.vn.ua/book/xrestomatia/>

Уривок з листа Івана Мазепи з проханням задовольнити клопотання щодо надання царських грамот стосовно утримання Києво-Могилянського колегіуму й організації у ньому навчального процесу (1693 р., червня 15)³⁵

[...] от вашего царского пресветлого величества богомольца ясне в Богу преосвященного господина его милости отца Варлаама Ясинского митрополита киевского галицкого и всеа Малыя Росии, едучи к вам великим государем в царствующий град Москву посланной его всечестный отец Иосаф Кроковский игумен никольский, и ректор и игумен же братський монастырей киевских, сказал мне свое намерение что при врученных ему от преосвященного митрополита духовных делех, и престольной Софейской церкви потребах имеет он до пресветлого ваш [его мо]наршеского престола дон[о]сити особные желания и проше[ния] и покорные челобитья свои о нуждах и потребствах Никольского и Братског[о] монастырей под. началом своим будуч[их] а имянно Никольского монастыря такая есть нужда и проше[ние] первое, что надобно им всечесному отцу игумену и всей братии жалованной вашей царского пресветлого величеств[а] грамоты, на монастырь Пи[вский] далеко ниже Киева, над рекою Днепром стоячей вприсудст [...] их Пустинного монастыря будучий, при котором монастыре обретаются мног[ие] грунта земные, поля сеноко[...] ловли рыбные, и мельницы при которых есть мест [...] городище давно, уже людьми оселенное, и местечко Максимовка, ныне внове за моим гетманским універсалом призыванием на сл[о]боду людей селяющеся, где и перевоз прежде бывал на реке Днепре о чем мо[й] гетманский уневерсал пространнее объявляет, другое их желание милостивого крепосного усердствуя себе от вашего царского пресветлого величества утверждения, дабы они своим монастырем Пустинно Никольским з деревяною и каменною церквами, и к нему належным монастырем Пивским вечно были свободны от присудствия лаври Киево Печерския, под которою сначала во время меньшого числа братии тот их монастырь в послушании обретался; но по времени пришед в достойное чиностроение достался под область митрополитанскую, под которою всегда ему бити достоин; а монастыря Братского такооесть желание и потребство, что надобно им всем братским иноком двух ваших царского пресветлого величества жалованних монаршеских грамот; первой подтвержательной на маетности их, и на грунта, и на все угодыя, на которые и я гетман прикладом прежних гетманов, дал им есмь уневерсал; а другой обновительной на содержание школ давно при том монастыре основание свое имеющих и на свободное в них подование и правление вызволенных наук; в которых нуждах он преждеречешший игумен и ректор всею обоих тех монастырей з братиею просил и меня об нем

³⁵ Листи І.Мазепи. Т. 2: 1691–1700. Київ, 2010. С. 396–398.

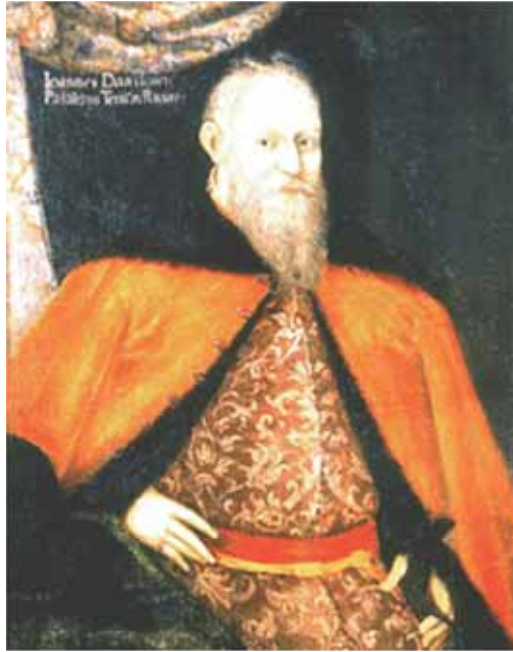
причинного к вам великим государем челобитья, и я гетман верный вашего царского пресветлого величества подданный узнавая быти подоболетное его ігумена з братиею обоих монастырей прошение уподаю к пресветлому ваших монаршескому престолу моля покорственно, дабы ви великие государи вашецарское пресветлое величество, обикновенною своею пре милосердною милостию их пожаловали, изволили повелети такие, какие выше помянуто дати им милостивые свои монаршеские жалованные грамоты, а особно нашколи, и на мирное и свободное, в них, детей российских жителей, и всяких православной веры ревнителей (в науках молодость свою упражнятиусердствующих), учение; в котором деле может вам великим государем вящее всегда расти примножение монаршеской славы, ибо яко же все окресные христианские монархи таковые училища, любят, и всякое им своедают сохранение, и вспомогательство ради того дабы их всякого чина подданные в совершеннии превосходили разум, что и у иноверцов и в государствах отступнических, за великую пожиточную вещь почитается; такозело церквам Божиим благолепно, и превисокому вашему монаршескому имяни преславно будет, когда и в вашей царского пресветлого величествабогохранимой державе, в том исконно начальном Российского царствия столицы истинной вашей монаршеской отчине, богоспасаемом, граде Киеве, те вольные философические и феологические науки, имети будут своедействительное правление [...]

З указу Петра I про встановлення цензури над друкованими церковними книгами в Україні (1720 р.)³⁶

[...] А и оные церковные старые книги, для совершенного согласия с великороссийскими, с такими же церковными книгами сравнивать прежде печати, с теми великороссийскими печатями, дабы никакой розни и особою наречия в нем не было. А других никаких книг, ни прежних, ни новых изданий, не объявляя об оных в духовной коллегии, и не взяв от оной позволения, в тех монастырях не печатать, дабы не могло в таких книгах никакой в церкви восточной противности и с великороссийской печатью несогласия произойти.

³⁶ Історія української культури: Збірник матеріалів і документів. Київ, 2000. С. 141.

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

Буський староста Іван Данилович
Портрет роботи Федора Сеньковича, 1620-ті рр.

Портрет Невідомого у червоній шубі. 1630-ті роки. Автор невідомий

АРХІТЕКТУРА. ХРАМОВЕ ЗОДЧЕСТВО

Єзуїтський костел Петра і Павла у Львові (1610–1630). Архітектор Джакомо Бріані. Перша пам'ятка барочної архітектури у Львові

КОЗАЦЬКЕ БАРОКО

Миколаївська соборна церква в Ніжині (1650-ті рр.). Храм побудований на кошти братів Василя та Івана Золотаренків.

Козацьке Бароко
Покровський собор у Харкові (1689). Архітектор невідомий

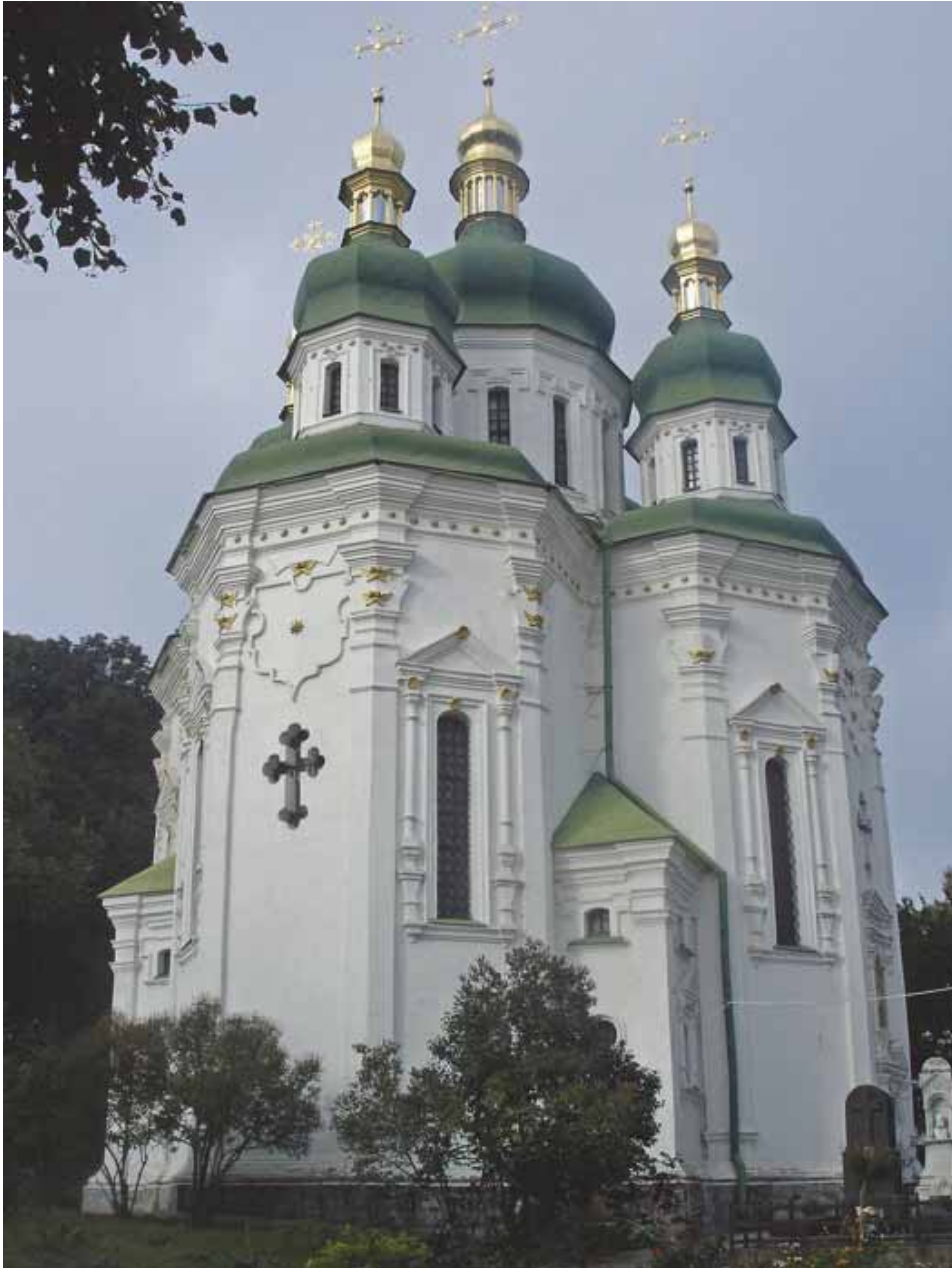
Козацьке Бароко
Катерининська церква
(козацький кафедральний собор святої великомучениці Катерини) (1715)
Зведена на кошти козаків, братів Лизогубів (Якова та Семена)

Козацьке Бароко

Троїцький собор у Новомосковську (1772–1781) Архітектор – народний майстер Яким Погребняк. Споруджено із дерева без жодного залізного цвяха

СТАРШИНСЬКЕ БАРОКО

Видубицький монастир. **Георгіївський собор** (1696–1707), збудований стародубським полковником М. Миклашевським

Воскресенська церква. Суми (1702). Зведена коштом перших сумських полковників Герасима та Андрія Кондратьєвих

ГЕТЬМАНСЬКЕ БАРОКО

Софійський собор (Київ).

Нова реконструкція Софійського собору почалася після 1686 р. при підтримці гетьмана І. Мазепи та митрополита Гедеона Святополк-Четвертинського. Основні роботи було завершено до 1695 р.

Свято-Троїцький собор у Чернігові (1679 – 1695). Закладений Лазарем Барановичем за проектом і керівництвом архітектора Іоанна Баптисти. Збудований коштом гетьмана України Івана Мазепи

Хрестовоздвиженський собор. Полтава.
(1689–1709)

Зведення головного храму обителі велося коштом декількох полтавських полковників, у тому числі Генерального судді В. Л. Кочубея та його сина, полтавського полковника В. В. Кочубея, та двох українських гетьманів – І. Самойловича й І. Мазепи

**Вознесенський собор Вознесенського монастиря (1695–1700),
збудований І. Мазепою. Переяслав-Хмельницький**

Дзвіниця Софійського собору (1699–1706).
Побудована на кошти гетьмана Івана Мазепи. Перебудована у 1744–
1748 рр. за проєктом Йоганна Шеделя

Фрагмент декору Дзвіниці в Софійському
соборі Києва

**Чернігівський колегіум (1700–1702), збудований за ініціативою гетьмана
Лівобережної України І Мазепи**

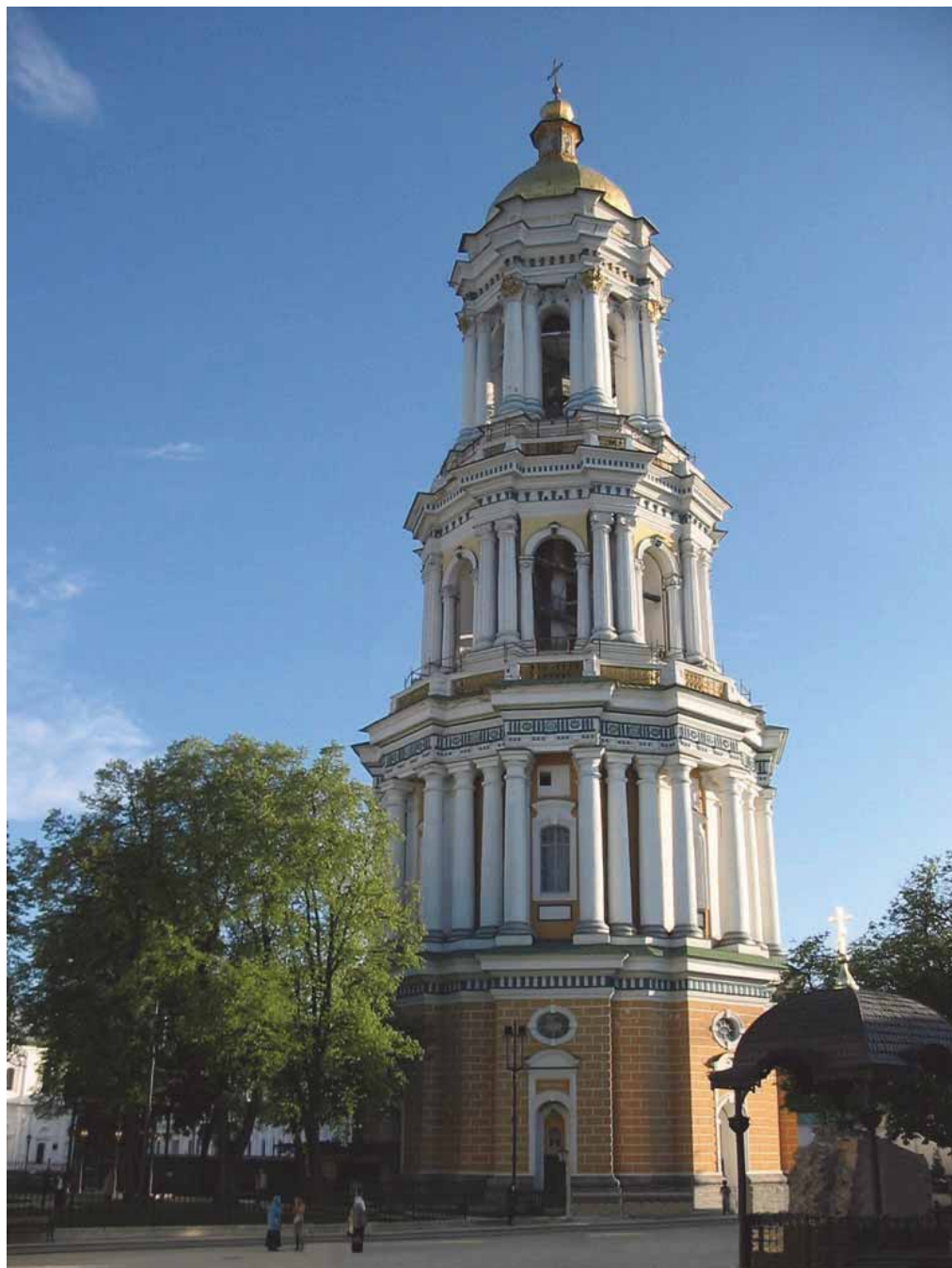
Дзвіниця Видубицького монастиря у Києві (1727–1733), збудована гетьманом України Д. Апостолом

Кирилівська церква в Києві XII ст: барокові фронтони, оздоблені ліпленим рослинним орнаментом та бані збудовано у XVIII ст. Архітектор І. Г. Григорович-Барський

Під патронатом гетьмана Івана Мазепи, за ігуменів Інокентія (Монастирського), 1681–1697 рр., Дмитрія (Ростовського (Туптала), 1697 р., та інших, у церкві провадилися значні будівельні роботи

МОНАСТИРСЬКЕ БАРОКО

Велика лаврська дзвіниця (або просто **Велика дзвіниця**) (1731–1745), найвища дзвіниця Києво-Печерської лаври, одна із найвищих будівель Києва. Споруджена за проектом архітектора Йогана Готфріда Шеделя

Брама в Софійському соборі в Києві(1746), збудована митрополитом Київським і Галицьким Рафаїлом Заборовським (ймовірно, архітектор Й. Г. Шедель)

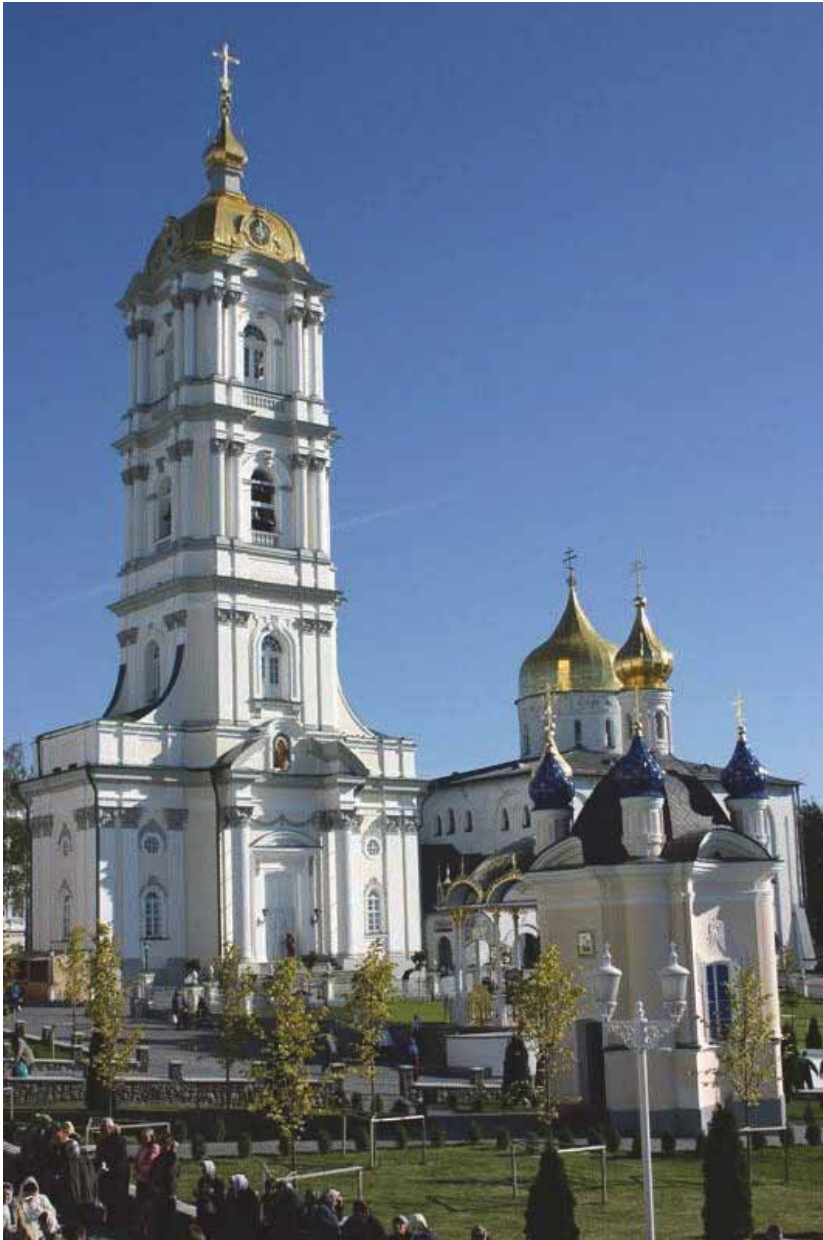
ЗАХІДНЕ УКРАЇНСЬКЕ (ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКЕ) БАРОКО

Собор св. Юра на пагорбі в південно-західній частині Львова (1744–1762).
Проект Б. Меретина

Іван Георгій Пінзель, «Святий Юрій-Зміборець». Собор святого Юра, Львів

Успенський собор Почаївської лаври (1783)

Основні проєктні пропозиції належать архітектору Г. Гофману,
спорудженням храму керував архітектор П. Полейовський

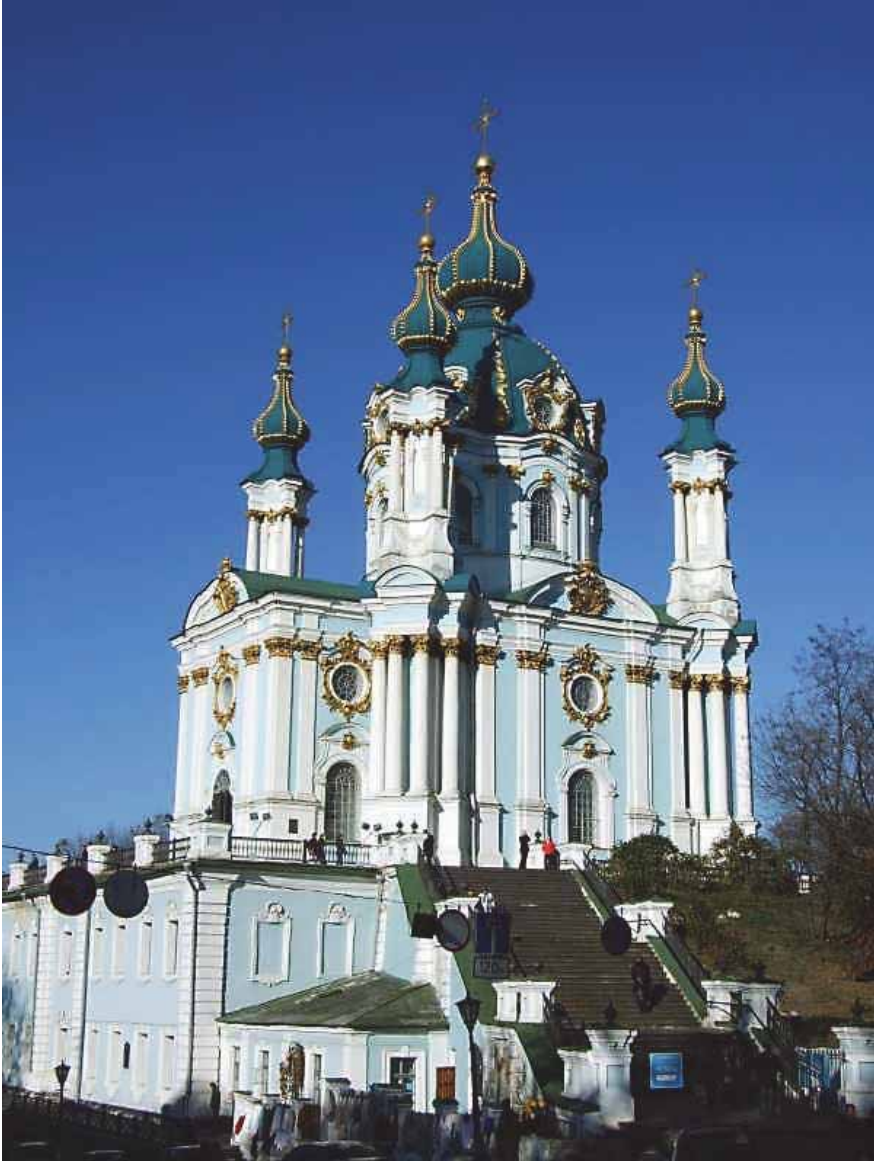
Домініканський костел у Львові (1749–1764). Побудований за проектом Яна де Вітте майстром Мартіном Урбанніком

**Церква Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії,
Домініканський костел (1749–1779)
Архітектор – Август Мощинський**

ПІЗНЄ БАРОКО

Пізнє Бароко, початок 1740–кінець 1770-х років – перехід від Бароко до класицизму, який характеризується поступовою втратою рис Бароко і проявом класичних ознак, що пояснюється передусім зовнішніми впливами.

Церква святого Андрія Первозванного в Києві. (1747–1753). Архітектор В. Растреллі, будівничий І. Мічурін

Інтер'єр Андріївської церкви

**Маріїнський царський палац (1750–1755), Київ.
Проект архітектора В. Растреллі**

Зала Маріїнського палацу

Інтер'єр Маріїнського палацу

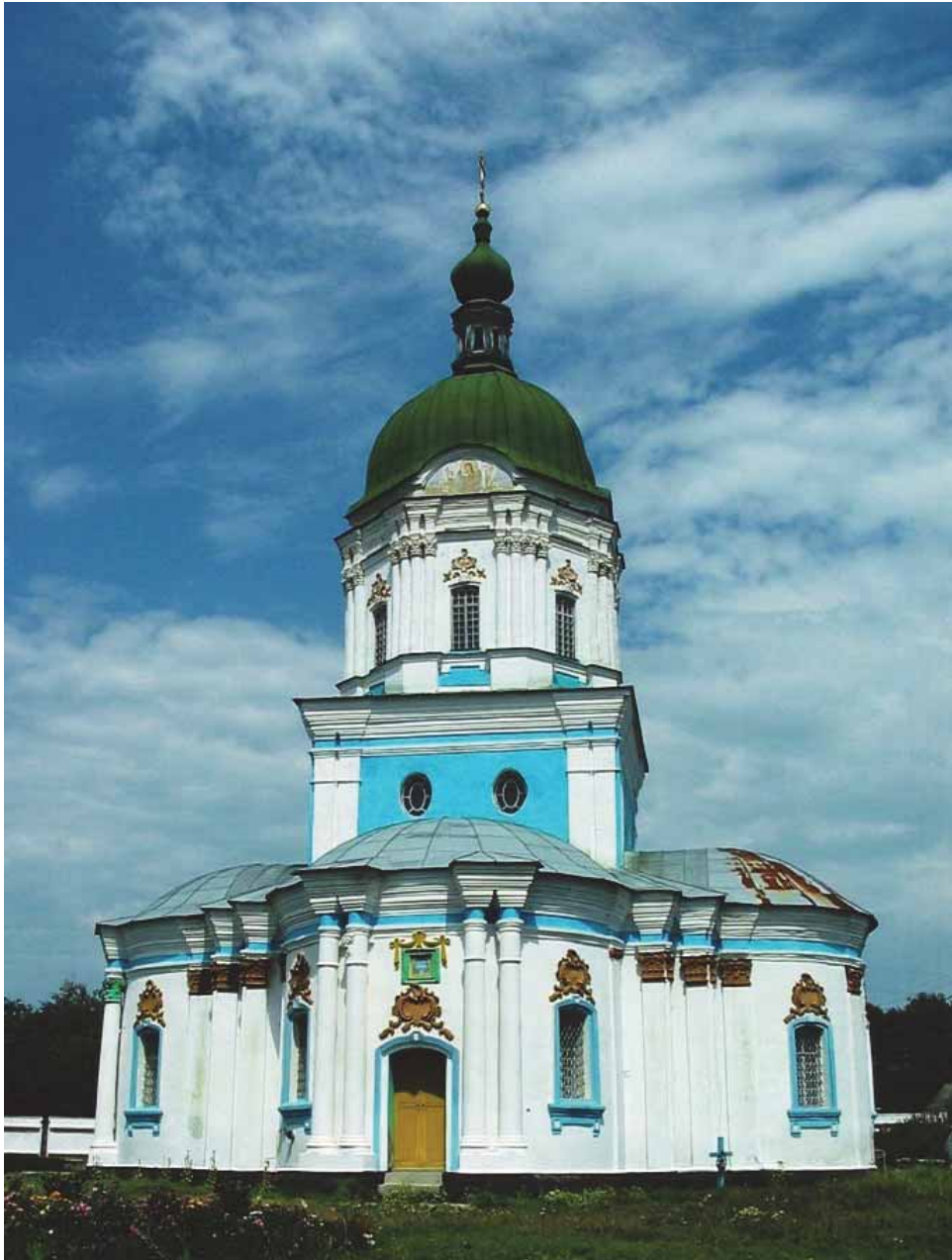
Інтер'єр Маріїнського палацу

Церква Антонія і Феодосія (1756–1758) Васильків. Архітектор С. Ковнір

Трьохсвятительська церква в селі Лемеші Козелецького району (звідки родом гетьман К. Розумовський) Чернігівської області. (1761).
Архітектор І. Григорович-Барський

Троїцька церква (Диканька) (1780), побудована у стилі пізнього Бароко, хрещата за планом (архітектор невідомий)

СВІТСЬКЕ БАРОКО

Будинок чернігівської полкової канцелярії(1690-ті роки).
Збудований з ініціативи чернігівського полковника Якова Лизогуба

**Будинок митрополита на території Софійського собору (1722–1758) Київ.
Архітектори Й. Шедель, С. Антонов**

СКУЛЬПТУРА

Колишній Домініканський костел, Жовква.
Надгробок роботи Андреаса Шлютера

Іван Георгій Пінзель, «Жертвоприношення Авраама», золочене дерево, вівтар костелу Всіх Святих, Годовиця, Львівська область

Епітафія родини Боїмів, Львів

Іван Георгій Пінзель, «Добрий пастир», з колишнього костелу в Городенці

ІКОНОПИС ДОБИ БАРОКО

Невідомий художник. Покрова Богородиці з села Дашки на Київщині із зображенням гетьмана України Богдана Хмельницького та архієпископа Лазаря Барановича. Темпера. Друга половина XVIIст.

Ікона «Воздвиження Чесного Хреста». Фрагмент із зображенням співаків-козаків та бурсаків Київського колегіуму. Кінець XVII ст.

Невідомий художник. Богоматір на чолі святих непорочних дів. Фрагмент розпису притвору Троїцької надбрамної церкви Святоуспенської Печерської лаври в Києві. XVIII ст.

І. Руткович. Архангел Михаїл із Жовківського іконостасу,
Національний музей у Львові

І. Руткович Архангел Гавриїл, (1697–1699), Національний музей у Львові

Й. Кондзелевич. Богоматір Одигірія

Й. Кондзелевич. Спас Вседержитель

ЖИВОПИС. МИСТЕЦТВО ГРАВЮРИ

Портретний живопис

Невідомий художник. Портрет знатного товариша Війська Запорозького Василя Гамалії. Олія. Середина XVIII ст.

Невідомий художник. **Портрет Дмитра Вишневецького (Байди).**
Олія. XVIII ст.

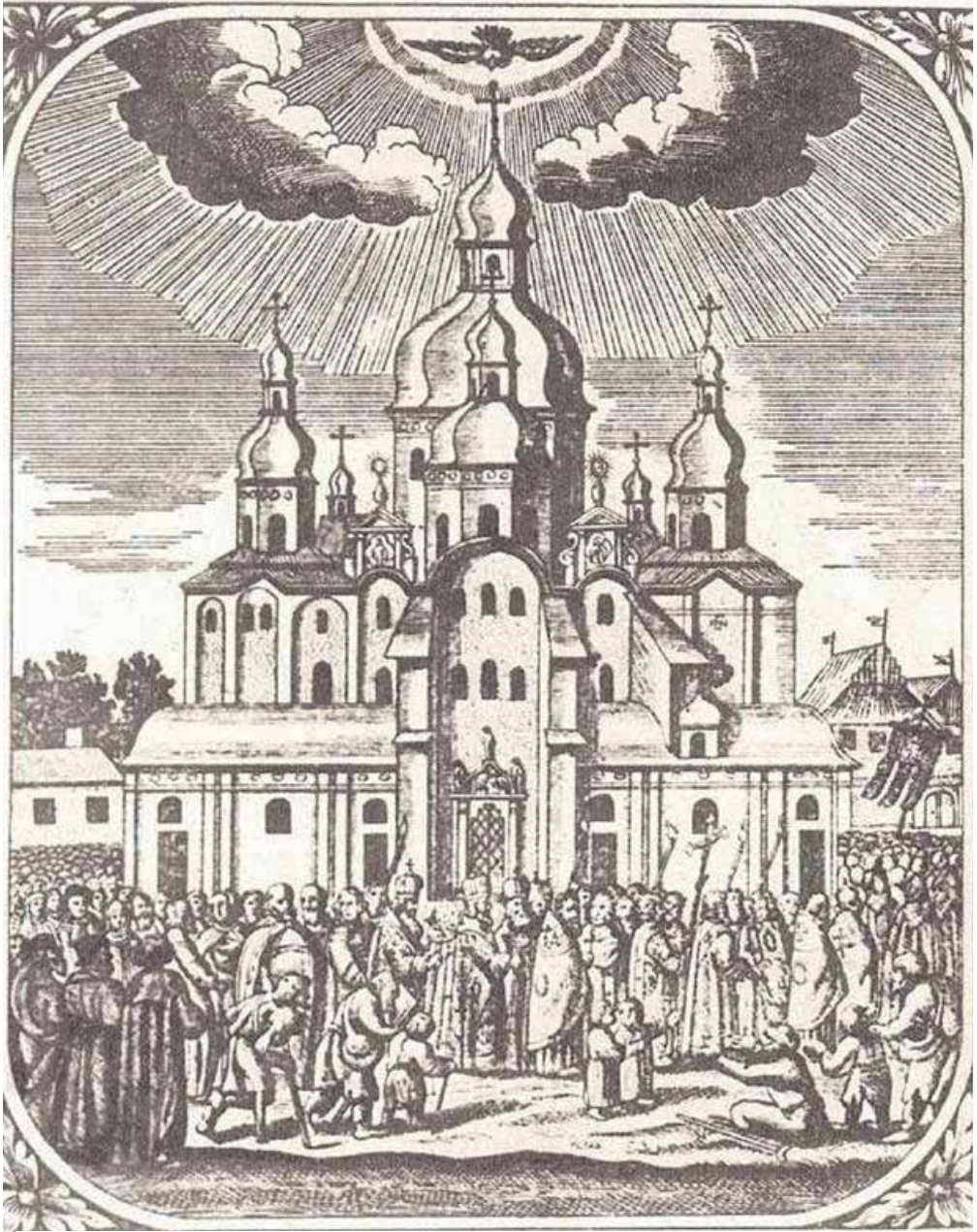
Портрет Переяславського полковника Семена Сулими.
Невідомий художник. Перша половина XVIIIст.

Народна картина

Козак Мамай. Народна картина. Олія. XVIII ст.

Мистецтво гравюри

Сторінка Печерського патерика Л. Тарасевич. 1702 р.

Титул «Євангелія». Гравюра на міді Д. Галяховського. 1707 р.

Титул книги «Ліотропіон», виданої І. Максимовичем.
Чернігів. Гравюра на металі. 1714 р.

Титульна сторінка літопису Самійла Величка «Сказання про війну козацьку з поляками, що через Зіновія Богдана Хмельницького, гетьмана військ запорозьких, вісім літ точилася, а близько дванадцяти літ тяглася з іншими державами у поляків...», 1720 р. Взірець шрифтового орнаментального композиційного та колірною вирішення оформлення сторінки, що у поєднанні з урочисто-велемовним стилем назви творить характерний для доби бароковий ансамбль.

Барокове оформлення календаря. Гравюра на дереві. XVIII ст.

МУЗИКА ДОБИ БАРОКО

1. Бистренькі річечки
2. Ой ти, пташко жовтобоко - музика і слова Г. Сковороди
3. Сюїта з рукописної збірки XVII ст.
4. Ой біда, біда мні, чайці-небозі
5. А у полі річка
6. Дума («Всі покою щиро прагнуть») – слова і музика І. Мазепи
7. Твір № 28 з рукописної збірки XVII ст.
8. Ганнусенько, кохана
9. Ой перестань, мій наймильший, до мене ходити
10. Два брати милі сіно косили
11. Твір №33 з рукописної збірки XVII ст.
12. Сизий голубоньку
13. Занежайте мене
14. Нещасная доля без милого жити
15. Пийте, браття, попейте

Українське бароко³⁷

16. Козацькі пісні та думи³⁸

Приклади партесного концерту доби Бароко (одночастинного багатоголосого хорового твору віртуозного характеру)

Семен Пекалицький

Херувимська пісня³⁹

Микола Дилецький⁴⁰

1. Хваліте Ім'я Господнє
2. Єдинородний Сине. Мала ектенія
3. Херувимська пісня, з Чотириголосної Літургії
4. Іже образу Твоєму
5. Аллилуя (літургія «Реквіяльна»)

³⁷ Режим доступу: <http://music.i.ua/user/3282631/29860/>

³⁸ Режим доступу: <http://music.i.ua/user/3282631/28627/>

³⁹ Українські композитори. Режим доступу : <http://www.parafia.org.ua/person/pekalyskyj-semen/alisten/> ()

⁴⁰ Українські композитори. Режим доступу : <http://www.parafia.org.ua/person/dyletskyj-mykola/alisten/>

Сторінка «Музикальної грамоти» М. Дилецького

Максим Березовський ⁴¹

1. Не отвержи мене во врем'я старости
2. Твориай ангели Своя духи
3. В пам'ять вічную
4. Милість миру
5. Достойно є

⁴¹ Українські композитори. Режим доступу : <http://www.parafia.org.ua/person/berezovskyj-maksym/alisten/>

а

б

Рукописи М. Березовського:

а) «Обідня»

б) концерт «Не отвержи мене во время старости»

Артем Ведель ⁴²

1. Доколі, Господи, забудеш м'я (концерт №24)
2. Херувимська пісня (з Літургії №1)
3. В молитвах Неусипающую (концерт №1)
4. На ріках Вавилонських (концерт №1)
5. Днесь Владика тварі (концерт №2)

Дмитро Бортнянський ⁴³

1. Херувимська пісня №3
2. Под Твою милість
3. Воспойте Господеві (концерт №1)
4. Хай воскресне Бог
5. Антифон 2

⁴² Українські композитори Режим доступу : <http://www.parafia.org.ua/person/vedel-artem/alisten/>

⁴³ Українські композитори. Режим доступу : <http://www.parafia.org.ua/person/bortnyanskyj-dmytro/alisten/>

ТЕАТР

Український вертеп XVIII ст.

Вертепна лялька Козака

АРХІТЕКТУРА

Класичний стиль

Палацовий ансамбль Качанівки (національного історико-культурного заповідника) (Качанівка, Чернігівська обл. 1770-ті рр.)

Інтер'єр палацу

Палац Потоцьких (Тульчин, Поділля. 1781–1785).
Архітектор Жозеф Лакруа

Інтер'єр Палацу Потоцьких

РОЗДІЛ 4. УКРАЇНЬСКА КУЛЬТУРА ХІХ ст.

Розвиток української культури у ХІХ ст. зумовлений тим, що українські землі перебували в складі двох імперій – Російської та Австрійської (після 1867 р. – Австро-Угорської). Обидві держави були багатонаціональними, обидві проводили загарбницьку колонізаторську політику, підтримували антиукраїнські сили, асиміляційні тенденції у середовищі самого українства. Монархії гальмували суспільно-економічний розвиток України, прирікали її народ на зубожіння та неосвіченість, феодалний гніт поєднувався із національними утисками.

У підросійській Україні з кінця ХVІІІ–початку ХІХ ст. розгортається рух українського національно-культурного відродження, який тісно пов'язаний із розвитком і проникненням в Україну ідей романтизму і слов'янської єдності, що відобразилося у творах прогресивних українських інтелігентів середини ХІХ ст. – Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова та ін. Для другої половини ХІХ ст. тут був характерним розвиток громадівського руху: першу Громаду – українське культурно-освітнє товариство було створено у 1859 р. в Петербурзі, а згодом – у Києві як чинник національного відродження.

У 1847–1849 рр. Австрійську імперію охопили загальноєвропейські революційні події, що сприяли піднесенню національно-визвольного руху. Українці брали активну участь у революційній боротьбі разом із чехами, словаками, поляками, угорцями та іншими народами. Імперський уряд змушений був провести низку соціально-економічних та політичних реформ, внаслідок яких Австрійська імперія поступово перетворювалася на буржуазну монархію, у якій національні території, зокрема українські, отримали певні преференції в освіті та культурі. Але Львівський університет (1667) мав польсько-німецьке спрямування.

Зі скасуванням у 1861 р. кріпосного права у Російській імперії були здійснені перші кроки на шляху до заміни станової школи, що пов'язане з освітньою діяльністю земств та інших громадських організацій. Ще до реформи на території України функціонували два навчальних округи, центрами яких були Харківський (1805) та Київський (1834) університети. Навколо університетів гуртувалися діячі освіти, науки і культури, які формували засади української національної духовності: П. Гулак-Артемовський, Г. Квітка-Основ'яненко, М. Костомаров, М. Максимович, І. Срезневський. Тут видавалися перші періодичні альманахи національно-культурної спрямованості: «Украинский вестник» (1816–1819), «Харьковский Демокрит» (1816), «Харьковские известия» (1817–1824), «Украинский альманах» (1834), «Молодик» (1843–1844).

Тогочасна українська інтелігенція намагалася «з'єднатися з народом» шляхом збирання пам'яток народної творчості, укладанням збірок народних пісень і дум (М. Цертелєв, М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич, М. Максимович, І. Срезневський, В. Лукашевич, П. Куліш та ін.). Вийшли друком перші наукові праці з історії України – «История Малой России» М. Бантиш-Каменського (1822) та «История Малороссии» М. Маркевича (1842–1843).

Національне відродження мало характер суто культурницький; уся робота здійснювалася у напрямі сприйняття та засвоєння багатств, які народ створив протягом минулих віків. Прикладом слугує діяльність у Львові «Руської трійці» (1833–1837). Назва походить від кількості керівного складу засновників (М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький). Видані «Руською трійцею» україномовні літературно-наукові альманахи «Русалка Дністровая» (Будапешт, 1836–1837) і «Вінок русинам на обжинки» (Відень, 1846–1847) були пройняті антимонархічними, антикріпосницькими та національно-визвольними ідеями. «Руська трійця» підтримувала тісні зв'язки з політичними та культурними діячами Росії, Чехії, Словаччини, Сербії та інших країн.

Першою напівлегальною організацією національно-визвольного характеру з яскравим культурницьким забарвленням було Кирило-Мефодіївське братство, засноване у Києві 1845 року. Очолили його М. Гулак і М. Костомаров; пізніше до них приєднався Т. Шевченко. Справу національного та соціального визволення братчики розуміли як справу інтернаціональну, прагнули створити об'єднання усіх слов'ян, у якому кожен народ міг би мати власну державу і розвивати свою культуру. Програма товариства була викладена в маніфесті «Закон Божий, або Книга буття українського народу», де були сформульовані принципи рівності, свободи, релігійної толерантності; головні завдання – ліквідація кріпацтва та абсолютизму. Братство не встигло здійснити своїх намірів – у 1847 р. організаторів було заарештовано і покарано засланням.

Т. Шевченко належав до радикально-революційного напрямку братства. У полум'яній поезії він закладав засади розвитку нової національної патріотичної культури. Т. Шевченко пропагував ідеї соціального та національного визволення, братерства народів, втілював у своїй творчості головні риси народного етичного та естетичного ідеалу, завершив процес перетворення народної розмовної української мови на мову літературну, здатну відобразити найбільш потаємні відтінки думок і почуттів. Будучи талановитим живописцем, Т. Шевченко переніс живописну образність і до словесної творчості. Втілюючи вповні у своїх творах національні риси, він піднявся до рівня загальнолюдських велетнів, які відкривали світові нове та раніше невідоме обличчя українства.

Джерелом української художньої культури XIX ст. залишався фольклор. Він надихав українських композиторів. Йдеться про видатного українського композитора С. Гулака-Артемовського, автора класичної опери «Запорожець за Дунаєм». У Східній Галичині на українському фольклорі сформувався як композитор М. Вербицький – автор багатьох симфоній і музики до пісні «Ще не вмерла Україна», яка стала гімном борців за національне визволення України. Розвивалося у першій половині XIX ст. і театральне мистецтво. Художніми керівниками театральних труп були І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко.

Головними ідейно-стильовими напрямками художньої культури першої половини XIX ст. були Класицизм і Романтизм. Перший домінував у просторово-пластичних мистецтвах (архітектурі та скульптурі), другий – у просторово-візуальних (живописі та графіці). Отже, українська культура того часу характеризувалася зростанням етнічного самоусвідомлення, визріванням і поглибленням національного характеру. Вогнища національно-культурного відродження, які спорадично спалахували в різних регіонах України, створювали передумови для єдиного загальноукраїнського культурного руху другої половини XIX ст.

Зрушення у суспільно-економічному розвитку та політичному устрої, які відбувалися в другій половині XIX ст. у Російській та Австрійській імперіях, глибоко вплинули на культурне життя українського народу. Відбувається культурне єднання обох розірваних політично частин України – Західної та Східної. Національне відродження досягло значних успіхів, українська культура стає цілісною саморегульованою системою. Розвиток нації характеризується створенням неповторних національних форм культурної творчості в усіх галузях художньої культури. Розквітає українська література, репрезентована низкою талановитих письменників, відбувається становлення професійного театру, виникає українська музична класика, реалістичний живопис. Внутрішня єдність культури спостерігається в усіх регіонах, населених українцями.

У 1861–1862 рр. за редакцією М. Костомарова і В. Білозерського у Петербурзі виходить літературно-науковий журнал місцевої Громади – «Основа». Його автори зосередилися на питаннях захисту та пропаганди українського слова.

Українська інтелігенція убачала можливість пропаганди своїх ідей за допомогою народної освіти. У 1859 р. у Києві та інших містах створювалися недільні школи, які призначалися для ремісничої молоді, міщанства, загалом для неписьменних, а навчання відбувалося у будинках шкіл, гімназій, вищих навчальних закладів. Учителями були здебільшого студенти та гімназисти старших класів. Тоді було видано низку підручників для початкового навчання, зокрема «Букварь южнорусский» Т. Шевченка, «Грамматка» П. Куліша, «Щотниця» О. Кониського.

8 листопада 1868 р. у Львові відбулися установчі збори громадської організації «Просвіта», яка за короткий час набула у західноукраїнських землях статусу національного центру розвитку освіти, культури, економічної та соціальної взаємодопомоги.

У 1863 р. міністр внутрішніх справ П. Валуєв спеціальним циркуляром заборонив видання підручників, наукової, науково-популярної та релігійної літератури українською мовою. Припинилося видання «Основи». Громадівський рух став менш численним, але його осередки виникли в Одесі, Чернігові, Полтаві. Під впливом М. Драгоманова частина місцевих громад стала на радикальні позиції боротьби за національну ідею.

Імператор Олександр II у травні 1876 р. підписав указ, який забороняв друкувати українською мовою всі оригінальні твори та переклади (за винятком історичних документів і белетристики), оприлюднювати театральні вистави, читати лекції, увозити видання з-за кордону. Було припинено видання «Киевского телеграфа», навколо якого гуртувалися громадівці.

Друга половина XIX ст. була періодом піднесення української науки. Наукова праця розвивалася при університетах і наукових товариствах, українознавство мало видатних представників, серед яких в археології й етнографії визначне місце посідав В. Антонович, в історії – М. Костомаров, М. Грушевський, Д. Багалій, в антропології – Ф. Вовк, в етнології – М. Драгоманов, у мовознавстві – О. Потебня, П. Житецький, у літературознавстві – В. Петров, Я. Дашкевич, у статистиці – О. Русов. На літературному полі з'явилося чимало нових талантів, зокрема П. Мирний, І. Нечуй-Левицький, Б. Грінченко, М. Коцюбинський, А. Кримський, В. Самійленко, Л. Українка, О. Кобилянська, Ю. Федькович, І. Франко та інші.

Друга половина XIX ст. – доба становлення класичної української музики і театру. У цей час створюють свої шедеври М. Лисенко, К. Стеценко, М. Аркас, Л. Ревуцький, О. Кошиць, А. Вахнянин. Початок українських театральних вистав у Галичині датують 1848 р., а першим національним професійним колективом була трупа О. Бачинського (Львів, 1864). Письменник і фольклорист Г. Хоткевич на Гуцульщині і Буковині створив перші народні театри.

У підросійській Україні після скасування заборони українських вистав розквітає театр, у якому засяяли імена М. Кропивницького, М. Заньковецької, М. Садовського, Л. Саксаганського, І. Карпенка-Карого, М. Старицького. Театр був надзвичайно важливим національно-культурним осередком, який мав змогу впливати на маси, навчати їх рідній мові, нагадувати про історичні традиції, виховувати пошану до української культури.

Серед архітектурних шедеврів XIX ст. визначне місце посідає оперний театр у Києві (1897–1901, архітектор В. Шретер). У 1862–1882 р. у Києві під

керівництвом архітектора О. Беретті споруджено Володимирський собор, розписи інтер'єру якого виконали В. Васнецов, М. Нестеров, М. Врубель, М. Пимоненко та інші митці. Видатними архітекторами були В. Кричевський, П. Альошин; скульпторами – В. Демут-Малиновський, П. Альошин, І. Мартос, а на Галичині – М. Парашук і А. Попель.

Чільне місце в українському живописі першої половини XIX ст. посідає Т. Шевченко. У 1860 р. Рада Академії мистецтв Росії присвоїла йому звання академіка з графіки. Живопис другої половини XIX ст. був представлений чудовими творами С. Васильківського, А. Куїнджі, М. Мурашка, К. Олександровича, М. Пимоненка, І. Рєпіна, М. Самокиша, М. Ярошенка, а на Галичині – І. Труша. Із 1875 р. у Києві розпочала свою діяльність малювальна школа, заснована М. Мурашком, учнями якої були відомі згодом митці живопису М. Врубель, І. Іжакевич, С. Костенко, Ф. Красицький, К. Малевич, М. Пимоненко, В. Серов.

Отже, у другій половині XIX ст. в Україні не лише сформувалася національна культура, спільна для її Сходу і Заходу, а й виник особливий тип митця, діяча української культури, який характеризувався тісним зв'язком із народним життям.

Із проекту заснування Харківського університету, представленого В. Н. Каразіним (1802 р., серпня 29)⁴⁴

§ 1. Університет належатиме до числа вищих училищ в імперії, призначених для готування юнацтва до громадських державних посад, шляхом пізнання властивостей кожної.

§ 2. На цій підставі в Харківському університеті викладатимуться всі науки, які відкривають шлях до достойного посідання місць у різних званнях громадянина і вірнопідданого; як звання або спосіб служіння государю і державі між собою різні, так і науки, що викладатимуться, будуть поділені між окремими класами, які дістануть назву відділів університету.

§ 3. Таких відділів у Харківському університеті має бути дев'ять, які відкриваються не відразу; але з часом, в міру того, як засоби на утримання університету збільшуються, і підготовлені будуть наставники та студенти.

§ 4. Наукам, властивим особливо кожному званню, повинні передувати науки, пристойні кожному добре вихованому громадянину. Вони підготовлять його розум до інших знань, що повинні вже становити ту галузь, якій він себе посвятить. Знання мов, найпаче розуміння природи, знання математики, фізики, історії, географії – про науки такого роду молода людина повинна вже мати загальні знання, перше ніж вона приступає до наук,

⁴⁴ Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т. Т. I: 3 найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. Київ, 1959. С. 683–684

потрібних особливо в цивільній чи військовій службі. Таким чином першим відділом університету буде відділ загальних знань, який і відкриється першим, тобто не пізніше вересня 1803 року. [...]

§ 24. Харківський університет може приймати в студенти шляхом екзаменів учнів з губернських народних училищ — Харківського, Курського, Орловського, Воронежського, Новоросійського, Полтавського та Чернігівського, таким способом він може впливати на освіту і користь всього південного краю Росії.

Указ про заснування в Києві університету (1833 р., листопада 8)⁴⁵

Обращая непрерывное внимание Наше на успехи общего, истинно народного воспитания в Государстве, признали Мы за благо, по переводе Волынского Лицея из Кременца в Киев, преобразовать оный в высшее учебное заведение, с надлежащим распространением и на твердых основаниях, преимущественно для жителей Киевской, Волынской и Подольской губернии, коих наследственное усердие в пользу просвещения упрочило и на будущие Бремена благосостояние учебных заведений того края. Таким образом, избрав город Киев, с давних лет к учреждению Университета предназначенный, равно драгоценный для всей России, некогда колыбель Святой Бери наших предков и, вместе с сим, первый свидетель гражданской их самобытности, Мы повелели учредить в оном Университет под. особым покровительством и в память Великого Просветителя Богом врученной Нам странн, на следующих началах:

1. В Киеве открываемый Университет наименовать Императорским Университетом Св. Владимира.

2. Университет сей составит из двух факультетов: Философского и Юридического. Учреждение в оном Факультете Медицинского предоставляем Мы, в последствии, собственному Нашему усмотрению.

3. Университету Св. Владимира присваиваются все доходи с фондушей и капиталов, пожертвованных дворянством Волинской, Подольской и Киевской губерний для Волинского Лицея, кой и имеют составлять впредьнеприкосновенную сего Университета собственность. Сверх того, на содержание Университета Св. Владимира и на возведение зданий ображаются все источники и сумми, подробно исчисленные в учрежденном нами сего числа докладе Управляющего Министерством Народного Просвещения. Засим недостающую на содержание Университета сумму пополнять из Государственного Казначейства.

⁴⁵ З іменем Святого Володимира: Київський університет в документах, матеріалах та спогадах сучасників. Київ, 1991. С. 63–64.

4. Министерство Народного Просвещения имеет, под непосредственным руководством Нашим, начертать нынче же Устав и штат Университета Св. Владимира и поднести оные на Наше утверждение. [...]

**Розпорядження попечителя Київського учбового округу ректору
Київського університету про встановлення таємного нагляду за
викладанням
(1834 р., листопада 30) ⁴⁶**

Беручи до уваги умови тутешнього краю, я вважаю потрібним запропонувати вашому високородію доповісти негайно до мого відома про такі обставини:

1. Коли б в лекції панів викладачів університету міг вкратись хибний напрям, протидіючий вірі, моральності, покірності властям і викликання любові до якоїсь вітчизни, відділеної перекрученими думками від спільної улюбленої вітчизни, для цього я покладаю на вас ретельний, але таємний нагляд за викладанням університетських лекцій.

2. Коли б на нарадах університетських присутствених місць міг вкратись дух непокори властям і протидія планам уряду.

3. Коли б ви з свого боку помітили особисті недозволені вчинки членів університету або зв'язки їх з людьми неблагодійними чи підозрілими.

4. Про всі наради університетських присутствених місць, які мають в собі явне або приховане політичне питання, як по університету, так і по училищах округу, попередньо пропозиції про те на обговорення зазначених присутствених місць я вас прошу доводити про це до мого відома.

5. Про всі виявлені розбіжності і протидії в училищах округу, як-то, між начальством училищ і вчителями, між директором та інспектором й інше.

6. Про всі ті випадки, які хоч і не згадуються в цій пропозиції, але які, з міркувань умов краю, здавалися б вам досить важливими і заслуговуючими на особливу увагу.

На останні три пункти цієї пропозиції я прошу ваше високородіє звернути одночасно увагу синдика університету, щоб і він з свого боку мав ретельний щодо виконання цих трьох пунктів нагляд і доповідав вам про все, що визнає цього заслуговуючим.

Ваші в цій пропозиції зв'язки зі мною, зважаючи на важливість справи, можуть бути усні і письмові, а іноді тільки в пред'явленні одержаних паперів, але, в усякому разі, все листування щодо виконання цього, після вступу на ректорську посаду іншої особи, їй не передається, а надходить, за особливим описом, в мою канцелярію.

⁴⁶ Історія української культури: Збірник матеріалів і документів. Київ, 2000. С. 166–167.

Статут Кирило-Мефодіївського товариства (1845–грудень 1846 р.)⁴⁷

Главные идеи:

1. Принимаем, что духовное и политическое соединение славян есть истинное их назначение, к которому они должны стремиться.

2. Принимаем, что при соединении каждое славянское племя должно иметь свою самостоятельность, а такими племенами признаем: южно-руссос, северно-руссос с белоруссами, поляков, чехов с [сло]венцами, лужичан, иллиро-сербов с хурутанами и болгар.

3. Принимаем, что каждое племя должно иметь правление народное и соблюдать совершенное равенство сограждан по их рождению, христианским вероисповеданиям и состоянию.

4. Принимаем, что правление, законодательство, право собственности и просвещение у всех славян должны основываться на св[ятой] религии господя нашего Иисуса Христа.

5. Принимаем, что при таком равенстве образованность и чистая нравственность должны служить условием участия в правлении.

6. Принимаем, что должен существовать общий Славянский собор из представителей всех пле[мен].

Главные правила общества

1. Устанавливаем общество с целью распространения вышеизложенных идей преимущественно посредством воспитания юношества, литературы и умножения числа членов общества. Общество именуется своими покровителями святых просветителей славянства Кирилла и Мефодия и принимается своим знаком кольцо или икону с именами или изображением сих святых.

2. Каждый член общества, поступая, произносит присягу употреблять дарования, труды, состояние, общественные свои связи для целей общества, и ежели бы какой член потерпел гонение и даже мучения за принятое обществом идеи, то, по данной присяге, он не выдает никого из членов, своих собратьев.

3. В случае член попадет в руки врагов и оставит в нужде семейство, общество помогает ему.

4. Каждый член общества может принять нового члена общества без необходимости сообщать ему об именах прочих членов.

5. В члены принимаются славяне всех племен и всех званий.

6. Совершенное равенство должно господствовать между членами.

7. Так как в настоящее время славянские племена исповедуют различные вероисповедания и имеют предубеждение друг против друга, то общество будет стараться об уничтожении всякой письменной и религиозной вражды

⁴⁷ Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. Т. 1. Київ, 1990. С. 150–152.

между ими и распространять идею о возможности примирения разногласий в христианских церквях.

8. Общество будет стараться заранее об искоренении рабства и всякого унижения низших классов, равным образом и о повсеместном распространении грамотности.

9. Как все общество в совокупности, так и каждый член должны свои действия соотносить с евангельскими правилами любви, кротости и терпения; правило же: «Цель освящает средство» общество признает безбожным.

10. Несколько членов общества, находясь в одном известном месте, могут иметь свои собрания и постановлять частные правила для своих действий, но дабы они не противоречили главным идеям и правилам общества.

11. Никто из членов не должен объявлять о существовании и составе общества тем, которые не вступают или [не] подают надежды вступить в него.

Уривок із «Книги буття українського народу» (1845 р.)⁴⁸

[...]

[75–76.] І Україна, поєднавшись с Польщею як сестра з сестрою, як одно плем'я слов'янське також с другим люд [ом] слов'янського братства; вони не сотворили, ні царя, ні пана, а сотворили братство – козацтво, куди кожний пристав[ав], був би він пан чи невольник, аби християнин]. Там усі були рівні і старшини вибирались і повинен був слугувативсім і за всіх працювати. І жодної помпи, ні титула не було між козаками.

[78.] І постановило козацтво оборонять віру святую і визволяти ближн[іх] своїх із неволі.

І так гетьман Свирговс[ький] ходив оборо[няти] Волощину і не взяв червінці, котрі йому давали, а взяв тільки кухву вина, що послали брати побратерськи.

І так Сагайда[чний] ходив Кафу руйн[увати] і визволив із темниць тільки десять тисяч невольник[ів] з віри пропасниці. [...]

[80.] І день со дня більше росло і умножалось козацество, і незабаром були б усі на Україні козак[ами], себто вільні і рівні, не мали над собою цар[я] і пана, тільки бога єдиного.

[81.] І не хотіла Україна іти услід язиків, а держалась закону божого, і всякий чужестран[ець], заїхавши туди, дивувався, що ні в одній стороні на світі не було такого брат[ст]в[а], такої віри, нігде муж не любив так щиро своєї жони, а діти родителів.

⁴⁸ Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. Т. 1. Київ, 1990. С. 256–258.

[82.] І коли пани та ієзуїти хотіли насильно повернуть Україну під свою власть, щоб україн[ці]-христия[ни] повірили, буцім і справді усе так і єсть, що папа сказав, тоді на Вкраїні з'явилися братств[а] такі, як були у перш[их] християн, і пан записув[ався] у брат[ство], і мужик і називались братами. Таке братст[во] було і в Луцьку, і в Києві, і потім Львові [?].

[83.] Але панство побачило, що погано йому буде, взяло зараз мучить людей, брат[ів] своїх, нарікл[о] невольниками, не допускало в козацтво, драли пани шкури в людей, варили в котлах дітей і ругались над вірою і продавали жидам на заріз, як скотину, і примучили козаків, поробили коз[аків] кріпаками, так що думали, що воно вже пропало, козацтво.

[86.] Але не скоро так думалось, козацтво піднялось, а за ним весь народ – вибили і прогнали панів, і стала Україна, земля козацька, єсть то вольне, бо всі були вільні й рівні.

[87.] І хотіла Україна тоді знову жити по-братерсь[ки] з Польщею, але Польща жадним побитом не хотіла покинути своє панство.

[88.] Тоді Україна пристала до Московщини, як країна слов'янська дослов'янської, як єдин люд слов'я[нський] до друг[ого] слов'янського, так щоб жити укупі, зарівно, як колись буде віки між слов'янсь[кими] людьми.

[89.] Але скор[о] побачил[а] Україн[а], що попалась в неволю, вона по своїй простоті ще не знала, що то єсть цар, а цар московський значе усерівно, що ідол і мучитель.

[90.] І одбилась Укра[їна] од Москов[щини] і не знала бідна, куди їй схилить голову.

[91.] Бо вона любила і Польщ[у], і Москов[щину], як братів своїх і не хотіла з ними розбрататися, хотіла вона, щоб всі три жили вкупі в союзі, теж щоб були три Річі Посполиті, а з всі[х] трьо[х] вкупі були б одною.

[92.] Але сього не второпали ні ляхи, ні москалі.

І бачать ляхи і москалі, що нічого не зроблять з Україною, і сказали між собою: не буде вона ні тобі, ні мені, роздерли її пополам, по ліву сторону Дніпра москал[еві], по праву – ляхові.

[93.] І билась Україна літ п'ятдесят, а єсть се святішая і славнішая борба за свободу, яка коли-небудь була на світі, а розділ України єсть саме негодне діло, яке колись було на світі.

[94.] І вибилась із сил Україна, і вигнали ляхи козацтво з правої сторони Дніпра, і положили Укра[їну] [в] тугу, і запанували над бідним остатком вольного народу.

[95.] А на ліві[й] стороні ще держалось козацтво, але в неключ[имой] держ[аві] [?] Московський, а потім петерб[урзького] імператора, бо цар Петро положив сотні тисяч коза[ків] в канавах і на костях їх збудув[ав] собі столицю.

[96.] А цариця Катерина – німка, курва всесвітна, безбожниця явна – доконала козацтво; бо, одобравши тих, котрі були в Укра[їні] старш[ими], понадавала їм вольних брат[ів] і поставали одні панами, а другі невольниками.

[97.] І так пропала Україна, але так здається.

[98.] Вона не пропала, бо вона не знала ні царя, ні пана, а хоч був цар, єсть так чужи[й], і хоч були і єсть пани, так чужі, хоча ті пани і з укра[їнського] роду, однак не говорили по-українськи, суть виродки, а справжній українець, не любить ні цар[я], ні пана і зна[є] одного бога. Так іперше було, так і тепер.

[99.] І Слов'янщина хоч і терпіла і терп[ить] невол[ю] от царя і панства, однак і цар, і пани у них не словенські, а німецьк[і], або татарські, бо од чужих забігли, щоб розво[дити] панство, а правд[иві] слов'яни не жаліють ні царя, н[і] пана, приз[нають] одно[го] бога.

Тим не пропали слов'яни, не пропала і Укра[їна].

[100.] Лежить у могилі Україна, та не мертва, бо уже прихо[дить] голос і пробудить.

[101.] І перший раз вона пробуд[илась], і крикнула, і одіззався крик її в Польщі, і зібрались поляки на сейм 3 мая, і постановили], щоб усі в Речі Посполит[ій] були рівні і вільні і незале[жні] б ні [од] царя, ні пана, азнали б одн[ого] бога.

[102.] Але сусіди не допустили до того Польщу і розірвали її, як Україну.

[103.] Так її було і треба, бо раз за те, що вона зробила Україні, те й зробилось, а друге за те, що ляхи не знали, що їм таку думку дала Україна, що в гробі лежала.

[105.] А в друг[ий] раз вона прокинулась і крикнула, а одізва[лось] [в] глибин[і], в Петербурзі 14 дек[абря] 1825 года, і умислили сам[і] пан[и] одріктись свого панства і царя, і позн[ать] одн[ого] бог[а].

[106.] Але деспот не допустив до того свobodно, їх пов'язали, одн[их] потягнули на шибеницю, других закатували в копальня[х], третіх замучил[и] в Сибір[у], а отдель[них] же заріз[али] черкеси.

Так і треба було, бо й ті не лучче знали, що думка принес[ена] до їх з України.

[108.] І в трет[ій] раз во[на] скоро прокинеться і крикне на всю широку Слов'янщ[ину], і почують крик її.

[109.] І встане Україна, і буде непідлеглою Річ[чю] Посполитою в союзі слов'янським.

І тоді звершиться та й писаніє: «Камень его же не брего[ша] зиждуш[іи], то і бисть во главу угла».

З протоколу допиту М. Костомарова в III відділенні (1847 р., квітня 15)⁴⁹

Вопросы, предложенные г-ну адьюнкг-проф. Костомарову, и ответы его.

1. Известно ли Вам било о существовании тайного общества, называемого Славянским обществом св. Кирилла и Мефодия; если было известно то подробно опишите цель оногo, состав и все действия в видах оногo предпринятые.

На первый пункт имею честь отвечать, что я не знаю и не знал о существовании тайного Славянского общества, которое бы называлось Обществом Кирилла и Мефодия.

2. Если вы не знали об обществе, то объясните, от кого слышали рассуждения о славянстве, соединении славянских племен, преобразовании государственного управления и других подобных предметах; не можете ли ныне, по объявлении вам о существовании Славянского общества, сообразить, что слышали и объясните подробно все, что может раскрыть начало и действия общества.

На второй пункт имею честь отвечать, что несмотря на повсеместные толки о славянстве, идея соединения славян не доходила, по моему понятию и сведению, ни на письме, ни в устах до какого бы то ни было политического постоянного стремления.

3. Какие разговоры по этому предмету и где именно происходили; поименуйте всех лиц вам известных, занимающихся подобными мыслями, и объясните, в какой степени каждое из зтих лиц участвовало в означенных разговорах.

На третий пункт имею честь отвечать следующее: живя в Киеве, я весьма часто беседовал о славянстве, сам всегда душою любя зтот предмет, с почтенными товарищами моими, которые мне помогали и указаниями и советами в моих учених розысканнях, в особенности с профессорами Иванишевым, Костирем, Селиним и бившим проф. Максимовичем. Предметы разговоров никогда не выходили из чисто ученой сферы – этнографни, истории и философии.

Г-н помощник Киевского округа Юзефович также со мной часто беседовал о славянстве и не только в ученом, но и в политическом отношении, разделяя со мною то мнение, что все племена славянские должны будут соединиться под скипетром русского государя и что ученые и литераторы должны иметь зту мысль, без которой так называемий панславянизм сух и бесплотен. Эти все почтенние особи могут поручиться, что в разговорах с ними я не показывал никакого противозаконного направления. Тоже должен я сказать о беседах с помещиками Ригельманом и Тарновским, с

⁴⁹ Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. Т. 1. Київ, 1990. С. 275–277.

которими я часто вел розговори о славянстве чисто в ученюм отношении. Кроме того, я часто прежде говорил о том же с Кулишом, от которого не слышал ничего предосудительного, хотя очень часто с ним спорил за привязанность его и за высокое мнение о своей Малороссии, чего я не мог с нимразделить, как великороссиянин, что видеть можно из переписки его со мною. Впрочем нелепых толков о восстановлении Малороссии я от него не слышал никогда; о соединении же славян он говорил очень мало и не в противозаконном духе. Кандидат Гулак, человек превосходного образования, но ума и мышления не твердого и характера до крайности странного, познакомившись со мною в исходе 1845 г., занимался древностями и законами славянских народов, а в апреле и в мае 1846 г. начала ему входить в голову мысль заимствованное им от меня кольцо с именем Кирилла и Мефодия сделать девизом какого-нибудь общества, не сознавая вполне какого. Так как он не сознавал, чего именно хотел и менялся с каждым днем всвоих убеждениях, то я смотрел на это как на ребячество, следствие того, что он начитался о разных обществах и рыцарских орденах и имел такое настрійство, что принимал в себя все, что читал, за некоторое время. [...]

[...] Художник Шевченко бывал у меня единственно несколько раз в сентябре, а потом в декабре и то большей частью при Максимовиче. Хотя молва называет его составителем бродячих стихов очень гадкого содержания, но я от него об этом признання не слышал, и когда, раз спросил, он вспыхнул и назвал мне какую-то другую фамилию. О славянстве он вовче не заботился ни в хорошем, ни в дурном смысле, а был пламенный малоросе до крайности и грубого характера, но о политическом бытии Малороссии в виде государства не говорил. [...]

Із листа Я.Ф.Головацького до О.М.Бодяньського про ситуацію з українською мовою в Галичині (1849 р., квітня 9)⁵⁰

[...] Якоби предитечі нашого воскресенія, кілька літ тому взад ялися луччіі русини покріпляти свою народність – старанно ізучувати свій язык, упражнятися в писаню сочиненій в народнім язиці, – чули своє возрожденіе, як тая билинка, що парістки пускає, чуючи весну зближаючюся. Нинітє стараніе, тая наука увінчана найлуччим успіхом, ба, пожитком для цілого народу. Високоє правительство ізрєкло рівноправність нашого малоруського языка із другими австрійської держави. Вследствіе того має бутиязык руський заведен в школах, судах і урядах нашої Русі Галицької. Тепер пора русинам всіма силами робити, щоби все тє в житя ввести, що правительством ласкаво

⁵⁰ Україна: Антологія пам'яток державотворення Х–XX ст.: У 10 т. Т. 5: Романтики національного відродження (1800–1863 роки). Київ, 2009. С. 104–106.

надано. І о тоє русини стараються. Хоч для малості учених людей к тому способних поволі той поступ діється, но споглянувшинавпаки, за один ще несповна рік много ся зробило. В школи заводиться руський язык. Молодіж охотно береться до науки руського языка. В народних і городських училищах ледве не всюди уже в нашій Галицькій Русіобучають читаню і писаню руському. При гімназіях також учреждени кафедри руського языка, де вся молодіж должна учитися по-руськи. Сьогороку по більшій части тільки релігія може убути в руськім язиці преподавана, за неімінієм учебних книг, но на другий шкільний рік будуть старатисяруськіі учителі гімназій і другії предмети учити по-руськи. В Львівськім університеті учреждена кафедра языка і словесності малоруської, котрих то предметів я маю честь бути публічним ординар[ним] професором. Адже сього року шкільного факультети філософський і правний суть замкнені, то преподаванія одбуваються в лицейному академічеському класі, на которі лекції многое множество слушателів ходить. В лицейі перемишльськім сього року преподаються науки релігії і філософії в обох годах філософськогофакультету по-руськи. Найшло би ся і більше професорів, которії би желали по-руськи преподавати, але, для совершенного недостатка учебних руських книг, тяжко їм приходится переводити або переділивати свої предмети для руських лекцій. В богословських заведеннях у Львові і в Перемишлі преподається уже большая часть предметів в руськім язиці. Всюди відзивається руськое слово, руський дух – коли перед роком ніхто не учив слова руського в жоднім шкільнім заведенію, кромі хіба приходських училищ. Од місяця червня завелася у нас Матиця галицько-руська з подобним наміренієм, як то чеська і другії слов'янськіі, і має уже сто кількадесять сочленів. Не маючи, однако, значительних грошей, не могла ще більших сочиненій видавати. Первую увагу звернуло тоє общество на ізданіє добрихучебних книжок для дітей. В тім наміренію видала Матиця «Букварь язьїка малорусского», написаний Ант[оном] Добрянським, парохом із Валяви, і зачала печатати граматику малоруську, мною сочиненую. Вийде також небавком кілька моїх преподаваній о руській словесності ізданієм Матиці галицько-руської. Тая ж Матиця созвала була в місяці жовтні минушого года собраніє учених руських, котрі нараджували над піднесенієм народнихшкіл і народної словесності. [...]

[...] В Коломії завелась «Читальня руська», тоже і у Львові таке общество заводиться. Но всюди одна гадка і одна скарга, що не можна книжок достати малоруських і вообще руських. То все, що досі зділалося к піднесеню народності, – мало воно мало, але сли подумаємо, яка тиха глуш передроком була, то увидимо, що дуже багато зробилося, а по крайнім мірі підстава сильна для будучності положилася.

**Із листа М. В. Юзефовича до В. М. Білозерського щодо організації
просвітницької роботи серед населення
(1860 р., листопада 22)⁵¹**

[...] Надсилаю Вам ще (атраментом): Головні засади організації народної справи.

1. Розпочати як можна скоріше підготовку вчителів із селян – і для цього скористатися нинішнім розвитком місцевої університетської російської молоді, яка готова заради цієї мети пожертвувати свою працю не тільки у святкові дні, але й щоденно.

2. Селян, що підуть вчитися на вчителів, слід звільнити від рекрутської повинності та інших як земських, так і суспільних повинностей, допоки вони будуть вчителями, з правом прослужити у цьому званні певний термін і зберегти ці привілеї на все життя. Як нагороду за вчительську працю суспільство надає їм від себе додатковий шматок землі. Такі заходи спричинять те, що кращі та забезпечені люди запропонують для вчительськогозвання своїх дітей, що значно полегшить економічне питання.

3. Зайнятися терміново будовою учительських будинків, матеріал для яких повинні надати із найближчих казенних лісів. Побудову без будь-яких викрутасів простих гарних хат та їх опалювання повинні робити самі товариства.

4. Для ліквідації примусової системи навчання постановити, що через три чи чотири роки з дня відкриття школи всі неграмотні в її місцевості до двадцятилітнього віку повинні піти у рекрути раніше за грамотних, навіть, якби останні й були на черзі.

5. Заснувати тут товариство для поширення у народі грамотності й православної освіти і дати йому всі необхідні повноваження для досягнення цієї важливої державної мети, а саме:

а) покласти на нього турботу як за підготовку вчителів, так і за відкриття шкіл у всіх населених пунктах,

б) надати йому право вимагати, у чому потрібно, співпраці від місцевої адміністрації та отримувати всі офіційні відомості, які воно визнає корисними для своїх справ,

в) дозволити йому збирати грошові пожертви на користь шкіл і взагалі шукати гроші для них, хоча б і з урядових джерел, тільки без обтяжування казни, і з приводу своїх рішень встановлювати зв'язки з урядовими особами, з правом клопотатись у вищих інстанціях.

6. Потім сплановану у статуті середніх і нижчих навчальних закладів свободу навчання грамоті не допускати у цьому краї, надати цю свободу виключно членам товариства та особам, обраним від нього чи від начальства. [...]

⁵¹ Україна: Антологія пам'яток державотворення Х–XX ст.: У 10 т. Т. 6: Змагання за українську ідею (від 60-х років до кінця XIX ст.). Київ, 2008. С. 91–92.

Из редакційної програми журналу «Основа» (1861 р.)

Программа Основы обнимает все, что может занимать просвещенное общество по отношению к южно-русскому народу и к местам, которые они более или менее населяют. Считаю долгом объяснить несколько подробнее о значении каждого из ее отделов.

I. До сих пор прошедшая и настоящая жизнь нашего народа воссоздавалась то на северно-русском, то на южно-русском языке. Вопрос о недостаточности северно-русского языка для изображения Украинцев, поднятый в недавнее время, решит сама словесность. Мы открываем свой журнал для художественных произведений на обоих родственных языках. Зная, как важно во всяком деле начало, мы будем держаться самого строгого выбора относительно произведений изящной словесности на языке украинском.

(При этом с особенным удовольствием упомянем, что украинский отдел словесности уже обеспечен у нас значительным запасом произведений любимых наших писателей – Марка Вовчка и Т.Гр.Шевченка).

II. История Южной Руси получила новый интерес для всех русских людей с того времени, как Н.И.Костомаров обнаружил своего «Богдана Хмельницкого». Историк наш продолжает свои занятия с свойственною ему настойчивостию и, как читатели могли заметить из его статей, напечатанных в журналах после «Богдана Хмельницкого», делает новые шаги к уразумению нашего прошедшего. Основа исключительно избрана им для помещения трудов, хранящихся у него, покамест, в рукописях, а также и всех статей, которые могут быть вызваны текущими явлениями литературы.

История Южной Руси до сих пор еще представляет обширную малоразработанную новь. В особенности недостаточно изучение внутреннего быта страны, – без чего, естественно, истинная история невозможна. Как много предстоит еще узнать и разъяснить, можно судить по беспрестанным изданиям, на русском и польском языках, новых исторических и юридических документов, касающихся Южной и Западной Руси, и по богатствам, хранящимся в Императорской Публичной Библиотеке, в официальных частных архивах, которые также обладают огромным множеством материалов. [...]

[...] чем образованнее общество, тем сознательнее, тем искреннее и живее дорожит оно памятниками минувшего, и тем выше всех приходящих соображений и увлечений ставит оно историческую истину. История должна в себе самой заключать свою цель, а не служить средством для посторонних целей.

Этим убеждением будет руководствоваться Основа; – в этом именно смысле мы дорожим нашей историей, древностями, жизнеописаниями южно-

русских людей, (на каком бы поприще ни совершалась их общественная деятельность), дорожим разными актами, старинными записками частных людей, одним словом – всем, что может осветить жизнь всех слоїв южно-русского народа.

III. В последнее время, этнография в тесном смысле, в связи с языкознанием и изучением современного общественного и частного быта, стала на степень науки и получила, в кругу других знаний, обширное применение. Без помощи этнографии невозможно объяснить многих явлений исторических, юридических и экономических, ни уразуметь народного быта и характера, следовательно, независимо от интереса науки, этнография должна иметь у нас чрезвычайно-важное, современное, значение. [...]

По такому соображению, мы придаем особенное значение этнографическому отделу Основы и, имея в руках разносторонние народоописательные материалы (в числе которых находится и переданное нам П.А.Кулишем продолжение известных «Записок о Южной Руси»), надеемся сделать наш этнографический отдел весьма любопытным. [...]

IV. [...] Основа будет внимательно следить за действиями общества и распоряжениями правительства на пути народного образования и сообщать обо всех явлениях жизни, полезных или вредных просвещению, на всем пространстве южно-русского края. [...]

V. Природа южно-русского края до сих пор слишком мало исследована и описана. Его география, его естественные богатства, условия климата и почвы и влияние их на образ жизни, на занятия и здоровье народа, изредка были предметом детального изучения и остаются мало известны науке, практическим хозяевам и промышленникам. Мы желали бы, по возможности, восполнить этот пробел. [...]

VI. [...] Мы желаем сделать экономический отдел Основы как можно более полезным в практическом отношении и потому будем помещать в нем только такие статьи теоретического содержания, которые могут иметь непосредственное отношение к жизни и быть применимы к местным условиям края. Предположив внимательно следить за ходом сельского хозяйства, промышленности и торговли на юге и представлять, по этим предметам, возможно-подробные сведения, мы усердно просим людей близкостоящих у дела, сообщать нам предположения о способах к улучшению и развитию сельского хозяйства, промышленности и торговли, о различных видах помещичьяго и крестьянского хозяйства, а также устройства и управления имениями, фабриками и заводами; о положений на них рабочего класса; о доходах от земледелия и других статей, о влиянии на хозяйство вольнонаемного труда; о замене рабочей силы машинами; о применении к местному хозяйству новейших открытий и усовершенствований [...]

Цель нашего издания – всестороннее и беспристрастное исследование южно-русского края, – уразумение его потребностей, – критический взгляд на себя в прошедшем и настоящем, – общественная польза. Общечеловеческое просвещение, в применении к местным условиям края, будет руководящею идеею редакции. [...]

Історія України. Хрестоматія / Упоряд. В.М. Литвин. К. : Наук. думка, 2013. С.412–414.

**Распоряжения Министра внутренних дел П. О. Валуева
про заборону української мови
(1863 р., липня 18)⁵²**

Вследствие представления от 27 минувшего июня за № 342 предлагаю Киевскому цензурному комитету сделать распоряжение, чтобы в печати дозволялись только такие произведения на малороссийском языке, которые принадлежат к области изящной литературе; пропускание же книг на этом языке как религиозного содержания, так учебных и вообще назначенных для первоначального чтения народа, приостановится до разрешения возбужденного по этому предмету вопроса в установленном порядке, о чем Комитет будет своевременно поставлен в известность.

**Из листа Министра народного освіти щодо доцільності друкувати книги
українською мовою
(1863 р., липня 20)⁵³**

Ваше Превосходительство, спрашивая мое мнение о пользе и необходимости дозволения к печатанию книг на малороссийском наречии, предназначенных для обучения простонародья, изволите сообщать, что Киевский Цензурный Комитет указывает на необходимость принятия мер против систематического наплыва изданий на малороссийском наречии и что Киевский Генерал-Губернатор находит опасным и вредным выпуск в свет рассматриваемого ныне духовною цензурою перевода на малороссийский язык Нового Завета.

Вследствие сего имею честь уведомить, что сущность сочинения, мысли, изложение в оном, и вообще учение, которое оно распространяет, а отнюдьне язык или наречие, на котором написано, составляют основание к запрещению или дозволению той или другой книги, и что старанне литераторов обработать грамматически каждый язык или наречие и для сего писать на нем и печатать весьма полезно в видах народного просвещения и заслуживает полного

⁵² Україна: Антологія пам'яток державотворення Х–XX ст.: У 10 т. Т. 6: Змагання за українську ідею (від 60-х років до кінця XIX ст.). Київ, 2008. С. 68.

⁵³ Україна: Антологія пам'яток державотворення Х–XX ст.: У 10 т. Т. 6: Змагання за українську ідею (від 60-х років до кінця XIX ст.). Київ, 2008. С. 69–70.

уважения. Посему Министерство Народного Просвещения обязано поощрять и содействовать подобному старанию. Затем, если старание это употребляется некоторыми лицами как личина, прикрывающая преступные замыслы, и если книги, писанные на малороссийском языке, употребляются как орудие вредной антирелигиозной или политической пропаганды, то цензура обязана запрещать подобные книги, но запрещать их за мысли, в них изложенные, а не за язык, на котором писаны [...].

**Из «Положения про початкові народні училища»
(1864 р., липня 14)⁵⁴**

Ст. 1. Начальные народные училища имеют целью утвердить в народе религиозные и нравственные понятия и распространять первоначальные полезные знания.

Ст. 2. К начальным народным училищам относятся:

1). Ведомства Министерства народного просвещения: а) приходские училища в городах, посадах и селах, содержимые на счет местных обществ и частиков на счет казны и пожертвований частных лиц, и б) народные училища, учреждаемые и содержимые частными лицами разного звания.

2) Ведомства Министерств государственных имуществ, Внутренних дел, Удельного, Горного: сельские училища разных наименований, содержимые на счет общественных сумм.

3) Ведомства духовного: церковноприходские училища, открываемые православным духовенством в городах, посадах и селах, с пособием и без пособия казны, местных обществ и частных лиц.

4) Все вообще воскресные школы, учреждаемые как правительством, так и обществами городскими и сельскими и частными лицами для образования лиц ремесленного и рабочего сословий обоюбого пола, не имеющих возможности пользоваться учением ежедневно.

Ст. 3. Предметами учебного курса начальных народных училищ служат: а) закон божий (краткий катехизис и священная история); б) чтение по книгам гражданской и церковной печати; в) письмо; г) первые четыре действия арифметики и д) церковное пение там, где преподавание его будет возможно.

Ст. 4. В начальных народных училищах преподавание совершается на русском языке. [...]

Ст. 6. В училища могут быть принимаемы дети всех сословий без различия вероисповедания [...]

Ст. 10. Для учреждения начальных народных училищ городскими и сельскими обществами и частными лицами требуется разрешение уездного училищного совета. Училища сии могут быть закрываемы по

⁵⁴ Історія української культури: Збірник матеріалів і документів. Київ, 2000. С. 197–198.

распоряжению губернского училищного совета в случае беспорядка и вредного направления учений [...]

Ст. 17. Наблюдение за религиозно-нравственным направлением во всех начальных народных и воскресных училищах возлагается на местного приходского священника. В случае надобности он сообщает свои замечания учителю и лицам, заведующим училищем, а если бы его замечания небыли приняты, доносит о том уездному училищному совету. [...]

Устав гімназій і прогімназій відомства Міністерства народної освіти (1864 р., листопада 19)⁵⁵

§ 1. Гимназии имеют целью доставить воспитывающемуся в них юношеству общее образование и вместе с тем служат приготовительными заведениями для поступления в университет и другие высшие специальные училища.

§ 2. По различию предметов, содействующих общему образованию, и по различию целей гимназического обучения гимназии разделяются на классические и реальные.

§ 3. В гимназии полагается семь классов с годичным курсом для каждого класса.

§ 4. Гимназии учреждаются в таких городах и местечках, где по численности и потребностям народонаселения они признаны будут нужными.

В каждой губернии по крайней мере одна гимназия, но по мере потребности в одной губернии и даже в одном городе может быть несколько гимназий.

§ 5. Кроме гимназий там, где представится надобность и возможность, а также в местах, не имеющих гимназий, могут быть учреждаемы прогимназии, состоящие только из 4-х низших классов гимназии и разделяющиеся также на классические и реальные [...]

§ 8. Гимназии и прогимназии содержатся или на счет правительства, или на счет обществ, сословий и частных лиц [...]

§ 39. Учебный курс классических гимназий составляют следующие предметы: 1) закон божий, 2) русский язык с церковно-славянским и словесность, 3) и 4) латинский и греческий языки, 5) математика, 6) и 7) физика и космография, 8) история, 9) география, 10) естественная история (краткое наглядное объяснение трех царств природы), 11) и 12) немецкий и французский языки и 13) чистописание, рисование и черчение.

§ 40. В реальных гимназиях преподаются: а) в одинаковом объеме с классическими: 1) закон божий, 2) русский язык с церковно-славянским и словесность, 3) история, 4) география, и 5) чистописание; б) в большом объеме

⁵⁵ Історія української культури: Збірник матеріалів і документів. Київ, 2000. С. 198–200.

сравнительно с классическими: 6) математика, 7) естественная история с присоединением к ней химии, 8 и 9) физика и космография, 10 и 11) немецкий и французский языки (оба обязательно) и 12) рисование и черчение; в) вовсе не преподаются: латинский и греческий языки.

§ 41. В гимназиях и классических и реальных сообщается ученикам высшего класса перед выпуском директором, или, по его выбору, инспектором или одним из учителей, в кратком изложении по особо составленному по распоряжению Министерства народного просвещения учебнику или руководству понятие о нашем государственном устройстве, об основных законах империи, касающихся верховной власти, о значении разных присутственных мест и о главных законах гражданских и уголовных. [...]

§ 53. В гимназии и прогимназии обучаются дети всех сословий без различия звания и вероисповедания. [...]

§ 55. В первый класс гимназии и прогимназии принимаются дети, умеющие читать и писать по-русски, знающие главные молитвы и из арифметики сложение, вычитание и таблицу умножения. При сем наблюдается, чтобы в первый класс поступали дети не моложе 10 лет. [...]

§ 59. Все ученики гимназий и прогимназий обязаны вносить плату за учение пополугодно вперед в течение двух первых месяцев каждого полугодия. Не внесенные платы в означенные сроки считаются выбившими из заведения. [...]

§ 60. От платы за учение по определению местного педагогического совета освобождаются заслуживающие того по своему поведению и прилежанию дети совершенно недостаточных родителей; причем наблюдается, чтобы общее число освобожденных от платы за учение составляло в отношении ко всему числу учащихся не более десяти процентов.

Из листів Б. Д. Грінченка та М. П. Драгоманова про українську національну справу (1870–1880-ті рр.)⁵⁶

[...] Ми вже мали пригоду говорити про те, як невірно складати появу москвофільства серед русинів австрійських на саме тільки ренегатств «погодінської колонії» і т. д. Ренегатство тут було і єсть, але були й суть іглибші причини, хоч може й патологічні. Перша причина – реакція домовим обставинам, котрі гнітять австрійських русинів, а друга – певний аристократизм, котрий відриває людей від мужицтва, між іншим, і з його етнографічними ознаками, як мова. Найліпший доказ тому можна бачити на Венгерській Русі, де найчесніші люди, патріоти – москвофіли. Поліпшити такий стан діла українолюбці можуть не фанатичним анафемуванням, а

⁵⁶ Б.Грінченко – М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. Київ, 1994. С. 80, 225–236.

лишень працею коло своєї культури і демосу взагалі, а окрім того, розважним, можливо спокійним поступуванням з москалефілами, не виключаючи згори всякої згоди з ними, по крайній мірі в деяких точках. [...]

Обернувшись до москвофілів-рутенців на провінції, ми знайдемо там більше симпатичного. Безспірно, між ними є люди добросовісні, котрі по своєму хочуть полегкості своєму народу від усяких болячок і гніту і дещо роблять в цьому напрямку. Звісно, брак політичного образования, а також натиск львівського генерального штабу не дає тим людям виступити на чистий шлях. Але тут треба скласти надію на силу обставин і теперішнього світового поступу. Точки, спільні українським поступовцям з чеснішими москалефілами, можуть згодом визначитись, по крайній мірі на полі соціальним і політичним.

Вже й тепер дехто з москалефілів починає розуміти важність економічних справ в смислі більш-менш радикальним. Єсть такі, котрі розуміють потребу політичних реформ в напрямку демократичному, напр. загального виборчого права. На полі культурнім деякі москалефіли не зовсім відмовляють вартості народній мові, по крайній мірі в літературі елементарній. Коли що пошкодило в сій точці в останні часи, то власне «нова ера» з її поліцейськими погрозами москалефілам, бо поліцейське українофільство мусило також роздратувати галицьких общерусів, як поліцейська общеруськість в Росії роздратувала українофілів.

Найбільшою перепоною між українськими поступовцями і москалефілами стоїть клерикалізм останніх. Тільки ж уп'ять-таки треба згадати, що клерикалізму чимало і серед народовців. Тут треба скласти надію на зріст і серед галичан думки, котра все таки дедалі все більше шириться і на сході Європи, а власне, що в справах віри треба кожному залишити свободу вірити чи не вірити і що, відповідно цьому, найліпше впорядкування справи релігійної єсть не тільки повна толеранція, а й поділ церкви від держави, про котрий галицькі радикали поставили думку навіть селян, і селяни прийняли її не без симпатії. А треба завважати, що так, як складаються справи в Галичині, то виходить, що москвофіли, навіть клерикали, навряд чи не спосібніші прийняти сю думку, ніж народовецькі клерикали з переконання чи з політики.

Всякому видно, що в Галичині ведеться систематично переробка унії на латинське католициство, та ще й за поміччю державної і крайової власті, з котрих остання тепер пансько-польська. Загал народовців не знає, як йому бути в сій справі. Більшість недовольна початою і поступаючою «церковною реформою» і не так давно висилала проти неї протести, котрі возила в Відень спільна з москалефілами депутація, в якій був і священник – проф. Ом.Огоновський. Тільки ж «нова ера» спутала ту опозицію, і тепер одна частина народовців (фракція «Правди») явно сприяє реформі, тоді як друга (фракція «Діла») щось бурмоче проти неї, та не зважається на рішучу опозицію. Москкалефіли ж

рішуче недовольні реформою, причому деякі з них симпатизують з православієм.

Православіє греко-російське не може бути симпатичним поступовцям, як і всякий інший іслам. Та в наші часи свободи і совісті і проти православія не личить так виступати, як виступають, напр., народовецькі органи з часів процесу Наумовича і Грабар, тобто криками про державну і національну зраду, і підпирати в сій точці папсько-польську католицьку поліцію. Мало того, наклін до православія при загальнім недовольстві галичан польсько-католицькою реформою унії може послужити в Галичині власне справі свободи совісті і поділу церкви від держави. Галицькі православні і взагалі сторонники «чистоти восточного обряду» і незалежності уніатської церкви, бачачи проти себе державний і крайовий уряд, мусять, як усякі дисиденти, гребувати свободи совісті, автономії конфесійних громад і вкінці поділу церкви від держави. А се все такі речі, котрі входять і в програму поступовців.

Так в Англії і Шотландії радикальні протестанти, забуваючи свою давню ненависть до папського Рима, як до нового Вавілона і сідала апокаліптичного дракона, помагали католикам в справі скасування привілегій єпископальної державної церкви в Ірландії з надією, що потім настане черга такої ж реформи і в них дома – великобританські вільнодумці робили те ж внадії дійти до повного поділу церкви і держави. І до того тепер іде Великобританія після Ірландії!

Окрім того, політика єсть перш усього політика, тобто упорядкування справ державних і соціальних. Нема нічого більш нерезонного, як перемішувати з ними справи культурні – як національно-літературні, релігійні і т. д. [...]

Анафеми ж тут нічого не допоможуть, а боротьба з москалефілами «всякими способами» – в тім числі і поліцейськими, яку ведуть народовці, а надто фракції «Правди» – тільки пошкодить, окрім того, що вона ж гидка сама по собі. Звісно, теперипнім галицьким москвофілам, навіть ліїшим, страшенно далеко від того, щоб стати на порядну дорогу, але замість анафем ми ліїтше зробимо, коли будемо показувати їм на ту дорогу.

Так-то з різних боків виставляють точки можливої солідарності поступовців українських навіть з австро-руськими москвофілами – точки, котрі в сумі своїй зовсім рівноважать солідарність тих поступовців з народовцями-українофілами в справі національній. При теперішнім стані партій в Галичині поступовці-радикали найліпше зроблять, коли найменше будуть бавитись в іграшки парламентарної «тактики» зі всякими другими партіями, а звернуть найбільше уваги на те, щоб прихилити до своїх основних принципів найбільшу часть людей, а надто з простого народу, котрий в руській людності Галичини єсть класом хоч найбіднішим, а все-таки найбільше незалежним і найважнішим вже по своєму числу. Тільки ж ті поступовці

мусять не стояти з апіорними анафемами ні проти якої руської партії, а мусять, виставивши свої національні, як і соціальні і політичні принципи, бути готові до солідарної або до паралельної політики зі всякою партією, котра прийме яку-небудь точку з їх програми – з москалефільською, як і українофільською. А в точках спеціальних радикалізм *fara da se* – сам себе постоїть!

Розумна політика потребує ідеалізму широко- і далекоглядного, а сентиментальність і фанатичне доктринерство кружкове так же не подібні до нього, як і опортуністичне хиляння на всі боки!

Емський указ (1876)⁵⁷

[...]

В видах пресечения опасной, в государственном отношении, деятельности украинофилов, полагалось бы соответственным принять впредь до усмотрения, следующие меры:

а) По Министерству Внутренних Дел

Не допускать ввоза в пределы Империи, без особаго на то разрешения Главнаго Управления по делам печати, каких бы то ни было книг, издаваемых за границею на малорусском наречии.

Воспретить в Империи печатание, на том же наречии каких бы то ни было оригинальных произведений или переводов, за исключением исторических памятников, но с тем, чтобы и эти последние, если принадлежат кустной народной словесности (каковы песни, сказки, пословицы), издаваемы были без отступления от общерусской орфографии (т. е. не печатались так называемой «кулишовкою»).

Примечание I. Мера эта была бы не более, как расширением Высочайшаго повеления от 3 июля 1863 года, коим разрешено было допускать к печати на малорусском наречии только произведения, принадлежащие к области изящной литературы, пропуски же книг на том же наречии, как духовнаго содержания, так учебных и вообще назначаемых для первоначальнаго чтения, повелено было приостановить.

Примечание II. Сохраняя силу означенного выше Высочайшаго повеления, можно было бы разрешить к печатанию на малорусском наречии, кроме исторических памятников, и произведений изящной словесности, но с тем, чтобы соблюдалась в них общерусская орфография, и чтобы разрешение давалось не иначе, как по рассмотрении рукописей Главным Управлением по делам печати.

⁵⁷ Україна: Антологія пам'яток державотворення Х–XX ст.: У 10 т. Т. 6: Змагання за українську ідею (від 60-х років до кінця XIX ст.). Київ, 2008. С. 179–181.

3. Воспретить равномерно всякие на том же наречии сценические представления, тексты к нотам и публичные чтения (как имеющие в настоящее время характер украинофильских манифестаций).

4. Поддержать издающуюся в Галиции, в направлении враждебном украинофильскому, газету «Слово», назначив ей хотя бы небольшую, но постоянную субсидию, без которой она не может продолжать существования и должна будет прекратиться [...]

5. Запретить газету «Киевский Телеграф», на том основании, что номинальный ее редактор Снежко-Блоцкий слеп на оба глаза и не может принимать никакого участия в редакции, которой заведуют постоянно и произвольно лица, приглашаемые к тому издательницею Гогоцкою из кружка людей, принадлежащих к самому неблагонамеренному направлению.

б) По Министерству Народнаго Просвещения

Усилить надзор со стороны местного учебного начальства, чтобы не допускать в первоначальных училищах, преподавания каких бы то ни было предметов на малорусском наречии.

Очистить библиотеки всех низших и средних училищ в малороссийских губерниях от книг и книжек, воспрещаемых 2-м параграфом настоящего проекта. [...]

8. Обратить серьезное внимание на личный состав преподавателей в учебных округах Харьковском, Киевском и Одесском, потребовав от попечителей сих округов именного списка преподавателей с отметкою о благонадежности каждого по отношению к украинофильским тенденциям и отмеченных неблагонадежными или сомнительными перевести в великорусские губернии, заменив уроженцами этих последних.

9. На будущее время выбор лиц на преподавательские места в означенных округах возложить, по отношению к благонадежности сих лиц, на строгую ответственность представляющих о их назначений, с тем, чтобы ответственность, о которой говорится, существовала не только на бумаге, но и на деле.

Примечание I. Существуют два Высочайшие повеления покойного Государя Николая Павловича, не отмененные Верховной Властью, а потому сохраняющие и в настоящее время силу закона, которыми возлагалось на строжайшую ответственность Попечителей Округов и вообще учебного начальства, не терпеть в учебных заведениях лиц с неблагонадежным образом мыслей, не только между преподавателями, но и между учащимися. Полезно было бы напомнить о них.

Примечание II. Признавалось бы полезным принять за общее правило, чтобы в учебные заведения округов: Харьковского, Киевского и Одесского назначать преподавателей преимущественно великоруссов, а малорус сов

распределить по учебным заведениям С.-Петербургского, Казанского и Оренбургского округов.

10. Закреть на неопределенный срок Киевский Отдел Императорского Географического Общества [...] и допустить затем открытие его вновь, с предоставлением местному Генерал-Губернатору права ходатайствовать о его открытии, но с устранением навсегда тех лиц, которые сколько-нибудь сомнительны в своем чисто-русском направлении [...]

в) По III Отделению Собственной Его Императорского Величества Канцелярии

11. Немедленно выслать из края Драгоманова и Чубинского, как неисправимых и положительно опасных в крае агитаторов» [...]

Із спогадів художника М. І. Мурашка про Київську школу малярства (1879 р.)⁵⁸

На кінець 1879 року у нас таких, що записалося, було понад сто. Ми цілком примирилися із своєю метушливою скромною діяльністю. Більшача частина в нас були бідняки, вчилися безплатно. Це були діти ремісників, для яких малювання було істотною необхідністю, і це нас морально задовольняло. Через те, що всієї маси учнів ми прийняти не могли, то довелось тримати школу відкритою цілий день, з 10 год. ранку і до 7 год. вечора, тільки здвогодинною перервою. Приходили, як кому зручно і можливо, і одні змінювали іншими. Для ремісників, які не могли потрапити до нас в будні, мивстановили безплатні недільні уроки від 12 до 3 год. після полудня, які з того часу тривали протягом усього часу існування школи. Крім ремісників, прибігали до нас всякі малюки учні, користуючись свободою свята.

Закрита з 3 години дня, з 5 годин знову відкривалася наша маленька установа, і до нас збиралися дуже поважні люди, які тільки таким способом ввечері і могли скористуватися нашою школою. Тут були студент, офіцер, доцент університету, учні старшого класу реального училища і інші втакому роді; славна все публіка. Розглядали нашу скромну збірку з мистецтва і, найсерйозніше ставлячись до справи, з великою любов'ю малювали зефектно освітленого бюста, встановленого в арці, в глибині магазину.

Цікаво відмітити, що спочатку у нас на один з днів тижня школа була оголошена відкритою спеціально для дівчат і ніхто з чоловічої статі в цей день не з'являвся, але цей порядок не прищепився, дівчата і жінки були в нас у свої дні, але вони вільно і охоче заповнювали школу і в інший час, не соромлячись учнів; ці дні скасували, заняття провадилися спільно.

⁵⁸ Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т. Т. II: 1861–1917. Київ, 1961. С. 300–301.

Так минуло чверть століття, і я нічого не можу сказати проти цих спільних занять.

Уривок із листа М. П. Старицького про умови розвитку українського театрального мистецтва (1870–1880-ті рр.)⁵⁹

Від 1863 по 1871 рр. і від 1876–1881 рр. були страшенні утиски і цензурні, і поліцейські, і жандармські: мало не щоденні труси, арешти, тюрми, висилки до Сибіру і навіть шибениці [...] так при таких обставинах доводилось працювати: жах, лемент, одчай панували скрізь, і не було де шукати ніпоради, ні підмоги, тільки невелике коло українських літераторів та щирої молоді підтримувало мене, іноді чужі люди промовляли слово ласкаве чи ставали попліч життя, а найбільше невгавна жадоба [...] власної думки.

У першій період утисків до 1872 року було заборонено цілком у Росії наше слово: ми вимушені були співати у концертах народні пісні на французькій мові. [...] Отож з 1872 р. розрішено було український приватний спектакль: з того часу, крім перекладів, які дозволено було до друку, язявся й до сцени, вважаючи її за могутній орудок до розвитку самопізнаття народного. Склалося в Києві Товариство сценічних аматорів, і я став начолі його режисером і постатчиком п'єс: отож і появились тоді лібретта до музики – «Чорноморці», «Різдяна ніч», «Утоплена», водевіль «Як ковбасата чарка...».

Вертаючись до того руху, що спалахнув був у Києві в 1872 р., мушу додати, що він швидко й погас: скасував його височайший указ 1876 р. 16 мая. Тим указом українська мова була цілком заборонена, той указ не дав мені видати і моєї драми «Не судилось», яка була в 1876 р. начорно викінчена і читана Матвієву, Косачці, Кониському, Комарову, а потім уже, по дозволі української сцени, читана в 1881 р. цілому гурту [...] Так ото до сього року все стояло облогом, а з 1881 р. знову стала дозволеною, хоч і тяжкими обставинами, рідна сцена, і я з гарячою вірою завзявся постачати для неї, а потім з 1883 р. і сам став на чолі трупи, поклавши на її розвиток усю свою спадщину. [...]

Із доповідної записки комісії Академії наук про виступ російських вчених на захист української культури (1910 р.)⁶⁰

Імператорська Академія наук, ознайомившись з доповіддю Комісії, не може не визнати, що цензурні утиски малоруського друкованого слова, які почалися при тому тільки в 1863 році, не були викликані яким-небудь

⁵⁹ Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т. Т. II: 1861–1917. Київ, 1961. С. 299.

⁶⁰ Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т. Т. II: 1861–1917. Київ, 1961. С. 277–278.

прагненням малоруського народу або його інтелігенції, яке загрожує єдності Росії. Так само ніщо не вказує на існування таких прагнень і тепер. Урядові розпорядження, які вразили вільний розвиток малоруської літератури, поперше, перешкодили досі визначитися взаємовідносинам великоруської і малоруської літератур, що, як у цьому переконана Академія наук, не розійдуться ні в меті, ні в напрямках; по-друге, викликали незвичайне зростання малоруської літератури в Галичині, літератури в значній мірі ворожій Росії. Тепер ці урядові розпорядження служать джерелом великого і цілком природного незадоволення освічених верств малоруського населення Росії. Крім того, вони ущемляють інтереси сільськогосподарського населення Малоросії. Розповсюдження книг духовно-морального, виховного, загальноосвітнього змісту гальмується частково цілковитим незнанням, частково недостатнім знанням малоросами великоруської книжної мови. Все це досить невігдно відбивається на інтересах всього російського народу.

Академія наук не може не зауважити, що російське законодавство з того часу, як було складено перший цензурний устав, додержувалось того правила, що друковане слово може бути предметом переслідування або якого б то не було впливу тільки за внутрішній смисл того, що ним передано. [...] Тільки зв'язок нещасливих випадковостей міг тому підвести під заборону цілу мову; тільки нещаслива випадковість могла спонукати уряд до переслідування цілого письменства і до прийняття на себе турбот про малоруський правопис. Академія наук переконана в тому, що розпорядження 1863 року і височайші накази 1876 і 1881 років не можуть бути погоджені з основними началами російського законодавства. А тимчасом існування височайших наказів 1876 і 1881 років не може не стати предметом великого занепокоєння законодавця після того, як він в іменному височайшому указі 12 грудня 1904 року висловив вимогу про збереження закону в силі. Накреслення законів 18/30 травня 1876 року і 8 жовтня 1881 року, всупереч точному смислу основних державних законів, не були розглянуті Державною радою, а височайші накази, які були дані, всупереч тим же законам, не були обнародовані Правительствующим сенатом; подібний відступ від встановленого законом порядку складання і обнародування законів усуває в народі, на який поширюється чинність законів 1876 і 1881 років, впевненість, що вони під час попереднього їх обговорення, привернули до себе в повній мірі увагу законодавця і є проявом справжньої і безпосередньої монаршої волі [...]

Виходячи з усіх цих міркувань, Імператорська Академія наук вважає, що необхідно тепер же скасувати височайші накази 18/30 травня 1876 року і 8 жовтня 1881 року, а також удостоєне височайшого схвалення розпорядження міністра внутрішніх справ 1863 року, яке було підставою для тих наказів.

Разом з тим усе викладене вище привело Академію наук до переконання, що малоруське населення повинне мати таке ж право, як і великоруське, розмовляти публічно і друкувати рідною своєю мовою. [...]

Лист К. С. Станіславського до А. Ю. Кримського з оцінкою діяльності окремих представників української культури (1911 р.)⁶¹

Ми, росіяни, глибоко співчуваємо стражданням українського народу і віримо, що сонце нового щасливого життя засяє над Україною, і її змученесерце розкриється в усій своїй чарівності, шелестінні золотих українських ланів, у могутній народній творчості, в талантах прекрасного волелюбного народу.

Я палко люблю українську музику. Якщо Чайковського ми називаємо чародієм російської музики, то Лисенка цього чудового і чаруючого красою своєї музики композитора ми сміливо можемо назвати сонцем української музики.

Такі українські актори, як Кропивницький, Заньковецька, Саксаганський, Садовський, – блискуча плеяда майстрів української сцени – ввійшли золотими літерами на скрижалі історії світового мистецтва і ні в чому не поступаються перед знаменитостями – Щепкіним, Мочаловим, Соловйовим, Неделіним. Той, хто бачив гру українських акторів, зберіг світлупам'ять на все життя.

Хай живе довгі віки народ, що дав світові безсмертного Шевченка.

⁶¹ Історія української культури: Збірник матеріалів і документів. Київ, 2000. С. 247–248.

АРХІТЕКТУРА

Палац Розумовського (Батурин, 1799 – 1803). Архітектор Чарльз Камерон

Інтер'єр Палацу Розумовського

Будинок міської адміністрації Полтави,
частина відомого ансамблю Круглої площі, арх. А. Захаров, 1803–1805 рр.

Церква Різдва Христового в Києві
(1809–1814 рр., архітектор А. Меленський)

Контрактний будинок у Києві (1815–1817 рр., архітектор А. Меленський)

Львівська ратуша (1830–1835 рр., архітектори Ю. Маркль, Ф. Трешер)

Макет-реконструкція зовнішнього вигляду ратуші за початковим проєктом 1827 р.

Сучасний вигляд

Будівля Київського університету ім. Т. Шевченка
(1837–1842 рр., архітектор О. Беретті)

Оперний театр в Одесі (1873 р., архітектори Ф. Фельнер, Г. Гельмер)

РОТОНДИ В УКРАЇНІ

*Церква Святого Миколая на Аскольдовій могилі
(Київ, 1810 р., архітектор А. Меленський)*

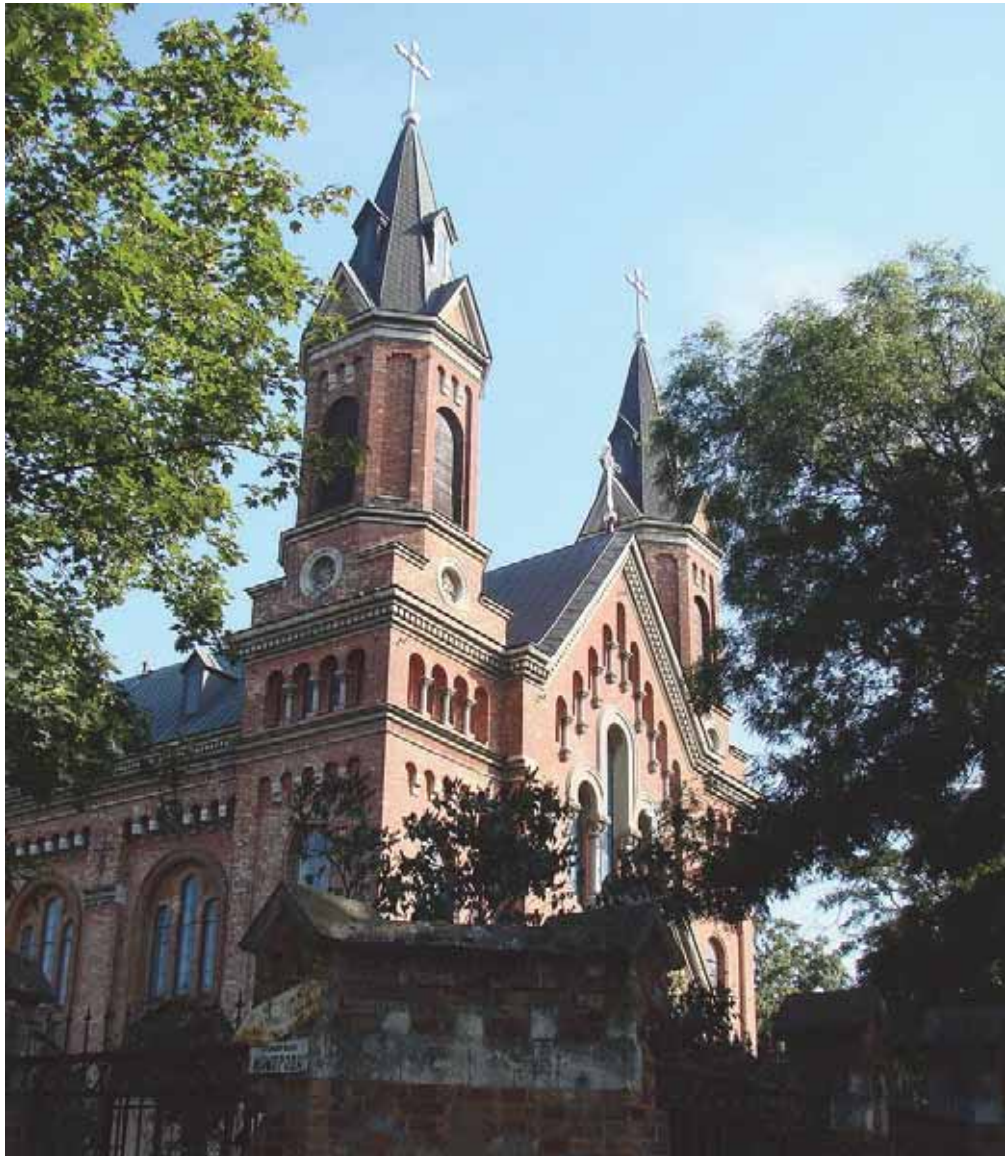

Гошівський монастир (Гошів, Івано-Франківська область, 1842 р.)
Костел Пречистого Серця Ісуса (Чернівці)

НЕОГОТИКА

Костел Пречистого Серця Ісуса
(Чернівці, 1892–1894 рр. Архітектор Йозеф Ляйцнер)

Костел Св. Йосифа (м. Миколаїв, 1891–1895 рр.)

Костел святого Миколая (Київ, 1899 р.).
Архітектори С. В. Валовський, В. Городецький

Інтер'єр Костелу святого Миколая

ЕКЛЕКТИЗМ

**Національний університет «Львівська політехніка»,
Інтер'єр головного корпусу (побудовано в 1844 р.)**

Одеса, Пасаж, інтер'єр (побудовано в 1898–1899 рр.)

МОДЕРН

Бакирівка, П'ятницька церква, 1891 р. Сумська область

СУЛЬПУРА

Скульптура в стилі ампір. Пам'ятник Дюку Рішельє в Одесі
(1827–1828 рр., скульптор І. Мартос)

Пам'ятник капітан-лейтенантові О. І. Казарському
(Севастополь, 1839 р.). Автор О. Брюллов, архітектор О. Нюман

Пам'ятник князю Володиміру, встановлений у Києві в 1850–1853 рр.
Автори: скульптори Василь Демут-Малиновський, Петро Клодт і
архітектор Костянтин Тон

**Пам'ятник Б. Хмельницькому в Києві
(1886–1888 рр., скульптор М. Микешин)**

Пам'ятник М. Гоголю в Ніжині (1881 р., архітектор П. Забіла)

Козак у розвідці (1883 р., скульптор Л. Позен)

Скіф (1889–1890 рр., скульптор Л. Позен)

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО КІНЦЯ XVIII–XIXст.

Д. ЛЕВИЦЬКИЙ

**Портрет Олександра Дмитровича Ланського. 1782 р.
(Російський музей, Санкт-Петербург)**

Портрет Урсули Мнішек. 1782 р. (Третьяковська галерея, Москва)

В. БОРОВИКОВСЬКИЙ
Портрет Лопухіної (1797 р.)

Портрет імператриці Марії Федорівни(1790-ті рр.)

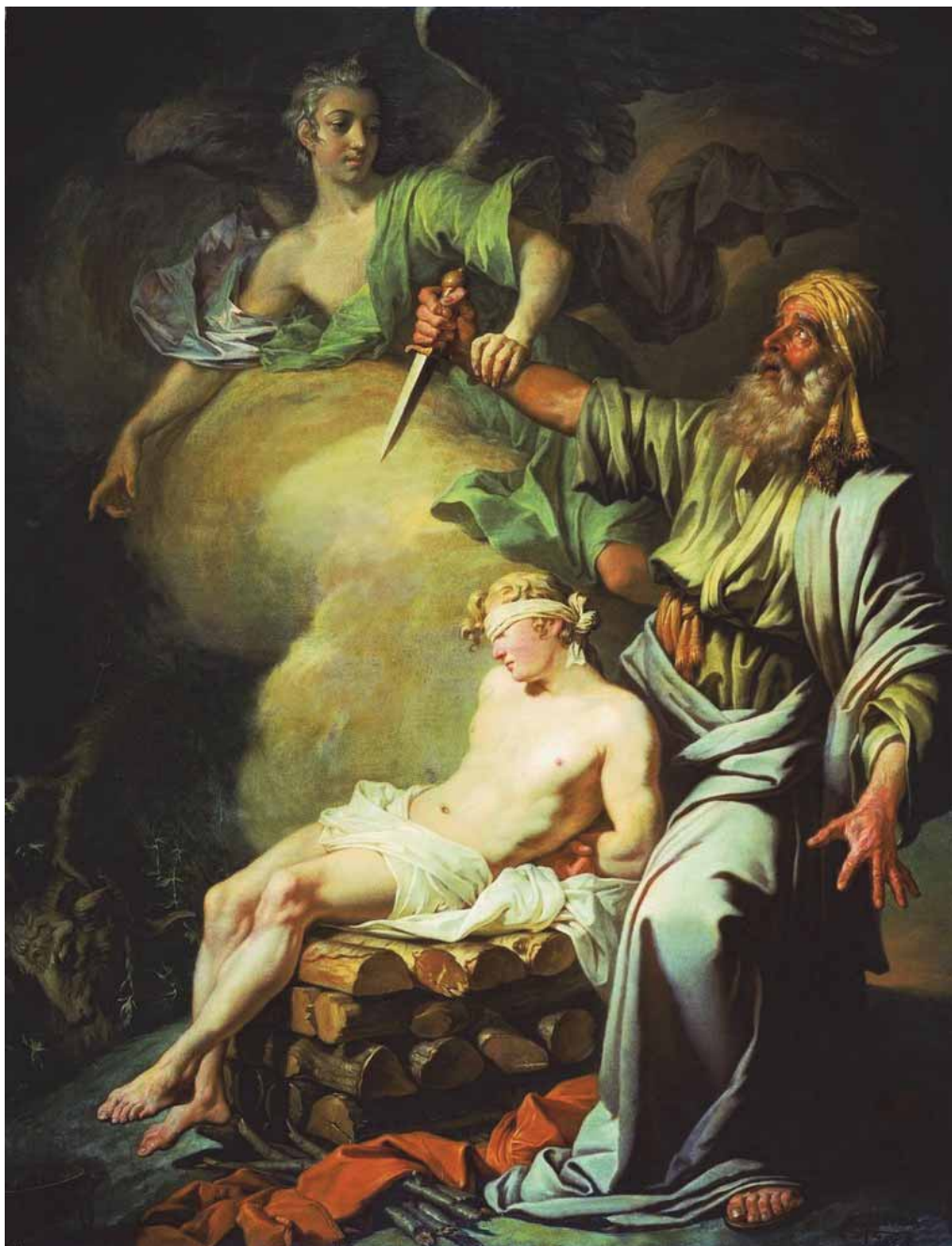

Портрет імператора Олександра I (1802–1803)

А. ЛОСЕНКО

«Зевс і Феміда» (1769)

«Жертвоприношения Авраама» (1765)

В. ТРОПІНІН

«Дівчина з Поділля» (1816)

«Хлопчик з сокирою» (1810)

«Устим Кармалюк» (1820)

В. ШТЕРНБЕРГ

Садиба Г. С. Тарновського в Качанівці» (1837)

«Малоросійський шинок» (1837)

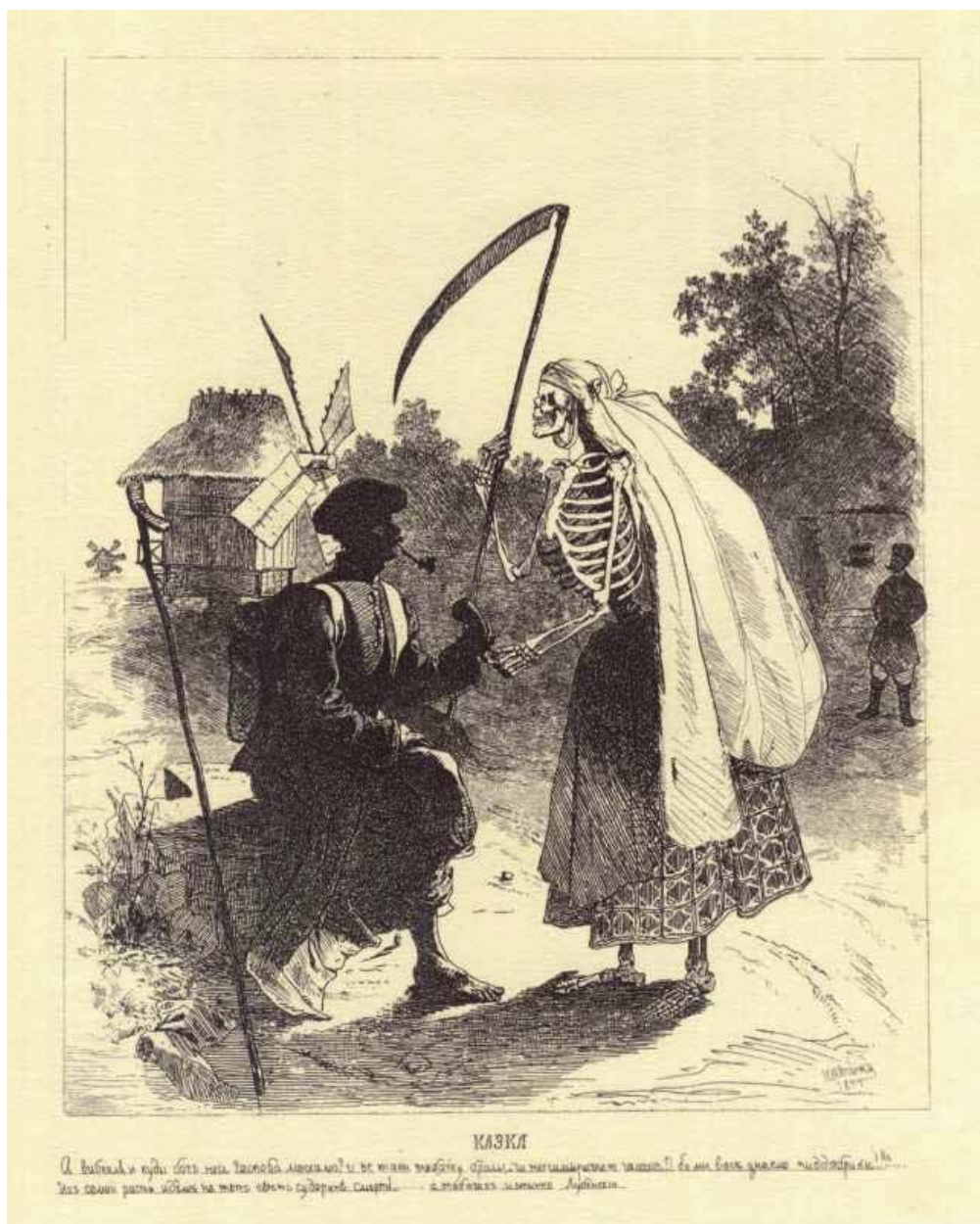
Т. Шевченко. «Селянська родина» (1843)

Т. Шевченко. «Судня рада», офорт (1844)

Т. Шевченко. «Катерина» (1842)

КАЗКА

А вийшла куди біла гора, загорода мовилі чі не вчати вробити, орали, на негашчівчиччч чашко! Били вилі диліне чидідріди! Не
Лаз тейлі ратні віблєк на мотє обчє сідорєк саштє! ... а жєблєкєк мєлєкєк Лєблєкєк...

«Казка», офорт (1844)

Завдяки серії офортів Т. Шевченка «Живописна Україна», в Україні з другої половини ХІХ ст. набула розвитку графіка

І. АЙВАЗОВСЬКИЙ

«Очерети на Дніпрі поблизу містечка Алешки» (1857)

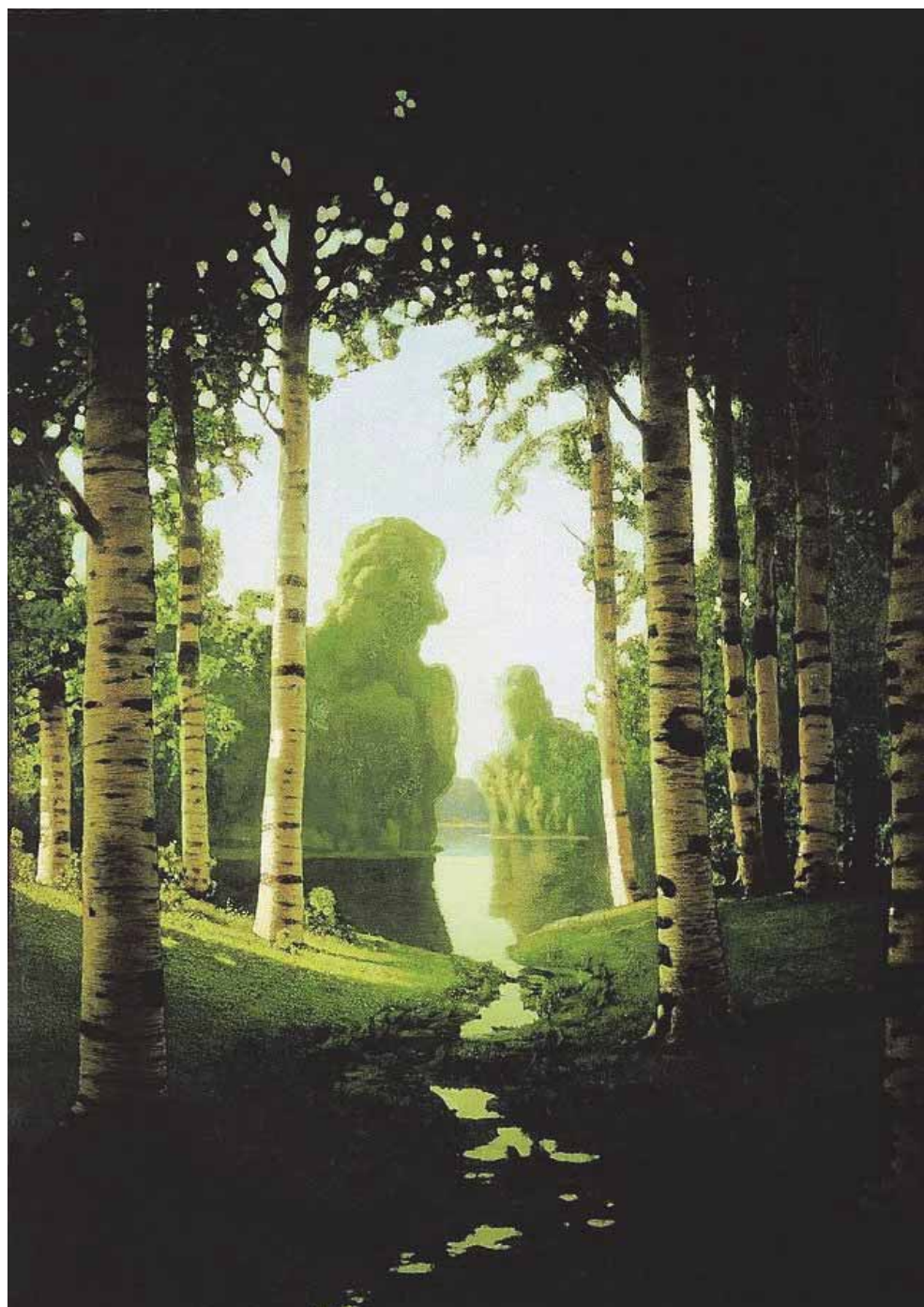

«Весілля на Україні» (1892 р.)

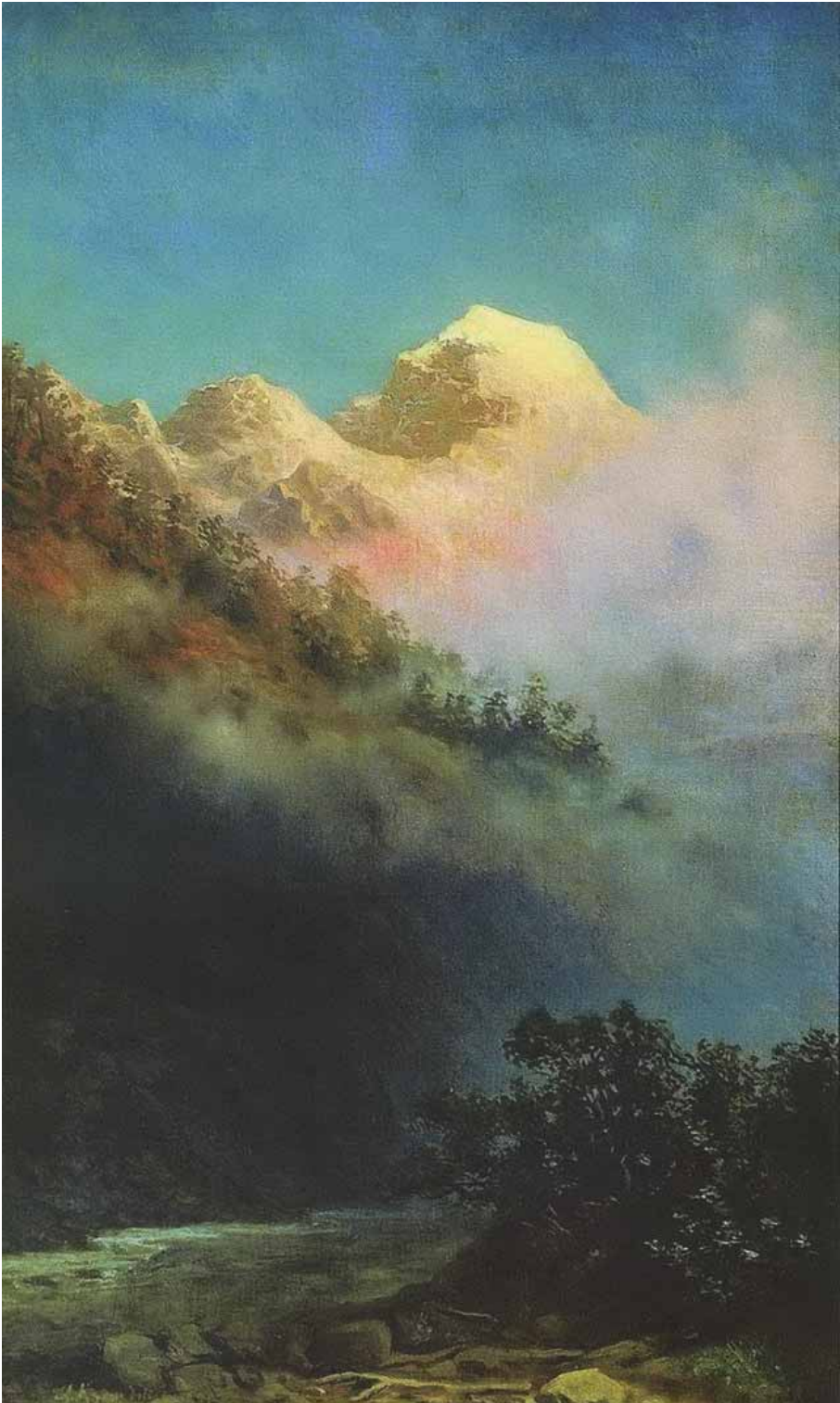
А. КУЇНДЖІ

«Місячна ніч на Дніпрі» (1880)

«Березовий гай» (1901)

«Схід сонця» (1890–1895)

К. ТРУТОВСЬКИЙ

«Тарас Шевченко з кобзою над Дніпром» (1875)

«Дівчина зі снопами» (1881)

І. РЄПН

«Запорожці пишуть листа турецькому султану»(1880–1891 рр.)

Друга версія картини 1893 р.

«Садко» (1876)

М. ПИМОНЕНКО

«Святочні ворожіння» (1893)

«Свати» (1892)

«Жнива»(1896)

С. ВАСИЛЬКІВСЬКИЙ

«Сторожа запорозьких вольностей» (1890)

«Козача левада» (1893)

МУЗИКА ХІХ ст.

Семен Гулак-Артемівський ⁶²

1. Опера «Запорожець за Дунаєм». Перша дія. Пісня-арія Карася
2. Опера «Запорожець за Дунаєм». Перша дія. Дует Одарки і Карася

Петро Ніщинський

1. «Вечорниці» ⁶³
2. «Закувала та сива зозуля» ⁶⁴

Микола Лисенко ⁶⁵

1. Кант Розп'яттю Христовому
2. Камо поїду от лица Твого, Господи
3. Ой і не гаразд
4. Розлилися круті бережечки
5. Боже Великий, Єдиний
6. Стелися, барвінку
7. Віночок
8. Наталка Полтавка, ч. 1. Опера М. Лисенка ⁶⁶
9. Тарас Бульба, опера М. Лисенка ⁶⁷

⁶² Режим доступу : <http://vkmp3.org/mp3/за%20дунаєм/>

⁶³ Режим доступу : [http://muz4.me/keyword_П.Ніщинський+\"Вечорниці\".html](http://muz4.me/keyword_П.Ніщинський+\)

⁶⁴ Режим доступу : <http://www.parafia.org.ua/piece/zakuvala-ta-syva-zozulya/>

⁶⁵ Режим доступу : <http://www.parafia.org.ua/person/lysenko-mykola/alisten/> (Українські композитори)

⁶⁶ Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=swYik6fabIU>

⁶⁷ Режим доступу : https://www.youtube.com/watch?v=1_-JXKcOeSA

ТЕАТР

Брати Тобілевичі до історії українського театру ввійшли під псевдонімами: Микола Садовський, Іван Карпенко-Карий та Панас Саксаганський

Товариство акторів, очолюване М. Л. Кропивницьким, що виставою «Наталка-Полтавка» за І. П. Котляревським поклало початок українському класичному професійному театру

Марія Заньковецька

РОЗДІЛ 5. ПОШТОВА МАРКА ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

*«Всі науки діляться на фізику і
колекціонування марок»*

Ернест Резерфорд

Поштова марка – це поштовий чи гербовий знак визначеної вартості; свідчення сплати державного поштового збору; знак поштових відправлень, які випускають відомства зв'язку; художньо оформлене мініатюрне видання. Поштові марки також використовують з метою пропаганди державних досягнень у різних галузях виробництва, науки, культури, спорту тощо.

Зображальний контент поштової марки надає можливість сприйняття інформації, яка відіграє важливу роль у науково-пізнавальному процесі державотворчої діяльності, репрезентує політико-економічні документи, які своєрідним чином фіксують соціально-економічне та культурне життя держави. Відповідно історія поштової марки постає як наратив про візуалізацію української історії і культури.

Сьогодні тема пам'яті посідає стале місце в гуманітарному дискурсі. Два поняття, які взаємозумовлені і взаємозалежні в цьому дискурсі – це історія і пам'ять. Без історичної пам'яті неможливе відтворення історії суспільства. Вона є успадкуванням минулого досвіду, існує у вигляді історичної свідомості народу та опредметнюється у відповідних культурних формах. Однією з таких форм є художня мініатюра у вигляді поштової марки. Адже вона візуально сприймається кожним глядачем і дає змогу відобразити аналог тексту візуальними образами і робить це швидше за текст. Більш того, як спосіб осмислення минулого, формує джерело історичної пам'яті і вписується в єдину конфігурацію: культурна форма – поштова марка – художня мініатюра.

Розмірковуючи про національні традиції та символи, які вміщені в сюжетну лінію поштових марок в історичній ретроспективі, позначимо, яким чином історія і пам'ять сприяли формуванню характерологічної культурної державної ідентифікації. Художня марка є не тільки предметом колекціонування і вивчення філателістами, це також об'єкт досліджень, який привертає увагу істориків, мистецтвознавців, культурологів, філософів.

Марка була невеликою за розміром паперовою етикеткою, за допомогою якої сплачувалась поштова послуга, рівноцінна її номінальній вартості. Саме у цьому визначалося її першочергове завдання – функція комунікації.

Але з часом поштова марка пройшла шлях від прямого зобов'язання поштової адміністрації перед відправником до формування джерела

історичної пам'яті та світосприйняття української культури. Її сучасні функції наступні:

- технологічна – спосіб оплати пересилання письмової кореспонденції (поштових карток, листів, бандеролей) – франкування;
- економічна – зазначена на марці вартість відображає вартість послуг пошти, що є економічною складовою в частині отримання доходів;
- монетарна – грошові функції поштових марок: формування монетарної системи держави; квазігроші; оплата мита або податку з доходу;
- атрибутивна – зображені символи державної ідентифікації – герб, національна валюта вміщують у собі відомості про країну, як політичну заяву про суверенітет держави;
- рекламно-інформаційна – як метод стимулювання інтересу до проблем соціального характеру, світу, благодійності і т. і.;
- колекційна – має як внутрішню, так і фактичну цінність, яка може значною мірою відрізнятись від її поштової вартості. Ця функція є прямим наслідком розвитку філателії як хобі, поширеного по всьому світу;
- культурологічна – як художня мініатюра, яка містить декоративні елементи і присвячена певній тематиці⁶⁸.

Дослідники філателії визначають кілька ранніх проектів створення поштової марки. Цю ідею висували шведський лейтенант К. Треффенберг (1832), словенський чиновник Л. Кошір (1836), англійський видавець Д. Чалмерс (1837). Проте запровадження наклеюваної поштової марки пов'язують з ім'ям англійського поштмейстера Роуланда Хілла, – автора ескіза першої у світі поштової марки, яка увійшла в обіг 6 травня 1840 р. в Англії «Penny Black» («Чорний пенні» (рис. 5.1)⁶⁹. На ній чорною фарбою був надрукований портрет королеви Вікторії, номінал марки складав один пенні, звідси і назва.

Рис. 5.1. Поштова марка «Penny Black»

Спочатку поштові марки друкувалися вручну, а пізніше – на друкарських верстатах, подібних до тих, що використовувалися для книгодрукування у XVI–

⁶⁸ Орехова С. Є. Земські поштові марки України другої половини XIX ст. – початку XX ст. як джерело історичної пам'яті / С. Є. Орехова// Challenges and prospects for the development of social sciences in Ukraine and EU countries: comparative analysis : Collective monograph. Riga : Izdevniecība "Baltija Publishing", 2019. С. 218 – 239.

⁶⁹ Левітас Й. Я., Басюк В. М. Все про марки / Й. Я. Левітас, В. М. Басюк. – К.: Реклама, 1975. – 240 с.

XVIII ст. При цьому було застосовано техніку гравюри – спосіб тиражування малюнка за допомогою друкарської матриці з дерева, металу, гуми.

Запозичивши досвід Англії, почали випускати поштові марки й інші країни. У червні 1850 р. з'явилися поштові марки в Австрійській імперії; у західноукраїнських землях їх можна було придбати у Львові на площі Ринок.

У середині XIX ст. Всесвітній поштовий союз запровадив правило, що на кожній поштовій марці має бути позначена латинським шрифтом країна-емітент (власник). Великій Британії, як державі, яка перша запровадила поштові марки, було дозволено цього правила не дотримуватися.

У 1861 р. вийшов перший друкований список поштових марок «Опис відомих досі поштових марок», до якого були включені всі 973 відомі на той час марки. Автором «Опису...» був французький книготорговець, відомий філателіст Оскар Берже-Левро.

У наш час поштові марки друкуються на високоякісному папері фарбами з високим рівнем стійкості до світла та вологи. Зворотний бік марок гумують (проклеюють), а для того, щоб полегшити відокремлення марок від аркуша та одну від одної, аркуш перфоруєть (проколюють); так перфорація отримала назву – зубцівка. Перші марки не перфоровалися, їх відрізали ножицями. Перфоровальну машину для поштових марок винайшов працівник Дублінського поштамту Генрі Аргер у 1854 р.

Одразу після появи поштової марки з'явилися і поціновувачі (колекціонери, філателісти) (картина Г. І. Шільтяна на марці Куби (1968 р.) рис. 5.2), які зрозуміли не лише її безпосереднє практичне значення, а й мистецьку цінність як художньої мініатюри.

Рис. 5.2. Поштова марка «Філателіст»

Так поштова марка стала предметом колекціонування – філателії. Термін «філателія» створений від грец. «φιλέω» (люблю) і «ἀτέλεια» (звільнення від оплати) означає захоплення від поштових марок та інших знаків сплачування поштових послуг. У стародавній Греції на листах ставили особливу відмітку – телос («τέλος»), яка повідомляла, що лист сплачений відправником. У широкий обіг термін «філателія» увів французький колекціонер Жорж Ерпен у 1864 р. У статті, вміщеній у французькому щомісячному журналі

«Колекціонер поштових марок», він писав, що у терміні «філателія» закладене все, що стосується знаків поштової атрибуції – конвертів, штемплів, поштових документів, а людей, які почали збирати знаки поштової сплати, стали називати філателістами.

У світі більше як у 40 країнах існують музеї поштових марок, пошти і філателії. Найстарішим закладом є Берлінський поштовий музей. Один із найкращих музеїв поштових марок існує в Будапешті. Величезна колекція марок (понад 250 тис.) експонується у Британському національному поштовому музеї (Лондон). Великі музеї марок з багатими філателістичними колекціями є у Вашингтоні, Делі, Каїрі, Ольборзі (Данія), Празі, Стокгольмі, Токіо.

У художньо-меморіальному музеї українського живописця О. Осмьоркіна (1892–1953), що в Кропивницькому, зберігається унікальна колекція поштових мініатюр, яка нараховує близько 300 експонатів. Це – серії марок, на яких зображені шедеври образотворчого мистецтва із зібрань провідних художніх музеїв світу.

До проголошення Української Народної Республіки незалежною державою у січні 1918 р. пошта губерній Центральної, Східної та Південної України продовжувала використовувати російські поштові марки, тому потреба в українській поштовій атрибуції постала дуже гостро. Навесні 1918 р. з'явилися п'ять перших поштових марок УНР, авторами яких були відомі українські художники Антін Середа і Георгій Нарбут. На мініатюрах в алегоричній формі були зображені національні символи України. Вартість марок була встановлена у грошових одиницях – шагах (номіналом у 10, 20, 30, 40, 50 шагів). Серед населення України означені поштові марки отримали назву «шагівки» (рис. 5.3)⁷⁰.

Рис. 5.3. Поштові марки-шагівки Української Народної Республіки

В УРСР власні українські поштові марки не випускалися, хоча з 1947 р. республіка була членом Всесвітнього поштового союзу.

Після проголошення незалежності України, з 1992 р. було розпочато випуск власних поштових марок, які вже понад чверть століття є унікальним

⁷⁰ Фурман В. Общегосударственные стандартные почтовые марки Украины / В. Фурман. – К.: «Видавництво «Марка України» 2003. – 224 с.

фондом поштової атрибуції країни. В Україні створена Асоціація філателістів, яка випускає журнал «Філателія України».

У сьогоднішні є побоювання, що значення пошти у соціальній комунікації поступово витісняють інші засоби зв'язку – мобільні телефони, скайп, мережа Інтернет. Проте завжди буде принаймні одна річ, яку всі згадані винаходи замінити не в змозі. Це – поштова марка. Адже вона – це не тільки сплата за послуги, а й візуалізація української історії і культури. Така мініатюрна річ як поштова марка насправді інформативно містка. Вона слугує маркером подій, фіксує та карбує їх на сторінках історичної і культурної пам'яті. Без історичної пам'яті неможливе відтворення історії суспільства. Вона є успадкуванням минулого досвіду, існує у вигляді історичної свідомості народу та опрідметнюється у відповідних культурних формах. Адже вона візуально сприймається кожним глядачем і дає змогу відобразити аналог тексту візуальними образами і робить це швидше за текст. Більше того, як спосіб осмислення минулого, поштова марка формує джерело історичної пам'яті і вписується в єдину тріаду: культурна форма – поштова марка – художня мініатюра. Крім того, поштова марка є своєрідним майданчиком для зближення української культури з культурами зарубіжних країн.

Окрім стандартних випусків (рис. 5.4) поштових мініатюр, призначених для відправлень листів, вантажів, є ще художні та комеморативні марки (рис. 5.5). Для першого стандартного випуску (загальноновживаних) марок «Алегорія «Молода Україна», уведеного до поштового обігу в травні-червні 1992 р., листопаді 1992 р., вересні 1993 р. номіналами – 50, 70 коп., 1.00, 2.00, 5.00, 10.00, 20.00, 50.00 купуно-карбованців, накладом – масовим, загальною кількістю – 278,4 млн. прим., автор-художник В. І. Дворник обрав ескіз марки Української Народної Республіки зразка 1918 року номіналом у 30 кроків (художник Г. Нарбут).

Рис. 5.4. Стандартний випуск

Комеморативна марка (від франц. *commemore* – як та, *memoria* – пам'ять) – узагальнююча назва художніх спеціальних (пам'ятних, ювілейних та інших) поштових марок, які часто друкуються на честь визначної дати, річниці, для вшанування або відзначення місця, події, особи чи об'єкта. Під терміном «комеморативна марка» мають на увазі, окрім згаданих вище, також і тематичні марки (малюнки, що присвячені певній темі колекціонування). Вони

виконують функцію унікальних історико-культурних пам'яток: не тільки нагадують про визначні дати, події в історії і культурі України, напрямки і досягнення українського мистецтва, але й матеріалізують їх портретними і сюжетними зображеннями. Перші комеморативні марки пошти України – «500 років українського козацтва» та «100-річчя першопоселення українців у Канаді» (уведені 1 травня 1992 р., номінали – 0,15 крб., наклад – 2,5 млн. прим., автор – художник О. А. Івахненко) та «Українська діаспора в Австрії» (уведені 27 листопада 1992 р., номінал – 5,00 крб., наклад – 1,0 млн. прим., автор – художник І. Турецький)(рис. 5.5)⁷¹.

Рис. 5.5. Комеморативні марки

За визначенням авторитетних вітчизняних і зарубіжних фахівців, рівень сучасного мистецтва української поштової мініатюри сягнув височини, якою можна пишатися. Серії поштових мініатюр, що сьогодні пропонує «Укрпошта» – різноманітні: це й український народний одяг, головні убори, етнографія України, природні та історико-культурні заповідники, відомі постаті національної історії і культури тощо. Вони забезпечують краще пізнання національної історії і культури, є своєрідним сучасним українським літописом.

Україна як незалежна держава, країна-член Всесвітнього Поштового Союзу, з 1992 р. є емітентом знаків поштової оплати⁷². Однак національне поштове марковидання та філателія розпочали історію свого формування у досконалу цілісність, яка сьогодні існує і заслуговує на визнання на міжнародному рівні, принаймні, починаючи з періоду Української Народної Республіки. Проте історія розвитку філателії України нерозривно пов'язана зі світовим розвитком філателії.

Отже, поштова марка – це те, що зберігає культурний та історичний спадок України, формує ґрунт для національно-державного будівництва. Це візитівка української культури світові і самим собі, а також ефективний носій аксіологічного коду держави.

⁷¹ Бехтір В. Г. Каталог поштових марок України. – К.: Українське державне підприємство поштового зв'язку «Укрпошта», 1997. – 176 с.

⁷² Орехова С. Є. Філателія – сучасний рух в історичній науці / С. Є. Орехова // Сучасний рух науки: тези доп. VI міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 4-5 квітня 2019 р. – Дніпро, 2019, С.823 – 827.

У пропонованій хрестоматії всі культурно-цивілізаційні орієнтири життя суспільства від стародавніх часів до кінця ХІХ ст. можна простежити в зображеннях на поштових мініатюрах. Українська поштова марка графічними образами і символами належить до національної культури і є часткою культурно-мистецького життя. Мистецтво поштової марки за своїм призначенням та завданнями звертання до студентської аудиторії зберігає конкретну специфічність зображення як основну художню рису. Дана сфера ґрунтується на національно орієнтовану і водночас актуальну для сьогодишнього суспільства символічність в усіх формах її прояву. Ця риса міцно зберігає провідне положення, незважаючи на всю силу впливу різних художніх рухів упродовж усіх періодів існування української поштової марки.

Етнічні сюжети поєднані з народними традиціями та глибинною національною культурою. У зв'язку з цим простежується тенденція до формування у студентів проявів етнічної та національної ідентичності, що спрямовані на формування національного культурного середовища, елементом якого і є поштова марка.

Зображення на поштових мініатюрах, уміщених у хрестоматії, пов'язані з відтворенням особливостей розвитку української культури, досягнень її видатних особистостей. Опис поштових марок, блоків, сувенірних листів подано за тематичними серіями в хронологічній послідовності введення до поштового обігу з 1992 р. по 2019 р.⁷³ національним оператором поштового зв'язку «Укрпошта».

⁷³ Гонцарюк І. В., Рипела Д. В. Каталог поштових марок (1918–2017). Братислава. 2017. – 416 с.; Каталог випусків знаків поштової оплати. «Укрпошта» <http://pm.ukrposhta.ua>

СЕРІЯ 1. ХРАМИ ТА ІКОНОПИС
Серія «Пам'ятки архітектури України. Храми»

Софійський собор у Києві, Іллінська церква в Суботіві (Черкащина), церква святого Юра в Дрогобичі, Троїцький собор у Новомосковську. Автор сюжету Ю. Логвин. Номінали – по 20 коп., наклад – по 400,0 тис. прим. Зчіпка уведена до поштового обігу 25 грудня 1996 р.

Покровська оборонна церква 1476 р. в с. Сутківцях (Хмельницька обл.), Хрестовоздвиженський собор 1689–1709 рр. у Полтаві, Собор святого Юра 1758–1762 рр. у Львові. Автор сюжету І. Крислач. Номінали – по 20 коп., наклад – по 250,0 тис. прим. Уведена до поштового обігу 19 квітня 1997 р.

Спасо-Преображенський собор XI ст. (м. Чернігів); Покровський собор XVII ст. Автор сюжету І. Клещар. Номінали – по 20 коп., наклад – по 200,0 тис. прим. Уведені до поштового обігу 21 вересня 1998 р.

«З Різдва Христовим»

Ікона «Різдво Христове», XVIII ст.

Автор сюжету Г. Задніпрійний. Номінал – 20 коп., наклад – 200,0 тис. прим. Уведена до поштового обігу 20 грудня 1997 р.

«Святогорська Зимненська чудотворна ікона Божої Матері»

Ікона «Божої Матері Святогорсько-Успенського монастиря». На полі марки янголи тримають ікону над монастирем.

Автор сюжету В. Євтушенко. Номінал – 1,20 грн., наклад – 50,0 тис. прим. Блок уведений до поштового обігу 4 вересня 1999 р.

«Святий Андрій Первозваний»

Церква св. Андрія Первозванного в Києві в обіймах янгола. Пам'ятка архітектури та монументального живопису XVIII ст. Автор сюжету О. Кошель. Номінал – 60 коп., наклад – 200,0 тис. прим. Марка з купоном уведена до поштового обігу 12 грудня 1999 р.

«2000-ліття християнства»

Спеціальний випуск Україна-Росія-Білорусь Богоматір Оранта (XI ст.), мозаїка Софійського собору, м. Київ; Христос Вседержитель (XII ст.), фреска Спасо-Преображенської церкви, м. Полоцьк; Богоматір Володимирська ікона (XII ст.), Державна Третьяковська галерея, м. Москва. Автор сюжету О. Штанко. Номінали – по 80 коп., наклад – 50 тис. прим. Блок уведений до поштового обігу 5 січня 2000 р.

Церква святого Онуфрія (XVII ст.) м. Львів, церква Різдва Пресвятої Богородиці (XVII ст.) с. Велике, Львівська обл., «Воскресенська церква» (XVIII ст.), м. Суми.

Автор сюжетів В. Євтушенко. Номінали – 30 коп., 30 коп., 70 коп., наклад – по 0,2 млн. прим. Уведені до поштового обігу 8 грудня 2000 р.

«950 років із часу заснування Києво-Печерської Лаври»

Успенський собор. Києво-Печерська лавра (1051 р.). Святі Антоній і Феодосій Печерські. Автор сюжету О. Тернавська. Номінал – 1,50 грн., наклад – 50 тис. прим. Блок уведений до поштового обігу 25 травня 2001 р.

Манявський скит (1611 р.)

Йов Княгиницький на тлі Манявського скиту та на тлі скиту Карпатського. Івано-Франківська обл.

Автор сюжету Кость Лавро. Номінали – по 1,25 грн., наклад – 0,1 млн. прим. Блок уведений до поштового обігу 15 серпня 2003 р.

«Українські храми за кордоном»

Церква Святої великомучениці Варвари у Відні (1654 р).

Автор сюжету М. Гейко. Номінал – 75 коп., наклад – по 150,0 тис. прим. Уведена до поштового обігу 9 грудня 2005 р.

«900 років з часу заснування Михайлівського Золотоверхого монастиря»

Автори сюжету В. Таран, Олександр та Сергій Харуки, Номінал – 3 33 коп., наклад – 100,0 тис. прим. Блок уведений до поштового обігу 11 липня 2008 р.

«Софія Київська. 1000 років»

Фрески собору. Автор сюжету М. Кочубей. Номінали – 1,90 грн., 6,00 грн., наклад – 145,0 тис. прим. Зчіпка уведена до поштового обігу 18 листопада 2011 р.

«1025 років Хрещення Київської Русі»

Фреска Віктора Васнецова «Хрещення Русі», розташована у Патріаршому кафедральному соборі св. Володимира в Києві.

Автори сюжету Кость Лавро, О. Солдатенко. Номінал – 5,40 грн., наклад – по 65,0 тис. прим. Блок уведений до поштового обігу 28 липня 2013 р.

«Лядівський Усікновенський 1000 років» Свято-монастир.

Автор сюжету В. Таран. Номінал – 4,30 грн., наклад – 65,0 тис. прим. Блок уведений до поштового обігу 15 вересня 2013 р.

Спільний випуск Україна – Румунія. Церкви»

Церква Спаса на Берестові (Україна), церква монастиря Сучевиця (Румунія).

Автор сюжету С. Горобець. Номінали – 2 грн., 3 грн. 30 коп., наклад – 105,0 тис. прим. Зчіпка ведена до поштового обігу 18 грудня 2013 р.

«775 років Свято-Успенської Почаївської лаври»

Автори малюнку Олександр та Сергій Харуки. Номінал – 22,10 грн., наклад – 30,0 тис. прим. Блок уведений до поштового обігу 21 вересня 2015 р.

«Покрова Богородиці» Храм Святої Покрови, м. Бориспіль.

Автор сюжету В. Таран. Номінал – 3,00 грн., наклад – 130,0 тис. прим. Уведена до поштового обігу 7 жовтня 2015 р.

«Дерев'яні церкви Карпатського регіону Польщі та України»

**Церква св. Параскеви (XVII ст.), с. Квятонь;
церква св. Юра (XV–XVI ст.), м. Дрогобич.**

Автор сюжету В. Таран. Номінал – 5,40 грн., тираж – 130,0 тис. прим. Уведена до поштового обігу 18 грудня 2015 р.

Серія «Українські ікони»

Вишгородська ікона Божої Матері.

Автори сюжету Олександр та Сергій Харуки.

Номінали – по 10,00 грн., наклад – 130,0 тис. прим.

Блок уведений до поштового обігу 28 серпня 2019 р.

СЕРІЯ 2. НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ ТА ЕТНОГРАФІЯ

Серія «Етнографія»

«Господарство українців»

(другий випуск стандартних марок).

Косарі, чумаки, жниці, чабан.

Автор сюжетів Ю. Логвин. Номінали – 50, 100, 150, 200, 300, 500 крб., загальний наклад – 152,725 млн. прим. Уведені до поштового обігу 18 грудня 1993 р.

«Домашнє начиння»

(сьомий випуск стандартних марок).

Прядка, сулія, ківш, свищик, куманці, кварта, лялька, глечик, свічник, бичок, горщики-двійнята, коник, дзбанок, каламар, люлька, кахля, кисет, порохівниця, бандура, супниця.

Автори сюжету К. Штанко, Н. Фандікова.

Номінали – 50, 60, 85, 5, 70 коп., 2,00 грн., 1,00 грн., 1 коп., 3 коп., 10 коп, 30 коп., 1,50 грн., 1,90 грн., 2,20 грн., 6,00 грн., 7 грн.

літери – R, P, N, Ж, Є, наклад – масовий.

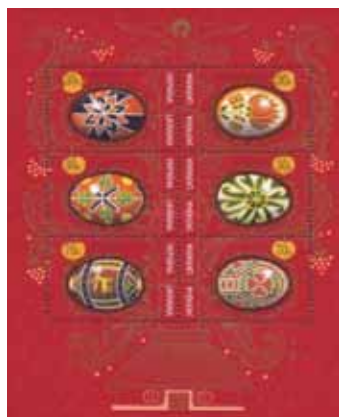

«Народне мистецтво»

Народний живопис «Півень» (Дніпропетровська обл.), ліплення із глини «Баран» (Полтавська обл.), вишивка бісером «Кептар» (Чернівецька обл.), різьблення по дереву «Декоративне блюдо» (Івано-Франківська обл.).

Автор сюжету Г. Кузнецов. Номінали – по 20 коп., 40 коп., наклад – 50,0 тис. прим.

Малий аркуш уведений до поштового обігу 20 грудня 1997 р.

«Українські писанки»

Поділля, Чернігівщина, Київщина, Одещина, Гуцульщина, Волинь.

Автор сюжету К. Штанко. Номінали – по 30 коп. по 70 коп., наклад – по 0,5 млн. прим. Блок уведений до поштового обігу 28 квітня 2000 р.

«Давні іграшки»

дитячі іграшки «Візок» та «Гойдалка».

Автори сюжету Олександр та Сергій Харуки. Номінали – 4,80 грн. та 5,40 грн., наклад – 12,0 тис. прим. Буклет уведений до поштового обігу 11 серпня 2015 р.

«120 років з початку імміграції українців до Бразилії»

Писанка. Автор сюжету В. Баріба. Номінал – 2,20 грн. наклад – 202,0 тис. прим.

Уведена до поштового обігу 24 серпня 2011 р.

«Кулінарія»

Борщ – національна кухня України, продукти харчування.
 Автор сюжету С. Бондар. Номінали – 2,61 грн., 3,52 грн., наклад – по 200,0 тис. прим. Зчіпка уведена до поштового обігу 20 травня 2005 р.

«Хліб»

«Паляниця», «Калач», «Бублики», «Чорний житній», «Весільний коровай».
 Автор сюжету Ю. Правдохіна. Номінали – 2,00 грн., 2,50 грн., 4,80 грн., наклад – по 58,0 тис. прим. Блок уведений до поштового обігу 20 серпня 2013 р.

«Національні музичні інструменти»

Козак Мамай.

Автор сюжету В. Мітченко.
 Номінал – 4,80 грн, наклад – 145,0 тис. прим.

Кобза.

Автор сюжету В. Мітченко.
 Номінал – 5,70 грн., наклад – 145,0 тис. прим.

Уведені до поштового обігу 25 липня 2014 р.

Серія «Український народний одяг»

«Харківщина» – Благовіщення, Свято Андрія;
«Сумщина» – Сватання, перед вінцем;
«Донеччина» – Масниця, Обжинки.
Автор сюжету М. Кочубей. Номінали – по 45 коп.,
наклад – 100 тис. прим. Блок уведений до
поштового обігу 19 грудня 2003 р.

«Житомирщина» – Свято Меланки та Василя;
Свято Зосима; «Рівненщина» – Свято Юрія; Свято
Петра і Павла;
«Волинь» – Свято Благовісника; Свято Миколая.
Автор сюжету М. Кочубей. Номінали – по 70 коп.,
наклад – по 120,0 тис. прим. Блок уведений до
поштового обігу 20 грудня 2005 р.

«Запоріжжя» – Свято Михайла; Перша Пречиста;
«Херсонщина» – Свято Катерини; Свято Іллі;
«Одещина» – Свято Варвари та Сави; Свято
Бориса та Гліба. Автор сюжету М. Кочубей.
Номінали – по 70 коп., наклад – по 150,0 тис.
прим. Блок уведений до поштового обігу
15 грудня 2006 р.

«Хмельницька область» – Коляда, Свято Семена;
«Буковина» – Свято Єфросинії, Свято Вознесіння
Господнього;
«Закарпаття» – Свято Кузьми і Дем'яна, Радунця.
Автор сюжету М. Кочубей. Номінали – по 70 коп.,
наклад – 150,0 тис. прим.
Блок уведений до поштового обігу 22 грудня
2007 р.

«Крим» – Свято Преображення Господнього, Хрещення; «Дніпропетровщина» – Вінчання, Дожинки; «Луганщина» – Свято Кирила та Мефодія, Спиридона чудотворця.

Автор сюжету М. Кочубей. Номінали – по 1 грн., наклад – по 100,0 тис. прим. Блок уведений до поштового обігу 22 грудня 2008 р.

«Київщина» – Зелені свята, Різдвяні свята; «Чернігівщина» – троїсті музики, наречений і наречена; «Полтавщина» – Водохреща, Івана Купала.

Автор сюжету М. Кочубей. Номінали – по 20 коп., 50 коп., наклад – 50 тис. прим. Блок уведений до поштового обігу 20 грудня 2001 р.

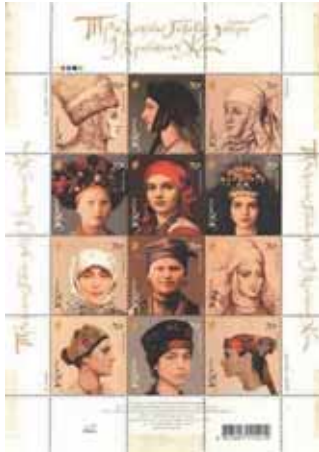

«Вінниччина» – Покрова, Спаса; «Черкащина» – Веснянки-гаївки, Маковій; «Тернопільщина» – Христос Воскрес!, Великдень. Автор сюжету М. Кочубей. Номінали – по 45 коп., наклад – 50 тис. прим. Блок уведений до поштового обігу 6 грудня 2002 р.

«Львівщина» – Стрітєння, Воздвиження; «Івано-Франківщина» – Троїсті музики, весілля; «Гуцульщина» – Святвечір, Різдво Христове. Автор сюжету М. Кочубей. Номінали – по 45 коп., наклад – 100 тис. прим. Блок уведений до поштового обігу 10 грудня 2004 р.

Серія «Традиційні головні убори українських жінок»

«Убрус та хутряна шапка» (Київська Русь, XI–XIV ст.); «Хустки. Київщина» (XIX – поч. XX ст.); «Намітка. Західне Полісся» (XVIII – поч. XX ст.); «Вінок. Полтавщина» (XIX – поч. XX ст.); «Хустка. Гуцульщина» (кінець XIX – поч. XX ст.); «Кода. Буковина» (кінець XIX – поч. XX ст.); «Хустка. Центральна Україна» (XX ст.); «Очіпок. Полтавщина» (XIX – поч. XX ст.); «Намітка. Гуцульщина» (XVIII – XIX ст.); «Очіпок. Полтавщина» (XIX – поч. XX ст.); «Хустка на очіпку. Чернігівщина» (кінець XIX – поч. XX ст.); «Вінок. Івано-Франківщина» (поч. XX ст.). Автор сюжету В. Василенко. Номінали – по 70 коп., наклад – 160,0 тис. прим. Сувенірний поштовий лист уведений до поштового обігу 30 березня 2006 р.

Дівчата у вінках, юнаки у капелюхах – Львівщина, Івано-Франківщина, Тернопільщина, Полісся, Київщина. Автори сюжету В. Василенко, С. Бондар. Номінали – по 70 коп., наклад – 160,0 тис. прим. Сувенірний поштовий лист уведений до поштового обігу 23 серпня 2007 р.

Очіпок і хустка (Черкащина); Перемітка (Тернопільщина); Весільний головний убір (Тернопільщина); Намітка (Рівненщина); Хустка тернова (Гуцульщина); Чіпець і хустина (Лемківщина); Весільний головний убір (Покуття); Перемітка (Рівненщина); Бавниця і хустина (Львівщина); Крисаня (Гуцульщина); Очіпок (Львівщина); Магерка (Рівненщина). Автор сюжету С. Лук'яненко. Номінали – по 1 грн., наклад – по 170,0 тис. прим. Сувенірний поштовий лист уведений до поштового обігу у 10 грудня 2008 р.

Серія «Особливості народної архітектури. Українська»

Поділля, Київщина, Лемківщина, Гуцульщина, Волинь, Слобожанщина.
Автор сюжету Ю. Логвин. Номінали – по 70 коп., наклад – 120,0 тис. прим.
Сувенірний поштовий лист уведений до поштового обігу 24 жовтня 2007 р.

Полісся, Полтавщина, Буковина, Бойківщина, Дніпровське Пониззя.
Автор сюжету Ю. Логвин. Номінали – по 70 коп., наклад – 120,0 тис. прим.
Сувенірний поштовий лист уведений до поштового обігу 24 жовтня 2007 р.

«Водяні млини України»

Полтавщина; Тернопільська обл. м. Бучач; Бойківщина; Буковина, м. Хотин.

Автор сюжету Ю. Логвин. Номінали – по 1,80 грн., 2,20 грн., 6,50 грн., 7,70 грн., наклад – 104,0 тис. прим. Блок уведений до поштового обігу 28 грудня

«Вітряки України»

Автор сюжету Ю. Логвин. Номінали – 2,00 грн., 2,50 грн., 3,30 грн., 4,80 грн., наклад – 80,0 тис. прим. Блок уведений до поштового обігу 09 листопада 2012 р.

«Народна вишивка»

Фрагмент традиційного українського орнаменту: рослини та птахи. Автор сюжету О. Жаров. Номінал – 50 коп., наклад – 2,5 млн. прим. Уведена до поштового обігу 16 листопада 1992 р.

Серія «Українська вишивка – код нації»

Сорочка (фрагмент) «Вінниччина», «Музей Івана Гончара. Національний центр народної культури».
Номінали – по 7,00 грн., наклад – 140,0 тис. прим.

Рушник (фрагмент) «Полтавщина», «Музей Івана Гончара. Національний центр народної культури».
Номінали – літерний «Z», наклад – 140,0 тис. прим.

Сорочка (фрагмент) «Київщина», «Музей Івана Гончара. Національний центр народної культури».
Номінали – літерний «Z», наклад – 140,0 тис. прим.

Сорочка (фрагмент) Черкаська обл. «Музей Івана Гончара. Національний центр народної культури».
Номінали – по 8,00 грн., наклад – 140,0 тис. прим.

Сорочка (фрагмент) Волинська обл. «Музей Івана Гончара. Національний центр народної культури».
Номінали – по 15,00 грн., наклад – 140,0 тис. прим.

Сорочка (фрагмент) Чернігівська обл.
«Музей Івана Гончара. Національний центр
народної культури».

Номінали – по 15,00 грн., наклад – 140,0
тис. прим.

Уведені до поштового обігу 23 березня
2019 р.

Сорочка (фрагмент) Чернівецька обл.
«Музей Івана Гончара. Національний
центр народної культури».

Номінали – по 8,00 грн., наклад – 140,0 тис.
прим.

Уведені до поштового обігу 23 серпня
2019 р.

Хустка (фрагмент) «Львівщина», «Музей
Івана Гончара. Національний центр
народної культури».

Номінали – по 7,00 грн., наклад – 140,0
тис. прим.

Аркуші уведені до поштового обігу 14
грудня 2018 р.

Серія «Українські народні свята та обряди»

«Свято Івана Купала»

Дівчина і хлопець біля стилізованої квітки папороті.

Автор сюжету О. Штанко. Номінал – 20 коп., наклад – 250,0 тис. прим. Уведена до поштового обігу 5 липня 1997 р.

«Свято Івана Купала»

Обряд ворожіння.

Автор сюжету Л. Калмикова. Номінал – 40 коп., наклад – 200,0 тис. прим.

Уведена до поштового обігу 16 травня 1998 р.

«Різдво»

Музики-колядники.

Автор сюжету І. Бринюк. Номінал – 30 коп., наклад – 200,0 тис. прим. Уведена до поштового обігу 11 грудня 1998 р.

«Веснянки-Гаївки»

Дівчата в хороводі, співають весняні пісні.

Автор сюжету Ю. Мітченко. Номінал – 40 коп., наклад – 200,0 тис. прим. Уведена до поштового обігу 7 квітня 1999 р.

«Обжинки»

Автор сюжету В. Євтушенко. Номінал – 30 коп., колір – багатоколірний, наклад – 0,2 млн. прим. Уведена до поштового обігу 4 серпня 2000 р.

«Свята Трійця»

Фрагмент зображення ікони «Свята Трійця», чоловік і жінка у народних костюмах.

Автор сюжету Кость Лавро. Номінал – 2,00 грн., наклад – 300,0 тис. прим.

«Вербна неділя»

Автор сюжету В. Євтушенко. Номінал – 40 коп., наклад – 0,5 млн. прим. Уведена до поштового обігу 19 квітня 2002 р.

«Свято Маковія» та «Свято Спаса»

Автор сюжету В. Євтушенко. номінали – по 45 коп., наклад – 0,2 млн. прим.

Зчіпка уведена до поштового обігу 25 липня 2003 р.

«З Різдвом Христовим!»

Богородиця з новонародженим Христом, волхви, Янголи.

Автор сюжету М. Кочубей. Номінал – 0,45 грн., наклад – 200,0 тис. прим. Уведена до поштового обігу 25 жовтня 2004 р.

«З Великоднем!»

Великодній кошик. Автор сюжету Н. Андрійченко. Номінал – 2,00 грн., наклад – 120,0 тис. прим. Уведена до поштового обігу 30 квітня 2013 р.

СЕРІЯ 3. ІСТОРИЧНІ МІСТА, ПОДІЇ ТА ОСОБИСТОСТІ

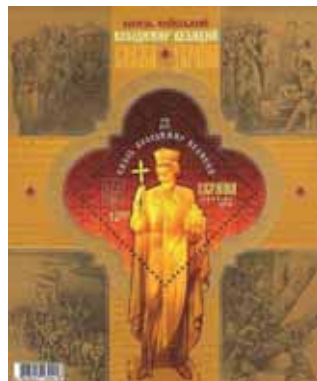
3.1. Історичні особистості

Серія: Історія України

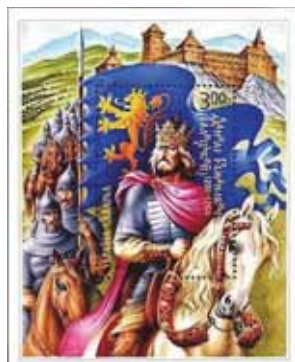
«Володимир Великий»

Автор сюжету О. Штанко.
Номінал – 2,00 грн., наклад – 50,0 тис. прим. Блок уведений до поштового обігу 15 грудня 2000 р.

«Сцени хрещення киян»

Автори сюжету Олександр та Сергій Харуки. Номінал – 12,90 грн., наклад марок – 40,0 тис. прим. Блок уведений до поштового обігу 28 липня 2015 р.

«800 років від дня народження Данила Романовича»

Князь Данило Романович (Галицький) (1201–1264 рр.) засновник Галицько-Волинського князівства.

Автор сюжету О. Штанко. Номінал – 2,00 грн., наклад – 60,0 тис. прим.

Блок уведений до поштового обігу 1 лютого 2001 р.

«Володимир Мономах»

950 років від дня народження Великого князя київського Володимира Всеволодовича Мономаха (1053–1125).

Автор сюжету К. Штанко. Номінал – 3,50 грн., наклад – 100,0 тис. прим.

Блок уведений до поштового обігу 28 травня 2003 р.

«900 років Уставу Володимира Мономаха»

Устав Володимира Мономаха – закони великого київського князя, вміщені в розширеній редакції «Руської Правди».

На блоці зображений князь та писар, з лівого боку представлений жіночий образ, який уособлює народ, праворуч – воїн, який обороняє землю та народ. Композицію завершує образ війська на тлі київських соборів, які були побудовані в той період.

Автор сюжету М. Кочубей. Номінал – 6,40 грн., наклад – 650,0 тис. прим. Блок уведений до поштового обігу 22 лютого 2013 р.

«350 років від початку визвольної війни українського народу (1648–1676 рр.) під проводом Богдана Хмельницького»

Сюжети з бойової біографії Гетьмана Богдана Хмельницького.

Автори сюжету В. Козаченко, В. Таран, Олександр та Сергій Харуки. Номінали – по 0,30 коп., по 0,40 коп., 0,60 коп., 2,0 грн., наклад – 50,0 тис. прим.

Сувенірний поштовий лист уведений до поштового обігу 25 липня 1998 р.

Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького.

Прапор (Військовий музей, Стокгольм); Булава, музей війська польського, Варшава; Шапка, Національний музей історії України, Київ; Водосвятна чаша, Державний історичний музей, Москва; Кухоль, Фундація князів Чарторийських, Краків; Шабля, Фундація князів Чарторийських, Краків.

Автор сюжету В. Василенко. Номінали – по 45 коп., наклад – 6,5 тис. прим. Блок уведений до поштового обігу 29 січня 2004 р.

«Козацькі клейноди. Печатки козацької доби»

«Печатка Війська Запорізького Низового. 1763»; «Печатка гетьмана Богдана Хмельницького. Середина XVII ст.»; «Печатка Козацької паланки. Середина XVIII ст.»; «Печатка прилуцького полковника Петра Дорошенка. 1656–1659»; «Печатка-перстень запорізького старшини. XVII–XVIII ст.»; «Печатка прилуцького полкового писаря Семена Раковича. 1672–1691». Номінали – по 5,00 грн., наклад – 35,0 тис. прим.

Автори сюжету Олександр та Сергій Харуки. Блок уведений до поштового обігу 14 жовтня 2017 р.

«Князівський рід Острозьких XIV–XVII ст.»

«Василь-Костянтин Острозький (1526–1608)»; «Гальшка (Єлизавета) Острозька (1539–1582)»; «Костянтин Острозький (1460–1530)».

Автор сюжету В. Таран. Номінали – 3,45 грн., 5,25 грн., 7,65 грн., наклад – 40,0 тис. прим. Блок уведений до поштового обігу 13 листопада 2015 р.

«Київські князівни на престолах Європи»

Зображення XI–XII ст.

Автор сюжету В. Василенко. Маркований аркуш. Номінали по – 7,65 грн., наклад марок – 35,0 тис. прим.

Спеціальний малий аркуш уведений до поштового обігу 27 травня 2016 р.

«До 200-річчя з дня народження Миколи Гоголя (1809-1859)»

М. Гоголь, Тарас Бульба. Автори сюжету В. Таран, Олександр та Сергій Харуки. Номінали – 1,52 грн., 2,47 грн., наклад – по 140,0 тис. прим. Зчіпка уведена до поштового обігу 21 березня 2008 р.

«200-річчя з дня народження М. В. Гоголя»

«Ніч перед Різдрвом». Автори сюжету В. Таран, Олександр та Сергій Харуки. Номінали – 2,20 грн., 1,50 грн., наклад – 100,0 тис. прим. Блок уведений до поштового обігу 1 січня 2009 р.

Серія «Славні роди України»

«Галагани». «Герб роду Галаганів»; «Колегія Павла Галагана»; «Григорій Галаган».

Автор сюжету В. Таран.

Номінали – по 10,00 грн., наклад – 30,0 тис. прим.

Блок уведений до поштового обігу 10 жовтня 2019 р.

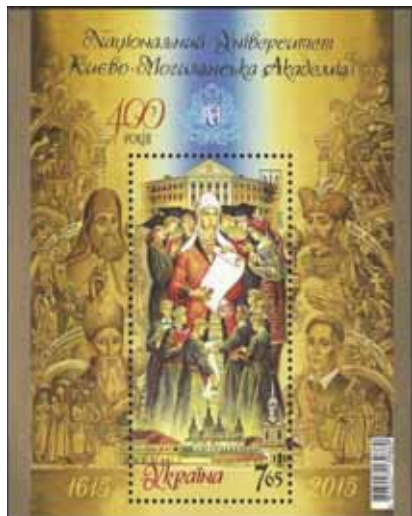
3.2. Історичні події

«Києво-Могилянська академія»

Києво-Могилянська академія, перший вищий навчальний заклад, визначний культурний і освітній центр в Україні (1632 р.). Засновники академії та студенти.

Автор сюжету Л. Корень. Номінал – 1,50 грн., наклад – 2,5 млн. прим. Уведена до поштового обігу 27 листопада 1992 р.

400 років від часу заснування. Студенти – Петро Могила, Іван Мазепа, Петро Сагайдачний, Григорій Сковорода. Автор сюжету М. Кочубей. Номінал – 7,65 грн., наклад – 40,0 тис. прим. Блок уведений до поштового обігу 18 вересня 2015 р.

Історії та легенди. Історія України.

Легендарні київські князі Кий, Щек, Хорив і їхня сестра Либідь (кінець VI – початок VII ст.).

Автори сюжету В. Таран та О. Харук. Номінали – по 40 коп., наклад – 300,0 тис. прим. Блок уведений до поштового обігу 6 травня 1997 р.

«Давні київські князі»

Аскольд і Дір IX ст.

Автор сюжету І. Биченко. Номінал – 3,0 грн., наклад – 150,0 тис. прим.

Марка з купоном уведена до поштового обігу 4 липня 1998 р.

«Пересопницьке Євангеліє»

Рукописна пам'ятка української книжної культури середини XVI ст., написана південно-руською говіркою церковнослов'янської мови.

Автор сюжету В. Мітченко. Номінал – 1,50 грн., наклад – 50 тис. прим. Блок уведений до поштового обігу 8 лютого 2000 р.

«100 років Національному технічному університету України»

Комплекс Київського політехнічного інституту.

Автор сюжету С. Біляєв. Номінал – 1,0 грн., наклад – 50,0 тис. прим. Блок уведений до поштового обігу 27 червня 1998 р.

«170 років з часу заснування Київського університету імені Тараса Шевченка»

Архітектор головного корпусу університету В. І. Беретті. Герб університету.

Автор сюжету С. Беляєв. Номінал – 2,61 грн., наклад – 50,0 тис. прим. Блок уведений до поштового обігу 15 вересня 2004 р.

«500-річчя українського друкованого слова»

Автор сюжету В. Дворник. Номінал – 1,50 грн., наклад – 1,0 млн. прим.

Уведена до поштового обігу 17 грудня 1994 р.

«1000 років літописання і книжкової справи в Україні»

Монах-літописець. Автор сюжету С. Беляєв. Номінал – 20 коп., наклад – 200,0 тис. прим. Уведена до поштового обігу 19 вересня 1998 р.

«Слов'янська писемність та культура»

Автор сюжету В. Василенко. Номінал – 45 коп., наклад – 200,0 тис. прим. Уведена до поштового обігу 21 травня 2005 р.

«1150 років слов'янської писемності»

Автор сюжету С. Горобець. Номінал – 2,50 грн., наклад – 150,0 тис. прим. Уведена до поштового обігу 22 травня 2013 р.

«900 років літопису. Повість минулих літ»

Нестор-Літописець. Автор сюжету М. Кочубей. Номінал – 2,00 грн., наклад – 480,0 тис. прим. Блок уведений до поштового обігу 26 липня 2013 р.

Серія «Ретроспектива з історії війська в Україні»

«Скіфи» (древній кочовий іраномовний народ, що існував на півдні України у VIII ст. до н. е.–IV ст. н. е.): легкий кіннотник, воїн у важкому обладунку, скіфський цар і молодий воїн, жінка-воїн. Автор сюжету Ю. Логвин. Номінали – по 40 коп., наклад – 0,2 млн. прим. Зчіпка уведена до поштового обігу 29 січня 2002 р.

«Слов'янські воїни (IV–VI ст.)»: піхотинець; бій з готами; піхотинець-лучник; союз із гунами; піхотинець; походи на Балкани; воїн із дротиками; навала аварів. Автор сюжету Ю. Логвин. Номінали – по 45 коп., наклад – по 0,3 млн. прим. Зчіпка уведена до поштового обігу 7 лютого 2003 р.

«Воїни Київської Русі (X–XIII ст.)»: дружинник князя Олега; народне ополчення; воїн із Надросся; кіннотник Данила Галицького. Автор сюжету Ю. Логвин. Номінали по – 45 коп., наклад – по 0,15 млн. прим. Зчіпка уведена до поштового обігу 15 жовтня 2004 р.

«Доба литовсько-руська»: воевода Боброк Волинець (Дмитро Михайлович); Куликове поле, 1380 рік; Пушкарі та стрільці, XI–XV ст.; Лицар Іванко Сушик, Грюнвальд, 1410 р.; Князь Костянтин Острозький. Орша, 1512 р. Автор сюжету Ю. Логвин. Номінали – по 70 коп., наклад – по 110,0 тис. прим. Зчіпка уведена до поштового обігу 22 жовтня 2005 р.

«Козаччина (XVI–XVII ст.):»:
 козак-сірома, морські походи,
 Хмельниччина, Гайдамаччина.
 Автор сюжетів Ю. Логвин.
 Номінали – по 70 коп., наклад – по
 125,0 тис. прим. Зчіпка уведена до
 поштового обігу 3 листопада
 2006 р.

**«Задунайська січ»; «Українські
 козацькі полки 1812 року»;
 «Оборона Севастополя»; «Наказний
 Отаман Яків Кухаренко».** Автор
 сюжетів Ю. Логвин. Номінали – по 1
 грн. 50 коп., 2 грн., наклад – по 145,0
 тис. прим. Зчіпка уведена до
 поштового обігу 29 жовтня 2010 р.

«Шлях із варягів у греки»

Спільний випуск України разом з Естонією.

Монета короля Стенда Естрідсена та човни норманів; срібляник князя
 Володимира Святославовича та бойові човни слов'ян.

Автори сюжетів О. Тернавська і Жан Саар. Номінали – 80 коп., наклад – по
 198 тис. прим. Уведені до поштового обігу 17 вересня 2003 р.

«Українсько-шведські воєнно-політичні союзи XVII– XVIII ст.»

Автори сюжету В. Таран, Олександр та Сергій Харуки.
 Номінал – 1,00 грн., наклад – 330,0 тис. прим. Уведена до
 поштового обігу 1 жовтня 2008 р.

3.3. Історичні міста

«100-річчя відкриття Трипільської культури – (V–III тисячоліття до н. е.)»

Пам'ятки трипільської культури були відкриті київським археологом, професором В. Хвойкою у 1893 р. На мініатюрі зображені глиняні антропоморфічні фігурки та вироби з кераміки на тлі карти з позначенням об'єктів трипільської культури поблизу Києва.

Автор сюжету О. Івахненко. Номінал – 4 000 купонокарбованців, наклад – 1,0 млн. прим. Уведена до поштового обігу 17 грудня 1994 р.

«Трипільля. Культурні епохи України»

Автори сюжету Олександр та Сергій Харуки. Номінали – 9 грн., 15 грн., наклад – 30,0 тис. прим. Блок уведений до поштового обігу 24 квітня 2018 р.

«Трипільля. Культурні епохи України»

Автори сюжету Олександр та Сергій Харуки. Номінали – 9 грн., 15 грн., наклад – 30,0 тис. прим. Блок уведений до поштового обігу 24 квітня 2018 р.

«Кімерійці. Культурні епохи України»

Автори сюжету Олександр та Сергій Харуки.

Номінали – по 30,00 грн., наклад – 30,0 тис. прим.

Блок уведений до поштового обігу 27 лютого 2019 р.

«1100 років Ужгороду»

Ужгородський замок на пагорбі XI – XVI ст.

Автор сюжету В. Дворник. Номінал – 5000 крб., наклад – 500,0 тис. прим. Уведена до поштового обігу 28 січня 1995 р.

«2500 років з часу заснування міста Білгород-Дністровський». Давня фортеця на березі Дністра. Автор сюжету О. Штанко. Номінал – 20 коп., колір – багатоколірний, наклад – 200,0 тис. прим. Уведена до поштового обігу 18 квітня 1998 р.

«Острог. 900 років»

Герб міста, стара панорама центру міста. Автор сюжету О. Штанко. Номінал – 30 коп., наклад – 200,0 тис. прим. Уведена до поштового обігу 16 червня 2000 р.

«Дубно. 900 років»

Герб міста, вежа міської стіни. Автор сюжету О. Калмиков. Номінал – 30 коп., наклад – 200,0 тис. прим. Уведена до поштового обігу 28 липня 2000 р.

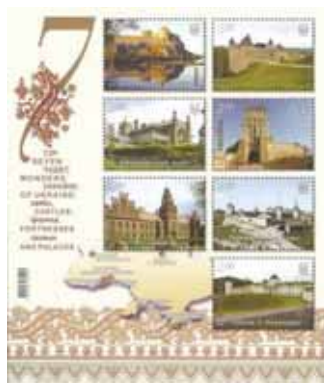
«1000 років Хотину»

Пам'ятник гетьману П. Конашевичу-Сагайдачному, фортеця XIII–XV ст. Автор сюжету О. Криворучко. Номінал – 0,40 коп., наклад – 500,0 тис. прим. Уведена до поштового обігу 21 вересня 2002 р.

«1100 років із часу заснування Переяслава-Хмельницького»

Герб міста Переяслава-Хмельницького. Автор сюжету М. Кочубей. Номінал – 70 коп., наклад – 170,0 тис. прим. Уведена до поштового обігу 16 вересня 2007 р.

«Сім чудес України: замки, фортеці, палаци»

Аккерманська фортеця, Воронцовський палац, Митрополичий палац, Хотинська фортеця, Луцький Верхній замок, Кам'янець-Подільська фортеця, Палац у Качанівці. Автор сюжетів М. Гейко. Номінали – по 2,50 грн., наклад – 80,0 тис. прим. Малий аркуш уведений до поштового обігу 29 листопада 2012 р.

Серія «Замки»

Меджибізький замок XIV–XIX ст.,
Одеський замок XIII–XVIII ст.

Автор сюжетів М. Кочубей. Номінали – по
12,80 грн., наклад – по 13,0 тис. прим. Блоки
уведені до поштового обігу 9 червня 2017 р.

СЕРІЯ 4. СКАРБИ МУЗЕЇВ УКРАЇНИ

«Монети України». Пам'ятні монети: «Петро Могила», «Богдан Хмельницький», «Т. Г. Шевченко», «Оранта», срібник князя Володимира Святославича, злотник князя Володимира Святославича.

Автори сюжетів В. Козаченко, В. Таран, Олександр та Сергій Харуки. Номінали – по 30 коп., по 60 коп., по 1,0 грн., наклад – 30,0 тис. прим. Сувенірний поштовий лист уведений до поштового обігу 8 травня 1998 р.

«Львівська картинна галерея». Картини: «Імператриця Марія Тереза» Ліотар Жан Етьєн 1763 р.; «Богоматір із дитям» львівський художник XVII ст.; «Чоловік із віолончеллю» Хонтхорст Герріт 1631 р.

Автор сюжетів І. Биченко. Номінали – по 20 коп., 40 коп., наклад – по 250,0 тис. прим. Зчіпка уведена до поштового обігу 20 червня 1998 р.

Картина «Мадонна з дитятком і двома святыми». Італійська школа XVI ст.

Автор сюжету І. Биченко. Номінал – 1,20 грн., наклад – 70,0 тис. прим. Блок уведений до поштового обігу 20 червня 1998 р.

«Золото скіфів». Предмети із золота зі скіфських курганів: пектораль (друга половина IV ст. до н.е.), Товста Могила (Дніпропетровська область); накладка до горита (IV ст. до н.е.), м. Мелітополь, Запорізька обл.); лосеня (VI–V ст. до н.е.), м. Ромни Сумської обл.); вепр (IV ст. до н.е.), Хомина Могила (м. Покров Дніпропетровська обл.). Автор О. Калмиков. Номінали – 20, 40, 50 коп, 1 грн., наклад – 0,1 млн. прим. Зчіпка уведена до поштового обігу 20 березня 1999 р.

Пектораль. Автор сюжету М. Гейко. Номінали – по 4 грн., 5,60 грн., наклад – 50,0 тис. прим. Блок уведений до поштового обігу 12 грудня 2013 р.

«100 років Національному художньому музею України»

Ікона «Юрій Змієборець», XV ст.; «Портрет дівчини у червоному капелюсі» О. О. Мурашко.

Автор малюнка О. Калмиков. Номінали – 30 коп., 60 коп., наклад – по 200,0 тис. прим. Зчіпка уведена до поштового обігу 27 липня 1999 р.

Серія «Київ очима художників»

**Т. Шевченко
«Аскольдова могила»**

«У Києві»

**«Костел Святого
Олександра в**

Автор сюжетів О. Тернавська. Номінали – 45 коп., 0,75 коп., 0,80 коп., наклад – по 300,0 тис. прим. Уведені до поштового обігу 15 листопада 2002 р.

**«Красвид Подолу зі
Щекавиці», кінець
1840-х, Михайло
Сажин.**

**«Залишки монастиря
Св. Ірини», 1846 р.,
Михайло Сажин.**

**«Красвид старого міста
з Ярославового Валу»,
1854 р. Василь Тімм
(Георг Вільгельм).**

«Кисво-Печерська лавра. Успенський собор», 1857 р.
Василь Тімм (Георг Вільгельм)

Автор сюжетів О. Тернавська. Номінали – по 45 коп., наклад – по 200,0 тис. прим. Уведені до поштового обігу 18 липня 2003 р.

«Красвид Києва з Андріївською церквою», 1889 р. невідомий художник

«Фонтан біля Золотих воріт. Київ»

«Київський Михайлівський собор із півдня», 1919 р.
Микола Бурачек

«Весна в Куренівці 1914–1915 рр.»

Автор сюжетів О. Тернавська. Номінали – по 45 коп., наклад – по 100,0 тис. прим.

«Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків (м. Київ)»

Богоматір з немовлям Христом (VI ст.); Святі Сергій і Вакх (VII ст.); Іоанн Хреститель (VI ст.).

Автор сюжетів О. Тернавська. Номінали – 20 коп., 30 коп., 50 коп., наклад – 50 тис. прим. Блок уведений до поштового обігу 12 липня 2001 р.

Картина Хуан де Сурбаран «Натюрморт зі збивачем для шоколаду» (1640 р.). Номінал – 5,70 грн., наклад – 147,0 тис. прим. Уведена до поштового обігу 29 травня 2014 р.

«Скарби музеїв України»

Науково-мистецька фундація митрополита Андрія Шептицького – «Національний музей у Львові». Архангел Михаїл I пол. XIV ст. с. Долів; Теофіл Копистинський «Далматинка» 1872 р. Автор сюжету С. Бондар. Номінали – по 70 коп., наклад – по 300,0 тис. прим. Зчіпка уведена до поштового обігу 13 грудня 2005 р.

«Скарби музеїв України. Годинники»

Годинник коминковий поч. XIX ст. (Франція);
 Годинник коминковий II пол. XIX ст. (Росія);
 Годинник коминковий поч. XIX ст. (Франція);
 Годинник консольний кін. XVIII ст. (Франція);
 Годинник консольний XVIII ст. (Франція);
 Годинник консольний XVIII ст. (Німеччина);
 Годинник шафовий XVIII ст. (Англія); Годинник настільний XIX ст. (Австрія);
 Годинник коминковий сер. XIX ст. (Франція). Автор сюжетів С. Бондар. Номінали – по 1 грн., наклад – по 140,0 тис. прим. Спеціальний малий лист уведений до поштового обігу 18 квітня 2008 р.

Серія «Перлини мистецького спадку Тараса Шевченка»

Тарас Шевченко
«Циганка-ворожка»
(1841 р.).
Автор сюжету
В. Таран. Номінал –
1,00 грн., наклад –
200,0 тис. прим.

Тарас Шевченко
«Катерина»
(1842 р.). Автор
сюжету В. Таран.
Номінал –
1,52 грн., наклад –
200,0 тис. прим.

Тарас Шевченко
«Автопортрет»
(1840 р.).
Автор сюжету
В. Таран. Номінал –
2,47 грн., наклад –
200,0 тис. прим.

Уведені до поштового обігу 23 лютого 2008 р.

Серія до 200-річчя з дня народження видатного поета Т. Г. Шевченка (1814-1861)

Тарас Шевченко, «Селянська родина», (1843 р.).
Автор сюжету В. Таран. Номінал – 1 грн. 50 коп.,
наклад – 100,0 тис. прим.

Тарас Шевченко, «Портрет І. Лизогуба», (1846–1847 рр.).
Автор сюжету В. Таран. Номінал – 1 грн. 50 коп., наклад –
100,0 тис. прим.

Тарас Шевченко, «Портрет Є. Кейкуатової», (1847 р.).
Автор сюжету В. Таран. Номінал – 1,50 грн., наклад – 100,0
тис. прим.

Тарас Шевченко, «Автопортрет», (1846 р.), «Казашка». Автор сюжету В. Таран. Номінали – 2,00 грн., 1,50 грн., наклад – 132,0 тис. прим. Блок уведений до поштового обігу 9 березня 2010 р.

Тарас Шевченко, «Казашка Катя», (1857 р.). Автор сюжету В. Таран. Номінал – 1,50 грн., наклад – 210,0 тис. прим. Уведена до поштового обігу 21 травня 2011 р.

Тарас Шевченко, «Укріплення Раїм», (1848 р.). Автор сюжету В. Таран. Номінал – 2 грн., наклад – 210,0 тис. прим. Уведена до поштового обігу 9 березня 2012 р.

Тарас Шевченко, «Місячна ніч на Кос-Аралі», (1849 р.). Автор сюжету В. Таран. Номінал – 2,50 грн., наклад – 210,0 тис. прим. Уведена до поштового обігу 9 березня 2012 р.

«200-річчя від дня народження Тараса Шевченка»
Автор сюжету В. Таран. Номінал – 2,00 грн. наклад – 59,0 тис. прим. Блок уведений до поштового обігу 26 вересня 2014 р.

Тарас Шевченко, «Портрет В.Л. Кочубея», (1859 р.). Номінал – 2,00 грн., наклад – 201,0 тис. прим. Уведена до поштового обігу 26 вересня 2014 р.

Тарас Шевченко, «Дари в Чигрині 1649 р.», (1844 р.). Номінал – 2,50 грн., наклад – 189,0 тис. прим. Уведена до поштового обігу 26 вересня 2014 р.

«Ювелірні прикраси»

Колт (XII–XIII ст.), Україна, Богазалті (XIX ст.), Азербайджан.
Автор сюжету О. Калмиков. Номінали – 2,47 грн., 3,33 грн., наклад – по 150,0 тис. прим. Зчіпка уведена до поштового обігу 22 вересня 2008 р.

Трипільська культура (Україна), Мохенджо-Даро (Пакистан).
Автор сюжету С. Горобець. Номінали – 4,80 грн. наклад – 32,0 тис. прим.
Зчіпка уведена до поштового обігу 25 грудня 2014 р.

«Скульптор Іоан Георг Пінзель»

«Богоматір», «Ягол». Автор сюжетів В. Василенко. Номінали – 1,50 коп., 2,00 грн., наклад – по 135,0 тис. прим. Уведена до поштового обігу 8 вересня 2010 р.

«Архітектор Владислав Городецький».

Караїмська кенаса, Фрагмент фасаду будинку Городецького, Фрагмент фасаду будинку Городецького, Будинок Національного художнього музею України, Костел Святого Миколая, Будинок Городецького.

Автор сюжетів І. Кравець. Номінали – по 2,00 грн., 3,30 грн., 4,80 грн., 5,60 грн., наклад – 50,0 тис. прим. Малий аркуш уведений до поштового обігу 14 лютого 2014 р.

Серія «Скарби музеїв України».

Картина Б. Григор'єва «Дама в чорному», (1917 р.) Дніпропетровський художній музей. Автор сюжету С. Горобець. Номінал – 2,00 грн. наклад – 171,0 тис. прим. Уведена до поштового обігу 6 жовтня 2014 р.

«Україна». «Еней був парубок моторний...», Художник Анатолій Базилевич.

«Енеїда» – українська бурлеско-травестійна поема, написана письменником Іваном Котляревським. Автор сюжету С. Бондар. Номінал – 5,25 грн., наклад марок – 130,0 тис. Уведена до поштового обігу 1 квітня 2016 р.

«Скарби музеїв України. До 175-річчя від дня народження Архипа Куїнджі»

Архип Куїнджі, «Після грози», (1879 р.) Автор сюжету В. Бариба. Номінал – 4,40 грн., наклад – 140,0 тис. прим. Уведена до поштового обігу 27 січня 2017 р.

«До 200-річчя від дня народження Івана Айвазовського»

Іван Айвазовський. «Ялта», (1864 р.), Сумський обласний художній музей ім. Н. Онацького. Номінал – 3,00 грн., наклад – 140,0 тис. прим.

Іван Айвазовський. «Вечір в Криму. Ялта», (1848 р.), Національна картинна галерея ім. І. Айвазовського. Номінал – 8,80 грн., наклад – 36,0 тис. прим.

Автор сюжетів В. Василенко. Поштовий лист та блок уведені до поштового обігу 29 липня 2017 р.

«Михайло Врубель. 1856-1910»

«Янгол із кадилом та свічкою» (1887 р.), «Дівчинка на тлі перського килима» (1886 р.), «Михайло Врубель» (1856–1910 рр.) Автор сюжету В. Таран. Номінали – 7,50 грн. 5,00 грн., наклад – 30,0 тис. прим. Блок уведений до поштового обігу 27 липня 2018 р.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА ЗАСВОЄННЯ МАТЕРІАЛУ

1. Коли і де були знайдені перші артефакти Трипільля на території України?
2. Чи існують знахідки трипільської культури за межами України?
3. Хто і коли відкрив трипільську археологічну культуру?
4. Які заняття були основними у трипільців?
5. Чим був викликаний занепад трипільської культури?
6. Із яким культом пов'язані трипільські глиняні статуетки жіночого божества?
7. Які уявлення були у стародавніх греків про життя кімерійців?
8. Коли кімерійці з'явилися на території України? Чим вони займалися?
9. Із якою людиною пов'язують перші писемні згадки про кімерійців?
10. Якими були релігійні вірування скіфів?
11. Яким чином у скіфів відбувалися жертвоприношення?
12. Які знахідки артефактів скіфської культури були на теренах України?
13. Охарактеризуйте військові звичаї скіфів.
14. Назвіть основні заняття скіфів.
15. Коли і ким була знайдена скіфська пектораль?
16. Яким чином пектораль характеризує світоглядні уявлення скіфів?
17. Кого зображували скіфські скульптури?
18. З чого сармати виготовляли ювелірні вироби?
19. Якими були релігійні вірування скіфів?
20. Назвіть основні джерела вивчення культури стародавніх слов'ян?
21. Опишіть характерні риси міфології та релігійних вірувань стародавніх слов'ян.
22. Які події змальовує «Велесова книга»?
23. Чому книгу називали «Велесовою»? Хто такий Велес?
24. Яку роль відігравала церква в розвитку давньоукраїнської культури?
25. Архітектурні традиції якої держави вплинули на культурний розвиток Київської Русі?
26. На які види можна поділити архітектурні споруди Київської Русі?
27. Яку назву мала перша кам'яна церква на Русі? Ким вона була побудована?
28. Яка споруда, що була побудована за часів Ярослава Мудрого, була водночас і фортифікаційною, і монументальною?
29. Який вплив на розвиток давньоруської культури мало хрещення Київської Русі?
30. Назвіть одну з найголовніших християнських святинь Східної Європи, історичний центр Київської митрополії, що була побудована за часів Ярослава Мудрого.

31. У яких соборах збереглися зразки фресок Київської Русі?
32. Які архітектурні пам'ятки Київської Русі дійшли до наших часів? Назвіть їхні особливості.
33. Що уявляють собою мозаїки та фрески? Чи можна їх віднести до оригінального вітчизняного мистецтва?
34. Від якої держави Київська Русь перейняла техніку мозаїки?
35. Який собор у Київській Русі став першим храмом із позолоченим верхом?
36. Яких майстрів іконопису Ви можете пригадати?
37. Хто мав право писати ікони?
38. Який вид живопису став прикрасою давньоруських рукописних книг?
39. Які основні риси характеризують книжкову мініатюру Стародавньої Русі?
40. Назвіть основні книжкові пам'ятки Київської Русі другої половини XI – початку XIII ст.
41. Розвитку яких видів культури сприяло християнство?
42. Назвіть факти, які свідчать про досягнення освіти на Русі.
43. Які ви знаєте провідні жанри оригінальної літератури Київської Русі?
44. Назвіть найдавнішу рукописну книгу епохи Київської Русі, яка дійшла до наших часів.
45. У чому різниця між перекладною літературою і оригінальною?
46. Назвіть унікальну пам'ятку киеворуського письменства 1113–1118 рр.
47. Який твір невідомого автора, створений, ймовірно, у 1187 р., став справжнім шедевром давньоруської літератури?
48. Перелічіть ювелірні вироби, що найчастіше виготовлялися в Київській Русі.
49. Які пам'ятки архітектури XVI–XVII ст. входять до ансамблю площі Ринок у Львові?
50. Із якого матеріалу будувалася у XVI ст. переважна більшість замків?
51. Назвіть фортеці і замки XIII–XIV ст. на території України, що збереглися до наших часів.
52. Яка богослужбна книга була надрукована І. Федоровим в Острозі у 1581 році?
53. Який замок протягом XIV–XVI століть був родовим гніздом князів, найбагатших магнатів Речі Посполитої?
54. Назвіть фортецю Хмельницької області, що є одним із 7 чудес України, яка має статус Національного історико-архітектурного заповідника, і занесена до Списку пам'ятників світової культурної спадщини ЮНЕСКО.
55. Назвіть хронологічні рамки доби Бароко в Україні.
56. Яких художників України періоду Бароко Ви можете назвати?
57. У чому полягають особливості барокового світобачення?
58. Де і коли з'явилися перші барокові споруди України?
59. Назвіть справжні перлини архітектури українського Бароко.

60. За якою ознакою класифікували архітектурні пам'ятки українського Бароко?
61. У чому полягала особливість українського Бароко?
62. За часів якого гетьмана творчість українських майстрів доби Бароко досягла найбільшого розквіту?
63. Якими є визначальні ознаки козацького Бароко?
64. Назвіть імена архітекторів, які створювали шедеври українського Бароко.
65. У чому полягають особливості проявів стилю Бароко в літературі?
66. Як стиль Бароко відобразився в українській культурі?
67. Якими рисами і ознаками відрізнялося пізнє Бароко (початок 1740 – кінець 1770-х років) від раннього?
68. Назвіть найбільш видатних архітекторів доби Бароко.
69. Як виглядав палацовий інтер'єр доби Бароко?
70. Які відмінні риси з'явилися в іконостасі за часів Бароко?
71. Яким чином розвивалося образотворче мистецтво та граверство на українських землях у період Бароко?
72. Назвіть засновника українського граверства.
73. Охарактеризуйте розвиток українського театру наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст.
74. Що таке вертеп?
75. Які жанри розвивалися в музичній культурі доби Бароко?
76. Назвіть найбільш видатних композиторів України, що працювали у другій половині XVIII – на початку XIX ст.
77. Чим відрізнявся класичний стиль в українській архітектурі кінця XVIII – XIX ст.?
78. Який архітектурний стиль прийшов на зміну класичному?
79. Назвіть найбільш обдарованих архітекторів XIX ст., які працювали на українських землях.
80. Наведіть приклади архітектурних споруд неоготики, еkleктизму та модерну, що були побудовані на українських землях протягом XIX ст.
81. Яким чином розвивалася скульптура в Україні протягом XIX ст.? Назвіть найбільш яскравих скульпторів вказаного періоду.
82. Творчість яких митців здійснила помітний внесок у розвиток образотворчого мистецтва протягом XIX ст.?
83. У яких жанрах образотворчого мистецтва працював Тарас Шевченко?
84. Якими відмінними особливостями вирізняється художній стиль А. Куїнджі?
85. У яких напрямках розвивалася музична культура протягом XIX ст.?
86. Назвіть ім'я фундатора українського професійного театру?
87. Які зміни відбулися в українському театрі у другій половині XIX ст.?

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ ⁷⁴

Агіографія (від грец. «святий» і «пишу») – вид церковно-історичної літератури, який містить життєписи святих; це розповіді про духовних і світських осіб, канонізованих християнською церквою.

Ампір (фр. Empire – імперія) – термін, що застосовується в мистецтвознавстві до західноєвропейського класицизму часів імперії Наполеона I, переважно в архітектурі, портретному живописі та декоративно-ужитковому мистецтві. Для ампіру характерним було звернення до мистецьких традицій імператорського Риму з його прагненням до суворої величі та помпезності, холодної елегантності і обов'язкового прагнення звеличити абсолютну владу військових монархій (Перша імперія у Франції, російського царя Олександра I).

Анімізм (лат. Anima – душа або animus – дух) – віра в існування самостійної духовної сутності (сили чи істоти), здатної вселятися в людину, тварину, рослину (тобто у щось живе) чи полишати їх.

Аркуш маркований (поштовий) – назва частини друкарського аркуша, що утворюється при його розрізуванні (на наперед визначені друкарською формою маркові сектори по берегах між ними) в друкарні для видачі поштової адміністрації. Величина аркуша маркованого – його розміри, що визначаються не геометрією цього аркуша, а кількістю в ньому марок.

Архітектура – 1. будівельне мистецтво, проектування й будівництво споруд; 2. мистецький характер споруди.

Бароко (від італ. Barocco – вигадливий, химерний) – один із провідних художніх стилів кінця XVI – середини XVIII ст. Виник в Італії, поступово поширився в інших країнах Європи та Латинській Америці. Мистецтву Бароко притаманні грандіозність, пишність, динаміка, патетична піднесеність, інтенсивність почуттів, пристрасть до ефективних видовищ, поєднання ілюзорного та реального, сильні контрасти масштабів і ритмів, світла та тіні.

«Велесова книга» (також Влес-Книга) – текст невідомою слов'янською мовою, який містить опис історії, міфології та релігії слов'янських племен «укрів» V–IX ст.

Вертеп – вид мандрівного лялькового театру, що ставив п'єси, пов'язані з біблійним різдвяним сюжетом («Вертеп» з грец. – печера, в якій народився Ісус).

Водяний знак – внутрішнє зображення на папері, котре можна побачити на марці (блоці), паперових грошах, вмістивши їх між джерелом світла і оком спостерігача (дослідника). Водяні знаки одержують при виготовленні паперу. Наявність водяного знаку на папері для виготовлення марок і блоків покликана захистити їх від підробки. За водяними знаками на папері визначають рік та місце виготовлення стародруків чи рукописних книг.

Всесвітній поштовий союз – 9 жовтня 1874 р., була укладена Бернська угода, яка заснувала Всесвітній поштовий союз (ВПС) із штаб-квартирою в

⁷⁴ Словник культурологічних термінів: О. Д. Паршакова. – Краматорськ: ДДМА, 2009. – 41 с.

Словник філателістичних термінів: Граллерт В., Грушке В. Филателистический словарь. Сокр. Пер. с нем. Ю. М. Соколова и Е. П. Сашенкова. М., «Связь», 1977. – 272 с.

столиці Швейцарської Конфедерації м. Берні. ВПС є спеціалізованим агентством Організації Об'єднаних Націй, що регулює надання універсальної поштової служби. 190 країн-членів ВПС, зокрема й Україна, що увійшла до складу ВПС ще в 1947 р., формують найбільшу мережу доставки у світі. 5 млн. поштових працівників усього світу щорічно обробляють і доставляють приблизно 430 млрд. внутрішніх поштових відправлень, понад 18 млн. міжнародних відправлень, близько 4,6 млрд. посилок. ВПС забезпечує країнам і громадянам право на єдину поштову територію, відпрацьовує єдину технологію збору, приймання, обробки і доставки пошти, упроваджує єдині стандарти якості, надає рекомендації щодо тарифів, розробляє стратегію розвитку пошти та поширює нові технології.

Гравюра – вид графіки, в якому зображення є друкованим відбитком малюнка, нанесеного на дошку малярем-гравером; відбитки також називаються гравюрами.

Декоративне мистецтво – галузь пластичних мистецтв, твори якої, поряд з архітектурою, надають матеріальному середовищу проживання людини художніх, естетичних якостей. Декоративне мистецтво поділяється на безпосередньо пов'язане з архітектурою, монументально-декоративне мистецтво (створення архітектурного декору, рельєфів, статуй, вітражів, мозаїк, що прикрашають фасади й інтер'єри, а також паркової скульптури), і декоративно-ужиткове мистецтво (створення художніх виробів, призначених переважно для побуту).

Еклектизм (еклектика) – безсистемне, механічне поєднання різнорідних поглядів, теорій, напрямів, стилів.

Живопис – вид образотворчого мистецтва, художнє зображення видимого світу фарбами на будь-якій поверхні (полотні, дереві, папері тощо). Колір є найважливішим зображальним та емоційним засобом. Живопис поділяється на монументальний, станковий, театральнo-декоративний та мініатюру. Живопис поділяється на жанри: побутовий, історичний, батальний, анімалістичний, портрет, пейзаж, натюрморт. Техніка живопису (накладання фарб, закріплення на поверхні) різноманітна. Найбільш поширені фарби: олійні, клейові, темпера. У монументальному живописі застосовують фреску, мозаїку, вітраж, у станковому поряд з олією – акварель, гуаш, пастель.

Загальноуживані (стандартні) марки – узагальнююча назва поштових марок, що випускаються поштовими адміністраціями для повсякденного масового вжитку, використовуються без обмеження накладу і є чинними впродовж багатьох років.

Зубцівка – зубці по краях марок, що утворюються в результаті їхнього відриву від перфорованих марочних листів; зубцівку марок відрізняють за формою, розміром та типом. Форма зубцівки – округла. Розміри зубцівки визначаються від залежності кількості зубців, які припадають на два сантиметри марочного краю. Типи зубцівки визначаються за способом перфорації. Існують типи зубцівки – рамочна, гребінчаста, лінійна.

Ікона (грецьк. «образ») – зображення святих та шанованих у релігійній традиції осіб для духовного спілкування віруючих із ними.

Іконописання – різновид станкового живопису, твори якого присвячувалися зображенню біблійних героїв і виконувалися на дошках, укритих особливим ґрунтом, до складу якого входили клей та крейда, темперними фарбами (тобто розведеними яєчним жовтком).

Капище – місце поклоніння та жертвоприношення язичницьким богам.

Кімерійці або Кімери (грец. κίμμεριοι, лат. Cimmerii) – стародавній кочовий народ, який жив на території Північного Причорномор'я (півдня України) у IX – VII століттях до н. е. Більша частина у VII столітті до н. е. помандрувала через Кавказ до Малої Азії через нашість скіфів.

Літописання, літопис – хронологічно послідовний запис історичних подій, зроблений їхнім сучасником.

Люмінесцентне зображення – зображення, виготовлене за допомогою спеціальних фарб, що дають люмінесцентне світіння, тобто мають у своєму складі люмінофори. Наявне на низці марок України (можна побачити лише при ультрафіолетовому опромінюванні цих марок). Застосовується для захисту марок від підробки подібно до водяних знаків.

Марка (поштова) – державний знак, який є своєрідною квитанцією, що засвідчує факт оплати поштового пересилання; марки випускають поштові відомства держав і територій, які є поштово незалежними; на марках вміщують назву країни або поштової адміністрації мовою відповідної держави (та латинськими літерами), номіналу вартості (або ж літерні індекси чи інші позначення, за допомогою яких визначається її грошовий еквівалент), рік випуску, а також написи пам'ятного, пропагандистського чи пояснювального характеру. *Марка стандартна* – одноколірна поштова марка, що випускається для масового використання споживачем для оплати послуг зв'язку без обмеження накладу і є дійсною протягом тривалого часу. *Марка художня (комеморативна)* – кольорова поштова марка, яка випускається до пам'ятних дат, ювілеїв або з певної тематики. *Марка поштово-благодійна* – поштова марка, до номінальної вартості якої додається певна сума, яка спрямовується на різні благодійні цілі. *Доплатні марки* – марки, якими користуються установи поштового зв'язку у службових операціях.

Марки без зубців (не зубцьовані, відрізнi) – поштові марки, що були офіційно заплановані до випуску без зубців (або без просічки). Перша марка в світі («чорний пені»), перші українські марки (1918 р.) були не зубцьованими.

Марки із зубцями (зубцьовані) – поштові марки, що випускаються в аркушах із перфорацією, тому при відокремлюванні від аркуша на цих марках з'являються зубці. Вперше з'явилися у Великобританії 1854 р., в УСРР – 1923 р.

Мініатюра – твір образотворчого мистецтва невеликого розміру, що потребує витонченої техніки виконання. До мініатюри належать книжкові ілюстрації та невелике портретне зображення, виконане емаллю, гуашшю, аквареллю на папері, кістці, металі, фарфорі.

Модерн – напрям у мистецтві, переважно в архітектурі і декоративно-прикладному мистецтві, початку ХХ ст., для якого характерні примхливі, мінливі форми, вигадливі лінії, принцип асиметрії та вільного планування, символіка, нові технічні й конструктивні засоби для створення незвичайних, підкреслено індивідуалізованих будівель.

Мозаїка – вид монументального образотворчого мистецтва, що являє собою зображення, викладене на стіні чи підлозі з різнокольорових шматочків смальти (непрозорого скла).

Неоготика або Псевдоготика – (тобто «нова» або ж «псевдо» готика) – напрямок в архітектурі, що поєднує елементи готики з ясними композиціями, які започатковані класицизмом. Частка «нео» – вказівка, що стиль виник на новому етапі розвитку архітектури кінця 18-середини 19 ст. і є складовою частиною так званих історичних стилів.

Номінал марки (номінальна вартість) – зазначена на ній вартість у грошових одиницях держави (чи території), де відповідні марки перебувають у поштовому обігу. Номінал є продажною вартістю на пошті. Він позначає сплачений збір за пересилання поштової кореспонденції та інші поштові послуги.

Образотворче мистецтво – умовна назва видів пластичних мистецтв: живопису, скульптури, графіки. На відміну від так званих необразотворчих видів у підґрунті творів образотворчого мистецтва лежить використання і творче переосмислення явищ реальної дійсності. Залежно від специфіки засобів художнього вираження різні види образотворчого мистецтва відтворюють такі об'єктивні особливості навколишнього світу, як об'єм, колір, простір, матеріальну форму предметів, світлоповітряне середовище. Окрім фіксації образу безпосереднього чуттєвого сприйняття, образотворчому мистецтву притаманне відображення розвитку подій у часі, динамічності дії, розкриття психологічного й емоційного змісту зображуваної ситуації, духовного світу людини.

Одигітрія (грец. Οδηγήτρια – «та, що вказує дорогу») – ікона, де зображена Богородиця з Ісусом-дитям.

Оранта (від лат. Orans – «той, що молиться») – один із основних типів зображення Божої Матері. Оранта зображувалася з піднятими вгору руками – жест адорації (молитви). Це один із найдавніших жестів, що звернений до Бога, і означав благання, прохання.

Палацовий ансамбль Качанівки – садиба в селищі Качанівка Ічнянського району Чернігівської області на берегах річки Смош, заснована у 1770-тих рр. На сьогодні є єдиною серед українських садиб, що збереглася у комплексі. У лютому 2001 року парку надано статус національного історико-культурного заповідника.

Палац Потоцьких (Тульчин, Поділля. 1781–1785 рр.) – пам'ятка архітектури у Тульчині в стилі класицизму другої половини XVIII століття. Палац будувався протягом 1781–1785 рр. за проєктом французького архітектора Жозефа Лакруа на замовлення представників родини Потоцьких.

Палац Розумовського – пам'ятка архітектури, розташована в Батурині, що є частиною Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця». Ансамбль складався з палацу, двох флігелів та парку пейзажного типу. Палац будували у 1799–1803 рр. Архітектор Чарльз Камерон.

Палеоліт (від грец. Παλαιός – давній і грец. Λίθος – камінь) – давня кам'яна доба, найдавніший період людського суспільства.

Перфорація – лінії отворів між не відірваними від поштового аркуша марками, що утворюються внаслідок пробивання паперу аркуша на перфораційній машині (верстаті) за допомогою порожнистих шпильок-голок та пластин-пуансонів. Перфорація сприяє полегшенню відокремлення марок від аркушів та однієї від іншої, внаслідок чого на марках з'являється **зубцівка** (див).

Повністка – узагальнююча назва об'єктів філателістичного колекціонування, поштових конвертів і листівок, аерограм, аркушів поштового паперу, різноманітних формулярів і бланків, інших видів поштової документації, на яких надруковані поштові марки, або тексти, що їх замінюють.

Просвітництво – широка культурно-освітня течія, яка відображала антифеодальний, антиабсолютистський настрої освіченої частини населення у другій половині XVII–XVIII століття. Представники цієї течії: вчені, філософи, письменники, – вважали метою суспільства людське щастя, шлях до якого – перебудова суспільства відповідно до принципів, продиктованих розумом. Вони були прихильниками теорії природного права.

Ротонда (італ. *rotonda*, лат. *Rotundus* – круглий) – кругла в плані споруда, зазвичай увінчана куполом. По периметру ротонди нерідко розташовуються колони.

Сармати (грец. Σαρμαται) – кочовий іраномовний народ, який належав до іранської групи народів, що мешкав на межі нашої ери у Сарматії, яка обіймала територію України та прилеглі землі. Споріднені зі скіфами.

Синкретизм – 1. Злитість, нерозчленованість, яка характеризує первинний нерозвинутий стан чогось, наприклад, первісного мистецтва; 2. У філософії – різновид еkleктизму, поєднання суперечливих поглядів.

Скіфи (скити) (грец. Σκύθαι) – екзотонім грецького походження, який у сучасній науковій та художній літературі застосовується до практично всіх кочових племен, які мешкали у VII – III ст. до н. е. на землях Великого Євразійського Степу, тобто від степів сучасної України на заході й до сучасної Монголії та Китаю на сході.

Скульптура – вид образотворчого мистецтва, твори якого мають об'ємність, тривимірну форму й виконуються із твердих або пластичних матеріалів (камінь, глина, метал, гіпс тощо). Розрізняють два основні різновиди скульптури: круглу і рельєф. Кругла скульптура – статуя, скульптурна група, торс, бюст тощо. Вона вільно розміщується в просторі й вимагає кругового огляду. Рельєф передбачає зображення на площині, яка утверджує його тло.

Тираж (наклад) – кількість випущених примірників марок чи повністок.

Тотемізм (індіанськ. «його рід») – давня форма вірувань у зв'язок певного роду або племені з пращуром – представником рослинного чи тваринного світу.

Трипільська культура, культура Кукутень (рум. *Cucuteni*, або культурна спільність «Кукутень-Трипілля») – археологічна культура часів неоліту, назва якої походить від назви села Трипілля на Київщині (у

зазначеній «розширеній» назві культури присутня ще й назва румунського села Кукутень).

Українське Бароко або Козацьке Бароко – назва мистецького стилю, що був поширений в українських землях Війська Запорозького у XVII–XVIII ст. Виник унаслідок поєднання місцевих архітектурних традицій та європейського Бароко.

Філателіст – збирач поштових марок та інших знаків поштової оплати, який керується при створенні своєї колекції принципами філателії. При цьому філателіст не просто колекціонує марки як такі, а досліджує в рамках обраного філателістичного напрямку сукупність знаків поштової оплати та інших філателістичних матеріалів, вивчає історію і розвиток пошти, оформляє і компонує свою колекцію для участі в філателістичних виставках.

Формат марки – її розмір, що вимірюється як відстань між лініями, котрі поділяють перфорацію навпіл, або ж проходять через середину відстані між малюнками сусідніх марок.

Фортифікаційна архітектура – оборонні споруди для успішного ведення бою і захисту від дій ворога; укріплення місцевості для ведення бойових дій; конструкції, військові споруди та оборонні укріплення.

Фрески (від італ. «свіжий», «вологий») – вид монументального живопису, що являє собою малюнок на вогкій, щойно потинькованій стіні водяними фарбами.

Храмова архітектура – споруди, пов'язані з релігією, з богослужінням, з церквою; та, що належить церкві.

Шаг – дрібно-номінальні грошові знаки, які застосовувались на поштових марках. Термін «шаг» має історичні корені. У XV–XVIII ст. «шаги» використовувались українцями замість російського терміна «трезгрошевик». В УНР уведення шагів передбачалось Законом від 19 грудня 1917 р. про випуск Державних кредитних білетів.

Штемпель спецпогашення (спеціальний поштовий штемпель) – є одним із видів календарних поштових штемпелів. Штемпелі спецпогашення поділяються на пам'ятні та штемпелі першого дня і застосовуються для погашення поштових марок на конвертах, буклетах, альбомах, іншій філателістичній продукції під час проведення заходів, присвячених важливим державним подіям, історичним і пам'ятним місцям та датам, на випусках тощо.

Якість марки – її стан, досконалість, чи недосконалість поліграфічного виконання, ступінь збереженості марки чи її елементів.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Борисенко В. К. Традиції та життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. К. Борисенко. – К.: Унісерв, 2000. – 191 с.
2. Європейська та українська культура в картинах: навч. посібник / За ред. Цехмістро І. З, Штанько В. І., Старовойт В. С., Леонтєвої В. М.. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 320 с.
3. Історія української культури. Кредитно-модульний курс: навч. посіб. / О. М. Цапко, Л. М. Дубчак та ін. – К.: КНТ Дакор, 2010. – 176 с.
4. Історія української культури: навчально-методичний посібник / За ред. Н. Левицької, С. Берегового. – К.: Кондор, 2015. – 326 с.
4. Історія української культури: навч. посібник / І. Я. Хома, А. О. Сова, Ж. В. Мина. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2012. – 356 с.
5. Історія української культури: навч. посібник / О. П. Сидоренко, С. С. Корлюк, В. В. Власов та ін.; за ред. О. П. Сидоренка – К.: Освіта України, 2014. – 576 с.
6. Історія української культури: навч. посібник для студ. усіх спец. денної та заочної форм навчання / Уклад. Н. І. Крилова. – Маріуполь: ПДТУ, 2014. – 145 с.
7. Історія української культури: підручник / За ред. В. А. Качкана. – 3-є вид., випр. – К.: Всеукраїнське спеціалізоване видавництво «Медицина», 2016. – 368 с.
8. Історія української культури. Курс лекцій для іноземних студентів / Укладачі Ю. С. Сабадаш, Ю. М. Нікольченко. – Маріуполь: МДУ, 2019. – 151 с.
9. Литвин В. М. Історія України. Підручник / В. М. Литвин. – К.: НВП «Видавництво «Наукова Думка» НАН України, 2009. – 821 с.
10. Маключенко В. І. Історія української культури: навчально-методичний посібник / І. В. Маключенко. – Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2013. – 318 с.
11. Передерій І. Г. Історія української культури: навч. посіб. для студентів усіх напрямів підготовки денної та заочної форм навчання / І. Г. Передерій, О. В. Тєвікова, А. В. Нарядько. – Полтава: ПолтНТУ, 2015. – 274 с.
12. Українська та зарубіжна культура: навч. посібник / За ред. проф. М. М. Заковича. – 2-ге вид. – К., 2001. – 550 с.
13. Українська художня культура / За ред. І. Ф. Ляшенка. – К.: Либідь, 1996. – 416 с.
14. Чмихов М. О. Давня культура. Навч. посібник / М. О. Чмихов. – К.: Либідь, 1994. – 288 с.

15. Шейко В. М. Історія української культури: навч. посібник / В. М. Шейко, Л. Г. Тишевська. — К.: Кондор, 2010. — 264 с.

16. Шейко В. М. Історія української культури: навч. посібник / В. М. Шейко, В. Я. Білоцерківський. — 5-т вид. — К.: Знання, 2013. — 271 с.

Допоміжна

1. Виткалов В. Г. Українська культура: сторінки історії ХХ століття: монографія. Видання друге, уточнене і доповнене / В. Г. Виткалов. — Рівне: Вертекс, 2004. — 640 с.

2. Історія української культури / За заг. ред Івана Крип'якевича. — К.: Либідь, 2002. — 656 с.

3. Дегтеренко А. М. До питання про витоки українського кириличного друкарства / А. М. Дегтеренко, Ю. М. Нікольченко // Гілея: Науковий вісник : зб. наук. пр. — Київ, 2013. — Вип. 69 (№ 2). — С. 11–16.— Співавт.: А. М. Дегтеренко.

4. Нікольченко Ю. М. Барокова традиція козацького літописання у зображенні битви під Берестечком / Ю. М. Нікольченко, Т. М. Нікольченко // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Філософія, культурологія, соціологія / за заг. ред. К. В. Балабанова. [зб. наук. пр.]. — Маріуполь, 2013. — Вип. 5. — С. 47–54.

5. Нікольченко Ю. М. Особливості ювелірного мистецтва Київської Русі (скарби Х-ХІІІ ст. з Рівненщини) / Ю. М. Нікольченко, Ю. С. Сабадаш // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал. — К.: Міленіум, 2018. — № 1. — С. 88–91.

6. Орехова С. Є. Земські поштові марки України другої половини ХІХ ст. — початку ХХ ст. як джерело історичної пам'яті / С. Є. Орехова // Challenges and prospects for the development of social sciences in Ukraine and EU countries: comparative analysis : Collective monograph. Riga : Izdevniecība "Baltija Publishing", 2019. — Р. 218–239.

7. Орехова С. Е. История Великой Отечественной войны на почтовых марках СССР / С. Е. Орехова, И. Н. Гридина, П. В. Добров // Донецк: Донбасс. 2014. — 454 с.

8. Орехова С. Є. Актові печатки у поштовій атрибуції Київської Русі / С. Є. Орехова, Ю. М. Нікольченко // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія, політологія/ за заг. ред. К.В. Балабанова. : [зб. наук. пр.]. — Маріуполь : МДУ, 2019. — Вип. 24. — С. 106–113.

9. Орехова С. Є. Поштові інституції Київської Русі в історико-культурологічній парадигмі / С. Є. Орехова, Ю. М. Нікольченко // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Філософія, культурологія,

соціологія/ за заг. ред. К.В. Балабанова. : [зб. наук. пр.]. – Маріуполь : МДУ, 2017. – Вип. 14. – С. 127–140.

10. Орехова С. Є. Поштові марки Західно-Української Народної Республіки 1918–1919 рр. в історико-культурологічній парадигмі / С. Є. Орехова // Українська культура : минуле, сучасне, шляхи розвитку : наук. зб. Вип. 29 / упоряд. і наук. ред. В. Г. Виткалов ; редкол.: Ю. П. Богуцький, В. Г. Виткалов, С. М. Волков та ін. ; наук.-бібліогр. Редагування наукової бібліотеки РДГУ. Рівне : РДГУ, 2019. С. 60–71.

11. Орехова С. Е. Философия культуры почтовых марок / С. Е. Орехова: Лингвофилософская наука в поликультурном пространстве XXI века: проблемы и решения= Linguo-Philosophical Science in Poly-cultural Space of the XXI Century: Problems and Solutions: [коллективная монография / науч. ред.: Шадманов К.Б., Вильданов У.С., Аяжан Сагикызы.]. Уфа Алматы; Бухара: Изд-во Durdona, 2019. – С. 219–241.

12. Орехова С. Є. Ювілей поштових марок-грошей Української Народної Республіки (особливості монетарної політики) / С. Є. Орехова // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Філософія, культурологія, соціологія/ за заг. ред. К.В. Балабанова. : [зб. наук. пр.]. – Маріуполь : МДУ, 2015. – Вип. 10. – С. 129–140.

13. Палій О. Історія України (від княжої доби до Революції гідності). – 3-тє вид. – К.: К. І. С., 2017. – 596 с.

14. Плохий С. Брама Європи (історія України від скіфських воєн до Незалежості). – / Перек. з англ. Р.Клочка. 2-ге вид. – Харків, 2018, – 496 с.

15. Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. – К.: АртЕк, 1998. – 728 с.

16. Сабадаш Ю. С. Мистецтво як засіб формування національної свідомості (на прикладі італійської культури кінця XVIII-XIX ст.) // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку: наукові записки РДГУ. – Рівне: РДГУ, 2014. – Вип. 20; У 2-х Т. – Т. II. – С. 19–24.

17. Українські традиції / Упоряд. та передмова О. В. Ковалевського. – Харків: Фоліо, 2007. – 573 с.

18. Уманцев Ф. С. Мистецтво давньої України. Історичний нарис / Ф. С. Уманцев. – К.: Либідь, 2002. – 328 с.

19. Чоповський В. Світочі духовного поступу. Культурно-просвітницькі, педагогічні, театральні-музичні, мистецькі та фізкультурні товариства і установи Західної України (XIX–20-30-ті рр. XX ст.) / В. Чоповський. – Львів, 2011. – 427 с.

20. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку 18 ст. / І. Шевченко. – Львів: Вид.-во Українського католицького університету, 2014. – 234 с.

Рекомендовані сайти:

1. <http://storinka-m.kiev.ua/article.php?id=927> Мистецька сторінка
2. <http://nsau.lviv.ua/archwestukr/budynok-vchenyh-po-vul-lustopadovogo-chynu-6> Західноукраїнський архітектурний портал
3. <http://www.parafia.org.ua/mediateka/kompozytory/> Українські композитори
4. <https://sites.google.com/site/vidomiukraieniskihudozniki/> Українські художники
5. <http://www.hurtom.com/portal/> Гуртом
6. <http://ukrknyga.at.ua/load/kultura/50> українська книга
7. http://www.pslava.info/MezhyrichS_StojankaPiznopaleolitychna_0073,123973.html українські пам'ятки
8. <http://www.castles.com.ua> Замки та храми України
9. <http://ukrainaincognita.com/kyivska-oblast/kyiv/sobor-svyatoi-sofii/sofiiskiy-sobor-ta-monastyr> Україна інкогніта
10. <http://proxima.com.ua/articles/articles.php?clause=40> Перлини українського бароко
11. <http://uateka.com/uk/article/culture/architecture/1172> Електронна бібліотека України
12. <http://bibliograph.com.ua/k86-Borovikovskiy/index.htm> Боровиковський В. Л. (картини)
13. <http://about-ukraine.com/index.php?text=738> Про Україну
14. http://sofiyskiysobor.polnaya.info/ua/sofiivskiy_sobor_mozaiky_i_fresky.shtml Софійський собор
15. http://www.oko.kiev.ua/m223_k_oster_yurieva_bozhnicya.zsp Архітектура і краєзнавство України
16. <http://infoportal.kiev.ua/kiivskij-svyato-mixajlovskij-zlatoverxij-monastyr-sobor/> Інформаційний портал міста Києва
17. <http://namu.kiev.ua/ua/about/collections/icon-painting/2.html> Національний художній музей України
18. <http://find-way.com.ua/v-mandry/lviv/karplytsia-boimiv> Цікаві пам'ятки України. Архітектура
19. http://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/66399_chasovnya-kampianov.html GoToWorld. Пам'ятки України
20. http://www.mankurty.com/sven/?page_id=505 Живопис України XIV – XVI ст.
21. <http://www.ex.ua/6415995> Микола Дилецький. Хорові твори

Навчальне видання

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

(від стародавніх часів до XIX століття)

ІЛЮСТРОВАНА ХРЕСТОМАТІЯ

для студентів усіх спеціальностей денної та заочної форм навчання
Маріупольського державного університету

За загал. ред. проф. Ю. С. Сабадаш

Упорядники: к. з мистецтвознавства, доцент Г. І. Батичко,
к. культурології, доцент Л. Г. Дабло, к. і. н., ст. викл. О. О. Демідко, доцент,
заслужений працівник культури України Ю. М. Нікольченко, к. і. н., доцент
С. Є. Орехова, к. і. н., доцент Ю. В. Рябуха.

Літературний редактор
к. філол. н., доц. Т. М. Нікольченко

Технічний редактор
к. пед. н., доц. О. А. Сивак

Керівник видавничого проекту *Зарицький В.І*

Підписано до друку 16.07.2020. Формат 70x100^{1/16}

Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.

Умов. друк. арк. 26,0. Обл.-вид. арк. 24,31.

“Видавництво Ліра-К”

Свідоцтво № 3981, серія ДК.

03142, м. Київ, вул. В. Стуса, 22/1

тел./факс (044) 247-93-37; (050) 462-95-48

Сайт: lira-k.com.ua, редакція: zv_lira@ukr.net

ISBN 978-617-7910-48-9

9 786177 910489

